

Міністерство освіти і науки України
Університет
імені Альфреда Нобеля

Г. П. Щедрова

**ПОЛІТИЧНА КОНКУРЕНЦІЯ ЕЛІТ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

Монографія

Дніпро
Акцент ПП
2016

УДК 323.39(477)
ББК 66.041.121я9
Х 22

*Затверджено до друку за рекомендацією вченої ради
Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля
(протокол № 10 від 29 грудня 2016 р.)*

Рецензенти:

- Наушкіна С. М.** – доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри політичних наук і
права Державного вищого навчального
закладу «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського»
- Куц Г. М.** – доктор політичних наук, професор,
професор кафедри політології,
соціології та культурології
Харківського національного
педагогічного університету імені
Г. С. Сковороди

Щедрова Г. П.

Х 22 Політична конкуренція еліт у сучасній Україні : [Монографія] / Галина
Петрівна Щедрова. — Дніпро : Вид-во «Акцент ПП» 2016. — 390 с.

ISBN 978-921-100-2

У монографії здійснено комплексний аналіз процесу політичної конкуренції еліт. Автор докладно висвітлює демократичні механізми регулювання політичної конкуренції еліт, а саме: правове унормування, тип політичного лідерства та діяльність політичних партій. У роботі обґрунтовано необхідність упровадження конкурентних механізмів взаємодії еліт, що сприятиме демократизації української політичної системи. Видання розраховане на політологів, політичних технологів, політичних лідерів, викладачів і студентів вищих навчальних закладів.

УДК 323.39(477)
ББК 66.041.121 9

ISBN 978-921-100-2

© Щедрова Г. П., 2016
© Дніпропетровський
університет імені Альфреда
Нобеля, 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ЕЛІТ	11
1.1. Характеристика наукових досліджень політичних еліт та форм їхньої взаємодії.....	11
1.2. Конкурентна сутність політичної взаємодії еліт у демократичному суспільстві.....	40
1.3. Концепція, категорії та методи дослідження.....	72
РОЗДІЛ 2. ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ЕЛІТ В УКРАЇНІ	96
2.1. Виборчий процес як фактор розвитку форм політичної конкуренції еліт.....	96
2.2. Опозиційна діяльність як форма конкурентної взаємодії еліт.....	130
2.3. Вплив політико-культурних чинників на розвиток політичної конкуренції еліт	166
2.4. Вплив геополітичних ризиків на функціонування політичної еліти	197
РОЗДІЛ 3. ДЕМОКРАТИЧНІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ЕЛІТ	213
3.1. Політико-правове регулювання політичної конкуренції.....	213
3.2. Політичне лідерство як чинник функціонування політичної конкуренції.....	247
3.3. Партійні механізми регулювання політичної конкуренції еліт.....	275
3.4. Функціональні можливості регіональної еліти в контексті реформи децентралізації.....	306
ВИСНОВКИ	325
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	341

ВСТУП

Провідними цінностями сучасного цивілізованого суспільства, в якому людина стверджується як особистість, є конкурентність і толерантність. У свою чергу, політична конкуренція виступає найважливішою складовою демократії, а створення передумов для її розвитку є пріоритетною умовою функціонування політичної системи сучасного українського суспільства. Деформації політичної конкуренції еліт, домінуючі в даний час, завдають серйозної шкоди демократичним процесам, розвитку багатопартійності, сприяють процвітанню корупції. Дефіцит публічності політичної конкуренції сприяє її виродженню в конкуренцію кланово-бюрократичного характеру, забезпечує в широких масштабах імітаційне функціонування демократичних політичних інститутів, що приховує зростання авторитарних тенденцій.

Саме тому політична конкуренція повинна носити характер професійної конкуренції еліт, що можливо тільки за умов досягнення певного рівня політичної культури суспільства, адекватного розуміння громадянами ролі політики як регулятора соціальних відносин і значення політичної конкуренції в життєдіяльності суспільства і держави. Ключовим механізмом політичної конкуренції виступає виборчий механізм, заснований на загальному рівному і прямому виборчому праві при таємному голосуванні. Періодична виборність і потенційна змінюваність вищих посадових осіб держави за результатами політичної конкуренції на вільних і чесних виборах, публічна та вільна діяльність політичної опозиції забезпечують дієвий контроль діяльності державної влади і обмежують можливості різних зловживань владою. Таким чином, саме політична конкуренція еліт та її постійна динаміка забезпечують соціально-політичну стабільність і

довготривалу стійкість демократичної політичної системи, наділяють її здатністю до саморегулювання і самовдосконалення.

Порядок протікання політичних процесів і процедур в Україні характеризується певними політико-культурними особливостями, що відрізняють увесь пострадянський простір. Зокрема, це стосується специфіки реалізації в українському суспільстві політичної конкуренції та проблем, що виникають у цій сфері, насамперед проблеми маніпулювання громадською думкою і політичною волею населення, зловживання політичними технологіями тощо. Політичний вимір пострадянських реформ, перш за все, виявився в переході до багатопартійної системи та вільної конкуренції між партіями, що вимагає високого рівня політичної та правової культури як безпосередніх учасників цього процесу, так і масового електорату. Однак на практиці виборці й самі політичні діячі часто не володіють такою культурою. Успадкована з радянського минулого політична індиферентність і пасивність значної частини населення виступає живильним середовищем для розвитку різноманітних порушень у ході конкурентних процесів.

Ситуація докорінним чином змінилася на рубежі 2013-2014 рр., що ознаменувався подіями Євромайдану та Революції гідності, а згодом – військовими подіями на території Луганської та Донецької областей. Тодішня політична еліта, що функціонувала в умовному конкурентному середовищі, не була готова до масового невдоволення громадян і не виконала своєї провідної державницької функції – консолідації суспільства. Відтак Україна постала перед новими викликами необхідних реформ, які мали безпосередній вплив на формування умов політичної конкуренції всередині держави. Йдеться передусім про появу альтернативних джерел оновлення політичної еліти, набуття нових повноважень і можливостей

регіональною елітою, що було зумовлено реформою з децентралізації публічної влади, люстраційні процеси тощо.

У той же час недостатня дієвість механізмів правового регулювання політичної конкуренції сприяє практичній безкарності зловживань у цій сфері. Звідси випливає необхідність наукового дослідження проблем і тенденцій політичної конкуренції та політичного вибору українського електорату. Актуальність цього дослідження також зумовлена негативним станом конкурентної спроможності політичної еліти та відсутністю теоретичних концепцій підвищення рівня політичного консенсусу еліт.

Мета і завдання дослідження. Метою роботи є визначення еволюції та специфіки реалізації політичної конкуренції еліт у сучасній Україні. Досягнення поставленої мети зумовило необхідність розв'язання наступних **завдань**:

- дослідити еволюцію наукових уявлень про роль політичної еліти у розвитку політичної системи;
- визначити сутність конкурентної взаємодії політичної еліти в демократичному суспільстві;
- проаналізувати еволюцію форм політичної конкуренції еліт у рамках реалізації виборчого процесу в Україні;
- дослідити специфіку здійснення опозиційної діяльності як форми прояву політичної конкуренції еліт;
- здійснити політологічний аналіз політико-культурних чинників, які впливають на характер політичної конкуренції;
- з'ясувати можливості впливу геополітичних ризиків на функціонування політичної еліти;
- визначити особливості вітчизняних механізмів політико-правового регулювання політичної конкуренції;
- проаналізувати тенденції розвитку політичного лідерства як чинника формування політичної конкуренції;

- розкрити партійні механізми регулювання політичної конкуренції еліт;
- визначити функціональні можливості регіональної еліти у контексті децентралізаційних реформ.

Об'єктом дослідження виступають процеси формування та розвитку політичної еліти.

Предметом дослідження є еволюція політичної конкуренції еліт у сучасній Україні.

Методи дослідження. Відповідно до вимог сучасної науки, було послідовно застосовано ряд методів для дослідження процесу формування політичної конкуренції еліт та його впливу на розвиток політичної системи України. У поєднанні використовувалися загальнофілософські методи дослідження, зокрема системний підхід, що дав можливість розглянути політичну еліту як складовий елемент політичної системи, діяльність якого впливає на функціонування всієї системи. В рамках системного підходу також використовувався синергетичний метод, за допомогою якого було визначено, що в процесі розвитку динамічної саморегульованої системи, який передбачає зміну стабільних станів системи короткими хаотичними періодами (точки біфуркації), провідну роль відіграє політична еліта, від дій якої залежить демократизація політичної системи. Відповідно в такі періоди може інтенсифікуватися процес протікання політичної конкуренції елітарних прошарків, що впливатиме на динаміку розвитку політичної системи.

За допомогою гносеологічного підходу проведено аналіз сутності конкурентної взаємодії еліт у рамках розбудови демократичної політичної системи. Визначено основні концептуальні засади, що становлять теоретичну основу сучасних уявлень про даний процес.

Використання теорії раціонального вибору та неоінституціонального аналізу дозволило розглядати

інституціональні рамки політичної конкуренції як певне обмеження, в межах якого протікає активна взаємодія політичних суб'єктів. Таким чином, було визначено взаємозв'язок між інституціональним дизайном, політичною практикою й історико-політичними традиціями, і доведено, що на характер протікання політичної конкуренції еліт прямо впливають тип політичного режиму, політико-культурні чинники, традиції багатопартійності та опозиційної діяльності, нормативно-правова база тощо.

За допомогою історичного підходу вдалося розглянути об'єкт дослідження в його розвитку, в контексті тієї конкретної історичної обстановки, в якій він знаходився на різних етапах свого становлення і функціонування, запропонувати еволюцію форм політичної конкуренції в процесі реалізації виборчого процесу в Україні.

Застосування компаративного аналізу дозволило з'ясувати та відстежити зміни, що відбулися у становищі української політичної еліти після виборів до Верховної Ради України 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 та 2014 років.

Використання контент-аналізу дозволило проаналізувати нормативно-правову базу, яка регламентує процес перебігу політичної конкуренції, та виявити прогалини українського законодавства у цій галузі. Вивчено програмні та статутні документи українських політичних партій та промови політичних лідерів, що дозволило визначити зміст та характер їх діяльності, який впливає на якість політичної конкуренції.

За допомогою методу вторинного соціологічного аналізу автор проаналізувала результати соціологічних досліджень провідних наукових колективів України, які вивчають хід і результати виборчого процесу, рівень підтримки населенням окремих політиків та їхніх дій, діяльність опозиції тощо.

Монографію написано на широкій джерельній базі. Вивчення класичних робіт Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Б. Спінози, І. Канта, Г. Гегеля та ін. створило ґрунт для аналізу ролі елітарних прошарків у розбудові ліберальної держави. Таким чином, формуванню сучасної елітології, яка остаточно виокремилась як галузь політичної науки на межі ХІХ-ХХ ст. завдяки роботам Г. Моски, В. Парето та Р. Міхельса, передував значний досвід аналізу процесів ієрархізації суспільства.

У процесі написання монографії автор спиралася на роботи Т. Дая, А. Етціоні, К. Мангейма, Ч. Міллза, Х. Ортеги-і-Гассета, Дж. Хіглі, Й. Шумпетера. Нами проаналізовані історичні передумови формування і розвитку елітної конкуренції, її структура, основні методи конкурентних практик політичної еліти, методи діяльності опозиційних елітних угруповань, порушені питання використання маніпулятивних технологій.

Стосовно досліджень проблем формування та форм взаємодії політичної еліти в сучасному українському суспільстві та інших аспектів процесу політичної елітаризації в Україні, то можливість їхнього проведення з'явилась на початку 90-х років ХХ ст. За два останні десятиріччя зроблено спробу докорінного переосмислення проблеми політичної елітаризації суспільства, визначення сутності та управлінських функцій еліт. Серед вітчизняних дослідників, які мають напрацювання у цьому напрямі, можна виділити Б. Кухту, В. Корнієнка, В. Литвина, Н. Кононенко, Л. Мандзій, М. Михальченка, С. Наумкіну, О. Новакову, В. Полохала, Ф. Рудича, О. Траверсе, В. Фесенка. Важливі дослідження проблеми теорії та методології політичної діяльності, місця і ролі політичних еліт та еліт у перехідних суспільствах порушуються в працях російських науковців, а саме М. Афанасьєва,

Г. Ашина, Л. Васильєвої, О. Гаман-Голутвіної, О. Криштановської, О. Соловійова.

Багато наукових праць учених присвячено проблемам формування регіональної еліти як складової правлячого класу. Це праці В. Гельмана, Г. Голосова, В. Пашенка, О. Токовенка, Л. Харченко та інших. Значна увага приділяється і психологічним обґрунтуванням трансформації еліти. До такого напрямку можна віднести дослідження В. Бебика, І. Бекешкіної, С. Конончук, Г. Почепцова, В. Степаненка.

Таким чином, використання сучасної методології політологічного дослідження та значної кількості першоджерел, аналітичних матеріалів, вторинної соціологічної інформації сприяло відтворенню процесу політичної конкуренції еліт в сучасній Україні.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ЕЛІТ

1.1. Характеристика наукових досліджень політичних еліт та форм їхньої взаємодії

Історія людства свідчить про те, що на всіх етапах його існування у суспільстві реалізується модель відносин за схемою «керування – підкорення». Таким чином, у межах будь-якої організації завжди виокремлюється група людей, яка здійснює загальне управління. Тож одним із об'єктів дослідження політичною наукою стає саме дана група осіб, що здійснює постійний цілеспрямований вплив на прийняття та реалізацію політичних рішень, а також бере участь у розподілі та використанні владних ресурсів. Як правило, в політичній науці така група отримує назву «політична еліта». Більше того, наприкінці XIX ст. сформувалася окрема галузь – елітологія, що досліджує механізми формування, функціонування, ротацію та типологію політичних еліт. Не зважаючи на те, що ґрунтовні дослідження еліт на мають глибокого коріння, сучасні науковці вивчають даний суспільний феномен, починаючи зі стародавніх часів.

Термін «еліта» походить від латинського *eligere* і французького *elite* – кращий, добірний, обраний. Це слово використовували в генетиці та насінництві для позначення кращих сортів рослинництва. Починаючи з XVII ст., дану категорію застосовували для позначення товарів найвищої якості, а потім і щодо «обраних людей», насамперед – вищої знаті. У Великобританії, як свідчить Оксфордський словник 1823 р. видання, поняттям еліта визначались вищі соціальні групи суспільної ієрархії [247]. Наукова концепція теорії

еліти сформувалася в другій половині XIX ст., коли у зв'язку з особливостями розвитку політичного життя настав період критичної переоцінки форм правління. Тим не менш, концепції еліт та погляди, які стосуються цього поняття, сягають початків суспільно-політичного мислення.

В історії політичної думки традиційно поширені тези щодо панування вибраних меншостей. Стародавні філософи намагалися сформулювати необхідний перелік якостей, притаманний справжньому правителю. Так, Конфуцій поділяв суспільство на «шляхетних мужів» (правлячу еліту) і «низьких людей» за їхнім ставленням до заповідей моралі. Перші дотримуються обов'язку і закону, решта – налаштована на власний добробут й особисту вигоду. Він вказував простим людям шлях до верхніх суспільних щаблів – для цього необхідно сумлінно вчитися, вдосконалюватися, проявляти свої чесноти [133, с. 659]. Мислитель наголошував, що ідеальний правитель повинен бути доброчесним. Його високі моральні якості дають йому право панувати над народом. Йому треба слідувати п'ятьом «прекрасним якостям»: «шляхетний чоловік в доброті не марнотратний; примушуючи до праці, не викликає гніву; в бажанні – не жадібний; у величі – не гордий; викликаючи повагу, не жорстокий», і викорінювати «чотири огидні риси»: «Якщо народ не повчати, а вбивати, це називається жорстокістю. Якщо народ не попередити, а потім висловити невдоволення, побачивши результати роботи, це називається грубістю. Якщо наполягати на швидкому закінченні роботи, спочатку давши вказівку не поспішати, це називається розбоем; якщо обіцяти нагороду, але поскупитися її видати, це називається жадібністю». Концепція Конфуція носила цілком елітарний характер, оскільки мислитель застерігав, що народ не можна лишати без морального впливу правителя.

У античних авторів соціальним еталоном виступали особистості, наділені високими моральними якостями. Геракліт уважав, що влада повинна належати меншості, кращим. Такий нерівномірний розподіл суспільства і є основним законом суспільного устрою, твердив він. Цей факт Геракліт пояснював тим, що «один вартий багатьох, якщо він найкращий» [9, с. 24]. Демокрит розрізняє і протиставляє етичні норми більшості і цінності небагатьох мудреців – еліти, стверджує примат цінностей духовних перед матеріальними, часом первинними задоволеннями мас. Приймаючи ідею Протагора про те, що людина – міра всіх речей, він додає, що це стосується не кожної людини, а лише мудрої. Сократ, займаючись суспільними проблемами, дійшов висновку про переважання інтелекту в особистому і суспільному житті. Він теж не був великим прихильником рівності людей, над усе ставив аристократію духу і мудрості, атому; зокрема, заперечував основний принцип демократії при прийнятті рішень – принцип більшості. Проблеми загальнополітичного блага, їхнього вирішення Сократ убачав в умілому правлінні, ставлячи його у пряму залежність від освіти, мудрості, правдивості і чесності. Тому він був проти народного правління, оскільки, на його думку, прийняття політичних рішень здійснювали люди, які «ніколи не міркували про справи державні» [157, с. 98].

Найбільш яскраво ідеї елітизму проявилися у філософській концепції Платона. Філософ виступав категорично проти участі простого люду (демосу) в управлінні державними справами. Державні функції, згідно з його теорією, можуть успішно виконувати лише аристократи, які отримали спеціальне виховання, а ремісники і селяни повинні бути усунені від управління суспільством. Аристократизм Платона носив переважно інтелектуальний і моральний характер. *Aristos* (латинський еквівалент еліти) – це кращі люди, які досягли досконалості,

що опанували істинне знання. Підстави для влади еліти – не інтереси якоїсь однієї соціальної групи, а інтереси всіх громадян. Перш за все, він дбав про формування культурної еліти. Кращою формою правління філософ уважав верховенство мудрих і добродесних людей, тобто справжньою еліти. Таким чином, основою політичної системи у Платона виступає саме ієрархізація суспільства.

Модель ефективного державного устрою Платон формулює наступним чином: «Немає надії позбутися державних негараздів, окрім як за допомогою особистого союзу між політичною владою і філософією ... Або філософи повинні стати царями наших держав, або люди, яких сьогодні називають царями, повинні щиро і серйозно зайнятися філософією» [Цит. за: 10, с. 129]. Таким чином, ідеальна держава у вченні Платона поєднує суворий поділ на класи; абсолютну перевагу панівного класу, для чого він володіє монополією на освіту та іншими привілеями, нарешті, ототожнення долі держави з долею правлячого класу. Класи, а краще сказати, касти, відокремлені один від одного жорсткими соціальними перегородками, правителі не змішуються з керованими, навіть живуть відособлено.

Аристотель уважав, що люди від природи поділяються на вільних і рабів, «одні повинні правити, а інші їм підкорюватися» [8, 1254, а20]. Визнаючи кращим видом державного устрою правління аристократії, він уважав, що в практичному плані краще враховувати думку більшості, бо якщо їх відлучити від влади, вони стають ворожими державі. Аристотель зазначає, що «тільки ті державні устрої, які мають на меті загальну користь, є, згідно з суворою справедливістю, правильними; а ті, що спрямовані на досягнення блага правителів є помилковими і неправильними, бо засновані на засадах панування, а держава є спілкуванням вільних людей» [Цит. за: 10, с. 135].

Найбільш систематизовано елітарні ідеї Середньовіччя відображені у роботі Фоми Аквінського «Про правління владик». Філософ наполягає на суворій ієрархії, коли кожен член суспільства чітко виконує власну роль. При цьому більшість людей повинна була займатися фізичною працею, а меншість – розумовою та управлінням тією більшістю. Досліджуючи форми правління, Ф. Аквінський відзначає, що саме монархічний устрій є найбільш досконалим. Монарше управління слугує певним гарантом порядку і єдності держави. Демократичний устрій є найбільш нестабільним, схильним до переростання в тиранію, тому філософ жорстко критикував владу більшості [277, с. 146].

У епоху Відродження ідеї елітизму розвивав італійський політичний мислитель Н. Макіавеллі, який у роботі «Державець» виступив з концепцією політичної влади сильної ініціативної меншості. Філософом була висунута теза про те, що правитель повинен мати непересічні якості, щоб ефективно реалізовувати політичну владу: «...тим, хто стає володарем милістю долі, а не завдяки доблесті, легко отримати владу, проте важко втримати» [171, с. 318]. Н. Макіавеллі дійшов висновку, що меншість керує більшістю, використовуючи при цьому два різних засоби – хитрість та силу. Наприкінці ХІХ ст. його ідею у своїй концепції еліт використав В. Парето, виокремивши два типи еліт – «левів» та «лисів».

У Новий час обгрунтовували необхідність існування правлячого прошарку у суспільстві Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Б. Спіноза та ін. Так, Дж. Локк писав про те, що держава повинна функціонувати згідно з рішеннями, прийнятими парламентською більшістю. Ш. Монтеск'є у праці «Про дух законів» зазначав, що принципом аристократії є доброчесність у поєднанні з поміркованістю. В ідеалі дворянство є необхідним для монархії, бо в

«монархії, де немає дворянства, монарх стає деспотом» [Цит. за: 157]. Представники німецької класичної філософії І. Кант, Г. Гегель, Й. Фіхте також наголошували на провідній ролі еліт в історії людства. Так, Г. Гегель писав, що будь-хто може приймати участь у політичному управлінні, проте для цього необхідно мати досвід і моральну волю. Цими якостями більшою мірою володіє дворянство, найменшою – міщанство та інші верстви. Загалом світову історію Г. Гегель уважав діяльністю світового духу, а представників еліти – носіями волі цього духу (причому представники еліти не усвідомлюють, що вони є зброєю в руках надсвітової сили).

Перші сучасні класичні концепції еліт з'явилися на межі XIX-XX ст. Вони пов'язані з іменами Г. Моски, В. Парето та Р. Міхельса.

Згідно з концепцією італійського соціолога та політолога Вільфредо Парето, індивіди нерівні між собою у фізичному, інтелектуальному, етичному плані. Тому і соціальна нерівність представляється йому абсолютно природним, очевидним і реальним фактом. У кожній сфері діяльності існує своя еліта. У «Трактаті із загальної соціології» він писав: «Подобається це деяким теоретикам чи ні, але людське суспільство неоднорідне й індивіди різні фізично, морально й інтелектуально» [223, с. 59]. Сукупність індивідів, чия діяльність у тій чи іншій сфері відрізняється ефективністю, високими результатами, і становить еліту. Вона поділяється на правлячу, що прямо чи опосередковано (але ефективно) бере участь в управлінні, і неправлячу – контреліту – людей, що володіють характерними для еліти якостями, але не мають доступу до керівництва через свій соціальний статус і різного роду бар'єри, що існують у суспільстві для нижчих прошарків.

Правляча еліта внутрішньо згуртована і бореться за збереження свого панування. Розвиток суспільства

відбувається за допомогою періодичної зміни, циркуляції двох головних типів еліт – «лисів» (гнучких керівників, які використовують «м'які» методи керівництва: переговори, поступки, лестощі, переконання тощо) і «левів» (жорстких і рішучих правителів, що спираються переважно на силу).

Головними стимулами діяльності і рушійними силами історії політолог уважав психологічні стимули, які назвав «залишками». Це нелогічні, ірраціональні спонукальні мотиви: «інстинкт товариськості» (для політика потреба у визнанні з боку керованих ним організацій); «інстинкт комбінацій» (яскраво виражений у видатних політичних діячів, є їх головною професійною якістю); «потреба в демонстрації власних почуттів» (ритуали і культи, віра у вождя тощо); прагнення до «постійності агрегатів» (цим обумовлена тривалість співіснування політичних інститутів, поглядів, традицій, стереотипів, що склалися); «інстинкт цілісності індивідуума» (прагнення забезпечити безпеку особистості та недоторканість власності); «інстинкт сексуальності» (найбільш глибокий і сталий з усіх «залишків», хоча його намагаються обмежити різними заборонами). «Залишки» не усвідомлюються людьми і приховуються за допомогою «похідних». Це випадково чи свідомо обрані форми пояснення нелогічної поведінки – доктринальні і теоретичні твердження в політичному, соціальному чи релігійному контексті.

Використовуючи психологічний підхід в аналізі суспільства і політики, В. Парето визначав еліту відповідно її вроджених психологічних властивостей. Головна ідея в терміні «еліта» за його трактуванням – це перевага розуму, характеру, спритності тощо. «Залишки» і «похідні» групуються таким чином, що в політичному процесі виділяються два типи еліт: еліта «левів» та еліта «лисиць». Розвиток суспільства відбувається через періодичну зміну еліт [223].

Зміни, що відбуваються в суспільстві, поступово підривають панування одного з типів еліти. Так, володарювання «лісів», ефективне у відносно спокійні періоди історії, стає непридатним у ситуаціях, що вимагають рішучих дій і застосування насильства. Це призводить до зростання незадоволення в суспільстві і посилення контреліти («левів»), яка за допомогою мобілізації мас змінює правлячу еліту і встановлює своє панування.

Як правило, між елітою і рештою маси населення постійно відбувається обмін: частина еліти переміщується в нижчий суспільний прошарок, а найбільш обдарована частина останнього поповнює склад еліти. Процес оновлення вищого прошарку В. Парето називає циркуляцією еліт. Завдяки циркуляції еліта знаходиться в стані поступової і безперервної трансформації. «Циркуляція еліт» здійснюється шляхом насильства, переворотів і революцій, які, на його погляд, є корисними для суспільства.

Необхідність зміни еліт обумовлена тим, що попередні еліти втрачають свою енергію і відбувається зменшення пропорцій «залишків», які давали їм можливість завойовувати і утримувати владу. Тому всі соціальні перетворення визначаються «циркуляцією еліт», тобто системою «обміну» людьми між двома групами – елітою та її потенційною зміною (контрелітою). Безперервна зміна еліт сприяє рівновазі соціальної системи і тим самим забезпечує надходження «кращих».

Циркуляція еліт функціонально необхідна для підтримки соціальної рівноваги. Вона забезпечує правлячу еліту необхідними для управління якостями. Але якщо еліта виявляється закритою, тобто циркуляція не відбувається або відбувається дуже повільно, це призводить до деградації еліти та її занепаду. В той же час в нижчому прошарку

зростає число індивідів, що володіють необхідними для управління ризиками і здатні застосувати насильство для захоплення влади. Але і ця нова еліта втрачає здатність до управління, якщо вона не оновлюється за рахунок представників нижчого шару.

Відповідно до теорії В. Парето, політичні революції відбуваються внаслідок того, що або через уповільнення циркуляції еліти, або з іншої причини елементи низької якості накопичуються у вищих прошарках. Революція виступає як свого роду альтернатива, компенсація і доповнення циркуляції еліт. Тобто сутність революції і полягає в різкій і насильницькій зміні складу правлячої еліти. При цьому, як правило, в ході революції індивіди з нижчих груп управляються індивідами з вищих, оскільки останні володіють необхідними для битви інтелектуальними якостями і позбавлені тих якостей, якими володіють якраз індивіди з нижчих прошарків [223]. Отже, в історичному розвитку постійно спостерігаються цикли підйому і занепаду еліт. Їхнє чергування, зміна – закон існування людського суспільства. Але змінюються не просто склади еліт, їхній контингент – змінюють одна одну, чергуються самі типи еліт.

Таким чином, акцент на індивідуальних якостях осіб, що володіють інтелектуальними, етичними або будь-якими іншими перевагами над іншими і що на цій підставі належать до елітарних груп, дозволяє вважати В. Парето засновником так званого аристократичного напрямку в елітології.

Якісно інший підхід запропонував ще один італійський політолог Гаetano Моска, якого вважають засновником функціонального підходу, що розглядає еліту як групу керівників, які виконують певні соціальні обов'язки.

В «Основах політичної науки» та «Історії політичних доктрин» він зазначав, що в усіх суспільствах існує два класи осіб: клас керуючих і клас керованих. Між ними здійснюється своєрідний розподіл праці: нечисленний клас керуючих реалізує всі політичні функції, монополізує владу; численний клас керованих постачає керуючим матеріальні засоби підтримки, необхідні для життєдіяльності політичного організму. Італійський учений проаналізував проблему формування (рекрутування) політичної еліти й її специфічних якостей. Він уважав, що найважливішим критерієм формування політичного класу є здатність до управління іншими людьми, тобто організаторські здібності, а також матеріальні, моральні та інтелектуальні переваги. Хоча в цілому цей клас найбільш здатний до управління, проте не всім його представникам властиві передові, вищі по відношенню до решти населення якості [187].

Г. Моска одним із перших відзначив, що меншість керує більшістю внаслідок своєї організованості і наявності особливих якостей. З урахуванням згуртованості групи керуючих та її панівного положення в суспільстві, Г. Моска називає її політичним класом, який зазнає поступових змін. Він виділяє дві тенденції в його розвитку: аристократичну та демократичну. Перша виявляється в прагненні політичного класу стати спадкоємним (зробити свої привілеї та функції спадковими). Це призводить до «закриття» класу, до його виродження та соціального застою, активізації боротьби нових соціальних сил за панівні позиції в суспільстві. При домінуванні другої тенденції відбувається швидке оновлення правлячого класу, оскільки доступ до нього не ускладнений. Оновлення запобігає дегенерації еліти, примушує її бути здатною до ефективного керівництва. І все ж учений віддавав перевагу рівновазі між обома тенденціями, оскільки лише вона

забезпечує як наступність і стабільність у керівництві, так і його якісне оновлення.

Доступ у політичний клас передбачає наявність в індивідів особливих якостей і здібностей. Але ці якості змінюються в процесі еволюції суспільства. У міру розвитку цивілізації переважаючою якістю стає володіння багатством. Відповідно концепції Г. Моски, три якості відкривають шлях до політичного класу: військова доблесть, багатство і священство; з ними пов'язані три форми аристократії – військова, фінансова і церковна [187, с. 190].

Г. Моска, натхненний роботами Н. Макіавеллі, вважав генеральною лінією розвитку суспільства боротьбу двох тенденцій: прагнення пануючого класу утримати і передати спадково владу, і прагнення нового класу змінити співвідношення сил. Чергування в суспільстві тенденцій до стабілізації і оновлення створює ритмічне розгортання історичного процесу. Переривання «замкнутості» соціальної системи внаслідок контактів з іншими народами, воєн, нових релігійних та ідейних рухів або інших причин призводить до того, що «найбільш активні, спритні і сміливі» вихідці з низів починають пробиватися на верхні ступені соціальних сходів. «Молекулярне оновлення політичного класу» зберігається до тих пір, поки не наступить новий «період соціальної стабільності» [187, с. 192].

Слабким місцем у теорії Г. Моски є абсолютизація політичного чинника і недооцінка ролі економіки. Його теорія знайшла підтвердження в тоталітарних державах, в яких політика зайняла домінуюче положення над економікою, а в особі номенклатурної бюрократії втілювався змальований Г. Москою прообраз «політичного класу».

Паралельно з Г. Москою та В. Парето, власну елітистську концепцію розвивав і німецький учений Роберт

Міхельс, який стверджував, що залучення мас до влади веде демократію до загибелі, а безпосереднє панування мас є технічно неможливим.

У своїй головній праці «Соціологія політичної партії в умовах демократії» Р. Міхельс приходить до висновку, що олігархія – неминуча форма життя крупних соціальних структур. Таким чином, у суспільстві діє «залізний закон олігархічних тенденцій». Його сутність полягає в тому, що невіддільний від суспільного прогресу розвиток великих організацій обов'язково призводить до олігархізації управління суспільством і формування еліти, оскільки керівництво такими об'єднаннями не може здійснюватися усіма їхніми членами. Ефективність їхньої діяльності вимагає функціональної спеціалізації і раціональності, виділення керівного ядра й апарату, які поступово, але неминуче виходять із-під контролю рядових членів, відриваються від них і підпорядковують політику власним інтересам, піклуються про збереження свого привілейованого становища. Рядові ж члени організацій недостатньо компетентні, пасивні і проявляють байдужість до повсякденної політичної діяльності. В результаті будь-якою, навіть демократичною організацією завжди фактично править олігархічна елітарна група. Такі найбільш впливові групи, зацікавлені в збереженні свого привілейованого становища, встановлюють між собою різного роду контакти, гуртуються, забуваючи про інтереси мас [182, с. 56].

З дії «закону олігархічних тенденцій» Р. Міхельс робив песимістичні висновки щодо можливостей демократії взагалі, і демократизму соціал-демократичних партій зокрема. Демократію ж він фактично ототожнював з особистою участю мас в управлінні.

Усі зазначені вище концепції, що визначаються сучасною політичною наукою як макіавеллістські,

стверджують, що управління не може здійснюватися всім суспільством, а потребує кваліфікованої еліти. Слабким же місцем макіавеллістських концепцій еліт є абсолютизація політичного чинника і недооцінка ролі економіки, здібностей та активності народних мас, перебільшення значення психологічних факторів та стимулів, недостатнє врахування еволюції суспільства, сучасних реалій держави.

У західній політології разом із макіавеллівською школою існують ціннісні теорії еліт, теорії демократичного елітизму, концепції плюралізму еліт, ліволіберальні концепції тощо [246, с. 263].

Ціннісні теорії еліт (Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв, В. Ропке та ін.) визначають еліту як ініціативну частину населення, наділену високими якісними здібностями, найбільш підготовленими інтелектуально для управлінської діяльності, в якій постійно має потребу сучасне суспільство. Х. Ортега-і-Гассет уважав еліту головною конструктивною силою суспільства та наголошував, що формування еліт відбувається внаслідок природного відбору найбільш цінних представників суспільства, а не у результаті боротьби за владу. М. Бердяєв відзначав співвідношення високоінтелектуальної частини населення до загальної кількості підготовлених кваліфікованих індивідів. «Коефіцієнт еліти» вище 5 % і є відзнакою того, що в суспільстві є високий потенціал розвитку.

У теоріях демократичного елітизму (Й. Шумпетер, Р. Даль, С. Ліпсет, Л. Зіглер, К. Мангейм, Т. Дай) еліта розглядається як група, яка не тільки виконує управлінські функції, але й є гарантом високої якості керівників, захисником демократичних цінностей. Представники даного напрямку досліджень відзначають, що влада будується за принципом поліархії, тому існує багато владних центрів, і відповідно політичних еліт. Т. Дай та Л. Зіглер стверджують, що «влада в Америці організаційно

зосереджена в основних соціальних інститутах – корпораціях, урядових закладах, системі освіти, воєнних колах, профспілковій та релігійній сферах. Джерело влади – висока посада в цих основних суспільних інститутах» [72, с. 92].

В основі плюралістичної концепції еліт (О. Штаммер, Д. Рісмен, С. Келлер) є плюралізм еліт, визначений суспільним поділом праці, обмеженим впливом, специфічною для неї галуззю діяльності. Громадяни мають можливість вільної реалізації права входження до складу еліти; між елітою і масами складаються відносини представництва. Деякі прибічники плюралістичного елітизму все ж таки виокремлюють найбільш впливові, «стратегічні» еліти, рішення яких мають визначальне значення для всього суспільства.

Представники ліволіберальних концепцій еліти (Ч. Райт, Ч. Міллз, Р. Міллібанд) виступають опонентами плюралістичного елітизму, хоча деякі положення вони запозичили у макіавеллістській школі. Головний елітоутворюючий чинник, на їхню думку, – це важливі командні позиції, керівні посади, які займають представники еліти. І це не тільки політичні діячі, а також і керівники, посадові особи різних корпорацій, військові, інтелектуальні діячі, службовці з високим суспільним статусом, у яких головна мета – це забезпечення власного панування. Наприклад, Ч. Міллз уважав, що «владна еліта в США об'єднує людей з трьох сфер – політичної, економічної та воєнної. У тридцятих роках ХХ ст. провідна роль в державному житті належала політикам, а вже через два десятиріччя – воєнним і представникам корпорацій» [72, с. 380-381].

Існує безліч інших інтерпретацій категорії «еліта»:

- люди, які мають інтелектуальні або моральні переваги перед масою, з найвищим почуттям

відповідальності безвідносно до свого статусу (Х. Ортега-і-Гассет);

- творча меншість, що протистоїть нетворчій більшості (А. Тойнбі);

- особи, що управляють найважливішими ієрархічними інститутами та організаціями сучасного суспільства. Вони займають у соціальній системі стратегічні команді пункти, у яких зосереджені засоби, що забезпечують владу, багатство, популярність, якими вони користуються (Ч. Міллз);

- особи, які володіють позиціями влади (А. Етціоні);

- особи, які володіють формальною владою в організаціях та інститутах, що визначають суспільне життя (Т. Дай);

- особи, які мають змогу завдяки стратегічним позиціям у владних інституціях, які вони займають, регулярно здійснювати вирішальний вплив на національну політику. Ті, хто приймає принципові рішення у найбільших та найпотужніших політичних, урядових, економічних, військових, професійних і культурних організаціях та рухах у суспільстві (Дж. Хіглі) [298].

Також окремої уваги потребує проблема шляхів формування та рекрутування політичної еліти. Під рекрутуванням у політології розуміється процес відбору і просування людей в активне політичне життя. Формування еліти в кожній конкретній країні, на кожному конкретному етапі її розвитку відрізняється значною своєрідністю. Проте існують загальні закономірності процесу входження людей до правлячої групи. У свою чергу, ротацію еліти доктор політичних наук М. Головатий визначає як поступову зміну, переміщення осіб у складі виборного органу, що використовується з метою вдосконалення кадрової роботи, підвищення ефективності, поліпшення результатів праці

[245, с. 644-645]. Таким чином, визначаємо, що ротація еліти – це заміна і заповнення еліти в результаті рекрутування нових людських ресурсів.

Універсальними для всіх країн є канали рекрутування еліти – ті соціальні інститути, включеність до яких дає людям можливість досягти влади. До таких відносять:

- політичні партії. Особливо велика їхня роль у західноєвропейських державах, де претендент на входження до еліти повинен пройти всі ступені партійної ієрархії. Так робили свою кар'єру М. Тетчер, Ф. Міттеран, Г. Коль, Н. Саркозі;

- бюрократичний апарат. Значна частка чиновників прослідковується в еліті всіх країн, що розвиваються, а також таких високо розвинутих країн, як Японія та Швеція;

- церква та церковні релігійні організації. Цей канал рекрутування більш характерний для іспаномовних країн і країн з сильним впливом католицизму;

- профспілки. Профспілкові лідери відіграють помітну роль у політичних елітах багатьох країн. Колишній президент США Р. Рейган і колишній президент Польщі Л. Валенса стали очільниками держави саме як лідери профспілкових рухів;

- економічні інститути, сфера бізнесу;

- армія. Вплив цього фактора особливо великий у країнах Латинської Америки, Африки й Азії. Три останніх прем'єр-міністри Ізраїлю – бойові генерали;

- система освіти відіграє суттєву роль у всіх країнах. За відгуками британських політологів, цією країною керують виключно люди, які закінчили Оксфорд або Кембридж і мають одну або дві вищі освіти, частіше юридичну і економічну. Американський істеблішмент, як правило, складається з випускників університетів, що

належать до так званої «Ліги плющів», серед яких Гарвардський, Колумбійський і Принстонський.

Багато дослідників відзначають пряму залежність характеру каналів рекрутування політичної еліти від типу політичної системи і політичного режиму. Зокрема, Р. Патнам у своїй роботі «Порівняльне дослідження політичних еліт» для кожного сучасного політичного режиму виділяє пріоритетні канали поповнення та оновлення еліти. Згідно з висновками його дослідження, у парламентських режимах більшості західноєвропейських країн основним каналом елітотворення є політичні партії; в країнах, що розвиваються, а також у Німеччині, Японії, Швеції – бюрократичний апарат. У ряді країн Латинської Америки, а також в Ізраїлі велику роль відіграє армія, а у Великобританії та Франції – система освіти. В якості каналів рекрутування еліти можна назвати також церковні та навколоцерковні організації, профспілки, економічні інститути та інші. Підхід Р. Патнама виправданий рядом факторів, найважливішими з яких є унікальність історичного і політичного розвитку держав. У кожній країні складаються свої специфічні канали рекрутування еліти, розвиток яких обумовлено історичним розвитком, географічними особливостями та іншими факторами [393].

Також Р. Патнам поділяє соціум на шість страт у відповідності з критерієм володіння владою (що розуміється як вплив на прийняття рішень, який обумовлює результати державної політики):

1. Особи, що безпосередньо приймають рішення.
2. Особи, що впливають на рішення.
3. Активісти.
4. Зацікавлені особи.
5. Особи, що приймають участь у політиці тільки через голосування.
6. Особи, що не беруть участь у політиці.

На вершині суспільної піраміди знаходяться індивіди, прямо залучені у здійснення національної політики, безпосередні учасники. Нижче розташована група тих, для кого приймають рішення, звертаються за порадою, чії інтереси і думки приймаються у розрахунок, або чії санкції побоюються. Ця страта може включати чиновників високого рівня, великих промисловців, фінансистів, великих військових чинів, лідерів масових громадських об'єднань тощо. Третій прошарок, набагато більший за чисельністю, об'єднує громадян, які беруть певну участь у реалізації влади – члени партій, бюрократи середньої ланки, керівники місцевих ЗМІ та ін. Наступна група об'єднує людей, для яких політика і влада – щось на кшталт спортивних видовищ. Ці люди знають багатьох провідних політичних гравців, можуть обговорювати політичні ролі та стратегії, але практично не виходять на поле політичної активності. Далі в системі Р. Патнама слідує маса звичайних громадян, єдиним видом впливу яких на національну політику є волевиявлення в кабінетах для голосування. І, нарешті, на нижній позиції знаходяться індивіди, які іноді за власним вибором, а іноді в результаті державної політики є об'єктами, а не діючими фігурами.

З наведеної вище структури стратифікації соціуму можна побачити, що до еліти відносяться дві верхніх страти, – саме вони представляють собою згуртовану групу людей, які вирішують всі найважливіші справи держави і суспільства [393, с. 245].

Окрім основних каналів наповнення політичної еліти науковці виділяють дві основні системи її рекрутування – антрепренерську систему (відкриту) та систему гільдій (закриту). У реальній дійсності вони в тій чи іншій формі поєднуються, і недоліки однієї компенсуються перевагами іншої.

Антрепренерську систему відрізняють:

- відкритість, широкі можливості для представників будь-яких суспільних груп претендувати на здобуття керівних позицій;
- незначне число інституційних фільтрів, тобто формальних вимог для заняття посад;
- широке коло осіб, що беруть участь у відборі, до якого можуть увійти всі виборці країни;
- висока конкурентність відбору, гострота суперництва при здобутті керівних позицій;
- першорядна значимість особистих якостей, індивідуальної активності, вміння знайти підтримку виборців.

Ця система демократична й найбільш прийнятна для людей динамічних, освічених, здатних до інновацій.

Її недоліками є часта зміна курсу у зв'язку із змінами у правлячій еліті, слабка передбачуваність політичних рішень, конфлікти всередині еліти, значна ймовірність висунення людей непрофесійних, схильних до популізму і зовнішньому ефекту.

У цілому ж, як показує практика, антрепренерська система найбільш відповідає сучасним реаліям.

Для несформованого постіндустріального суспільства основним критерієм рекрутування еліти є здібності, але зберігають своє значення і фактори походження, володіння власністю.

Для системи гільдій характерні:

- закритість, відбір претендентів на високі посади головним чином з нижчих верств самої еліти, їх повільне поступове просування шаблями службової ієрархії;
- високий ступінь інституціоналізації процесу відбору, наявність численних фільтрів – формальних вимог для заняття посади: партійність, вік, стаж роботи, освіта,

рівень займаної раніше посади, позитивна характеристика, національність тощо;

- вузьке, закрите коло селекторату, до якого, як правило, входять лише члени вищого керівного органу чи навіть один перший керівник – голова уряду чи фірми, перший секретар райкому партії і т. п.;

- тенденція до відтворення існуючого типу еліти, яка випливає з вищевикладених характеристик.

Система гільдій переважала в країнах тоталітарних. Її елементи наявні у Великобританії, Японії, Німеччині та інших країнах.

Кожен із названих способів рекрутування лідерів і еліт має свої переваги і недоліки. Навіть бюрократизм і закритість системи гільдій мають ряд переваг за рахунок своєї легальності, прогнозованості та формалізації.

Поряд із цими методами відбору в кожній країні можуть складатися і особливі, національні механізми висунення та заміни людей в структурі влади. Наприклад, наприкінці 80-х – початку 90-х рр. XX ст. у пострадянських країнах діяв цілий ряд таких механізмів, одні з яких забезпечували так звану «зміну хвиль» партійно-господарської номенклатури у важелів влади; інші характеризували процес «конвертації» численними носіями партійно-комсомольських статусів у володіння власністю, таким чином вони ставали провідними фігурами в правлячому класі; треті розкривали особливості дій регіональних еліт, які делегували на федеральний рівень своїх представників тощо.

Натомість у демократичних державах принципи і методи рекрутування еліт повинні намагатися враховувати як ділові якості людей, їхню пристосованість до виконання складних суспільних функцій, так і їхні моральні якості, що перешкоджають відриву цілей їхньої професійної діяльності від інтересів рядових громадян.

Таким чином, зарубіжна політична наука накопичила значний теоретичний матеріал для дослідження феномену політичної еліти. Розкрито провідні підходи до визначення поняття, основні типологічні характеристики, критерії віднесення до елітарного прошарку, шляхи формування політичної еліти тощо.

Що стосується українських досліджень даної проблематики, то провідний український елітолог Б. Кухта у своїй роботі «Політичні еліти і лідери» відзначає, що у вітчизняній елітології початку ХХ ст. можна виділити два напрями теоретичних пошуків [157]. Перший представляли державники-монархісти, серед яких провідним дослідником виступав В'ячеслав Липинський. Другий напрям мав радикальний націоналістичний характер і був репрезентований насамперед Дмитром Донцовим.

В. Липинський сформулював оригінальну концепцію українського монархізму, що ґрунтувалася на ідеї аристократизму та класократії, бо без «національної аристократії – без сильних і авторитетних провідників та організаторів нації в її тяжкій боротьбі за існування – немає і не може бути нації» [161, с. 329]. Подібно до італійських теоретиків, В. Липинський уважав, що до аристократії повинні входити найкращі мужі нації, без огляду на їхнє походження та матеріальне становище, зокрема селянство, шляхта, робітництво, інтелігенція. Організаційно найбільш придатним методом державного будівництва монархії мав бути спосіб класократії. Його сутність полягала в тому, що активна меншість (аристократія) брала участь у законодавчій, виконавчій і судовій владі через обрання її з усіх класів та станів українського суспільства – хліборобів, промисловий, фінансовий, купецький, комунікаційний, інтелігенції тощо. Всі вони поділялися на дві групи: організаторів та організованих.

Перший із них становив аристократію, другий – пасивну більшість. Слово «аристократія» вживається у В. Липинського за Аристотелем, як визначення групи найкращих серед нації людей у певний історичний момент. Найкращих тому, що власне вони є організаторами, правителями і керманічами нації.

Саме національна аристократія забезпечує розв'язання протиріччя між індивідуальними, егоїстичними інтересами і спільними для всієї нації інтересами на користь останніх. Тобто вона – носій консолідуючого принципу. Без двох основних ознак, зазначав В. Липинський, – матеріальної сили та морального авторитету – немає і не може бути національної аристократії. А без національної аристократії, без сильних і авторитетних провідників по організації в тяжкій боротьбі за незалежність не може бути нації.

Також ученим була обґрунтована необхідність постійного оновлення національної аристократії, оскільки в якісно організованому політичному устрої відбувається інтенсивний розвиток матеріального життя. А для модернізації потрібні нові політичні організатори нації. Складовою цієї концепції був висновок про те, що чим більш розвинене і складніше матеріальне життя певної нації, тим важчі завдання національної аристократії, тим складніші проблеми громадянської організації мусить розв'язувати вона. Підставою об'єднання і служіння державі національної аристократії мав стати не національний чинник, а територіальний – «свідомість своєї території, любов до своєї землі» всіх її мешканців [161, с. 330].

Логічним завершенням учення В. Липинського про еліту стала ідея «надлюдини», людини – державного символу, який завершував би собою органічну ієрархію соціального світу і втілював у собі єдність нації і держави.

Поза сумнівом, ідея гетьмана у В. Липинського є прямим втіленням його романтично-патріархальних переконань. Він уявляє державу як велике хліборобське господарство, так само, як господарство, держава мусить мати господаря. Розуміючи усі недоліки монархій, В. Липинський хотів бачити в Україні втілення ідеальної монархії – гетьманату.

Таким чином, політолог наголошує на провідній ролі еліти у розбудові держави і однією з причин поразки національної революції визначає саме слабкість та нечисленність української еліти – аристократії, яка ще до того ж спиралася на традиції чужої державності та політичних культур. Тому вирішальною передумовою нового відродження української держави, вважав він, повинно стати формування української національної аристократії. На подібних позиціях стояли й інші українські політичні теоретики (С. Томашівський, В. Кучабський).

Другий напрям української елітології, перш за все, був репрезентований Дмитром Донцовим. У своїй праці «Націоналізм» та численних статтях він, спираючись на думки Ф. Ніцше, Ж. Сореля, В. Парето, Г. Зімеля, сформулював основні положення нового українського націоналізму. Важливе місце в цій теорії займав постулат про утворення національної еліти – «вибраної ініціативної меншості». Д. Донцов писав з цього приводу, що не народні маси творять історію, а відважна, спрагнена влади ініціативна меншість, яка є підставою «всякого майже суспільного процесу. Така меншість, – продовжував він, – ... це група, яка формує неясну для «неусвідомленої маси ідею, робить її приступною цій масі і, нарешті, мобілізує «народ» для боротьби за цю ідею». Тому, твердив він, «ніколи пасивна юрба, лише активна меншість є суспільнотворчою силою...». Основними завданнями цієї еліти є внесення у свідомість українства національної ідеї, націоналістичної ідеології та формування нової психології. «Мусимо, – писав

Д. Донцов, – набрати віри у велику місію своєї ідеї і агресивно ту віру ширити. Нація, яка хоче панувати, повинна мати й панську психіку народу-володаря». Відповідно концепції Д. Донцова, в основі націоналістичної ідеології повинні бути «органічність і віра в культурі, власновладність у державі, провідництво, ієрархія у громаді» [82, с. 287, 312, 339].

Ідеї елітарності Д. Донцов розвинув і в численних статтях, у яких, зокрема, зазначав, що при формуванні національної еліти треба «віднайти в собі із тьми минулого старі інстинкти, які прищепили колись нашій солодкій полудневій вдачі північні вікінги» [81, с. 254]. Отже, на відміну від раціоналістичного підходу В. Липинського, Д. Донцов спирався насамперед на ірраціональні, навіть містичні чинники у справі формування української еліти. Визначальним чинником у нього виступала воля до панування, до боротьби, утвердження сильного характеру, віри в себе, і навіть крові певного, вищого гатунку.

Д. Донцов писав, що кожна нація, яка бажає сформувати власну еліту, повинна виховати її на «революції характеру» наступного покоління, «який зробить з наших ідей аксіоми, з переконань – догму віри, щоб сиділи вони не в книжках і програмах, а в крові» [82, с. 123]. Певною кульмінацією еволюції поглядів Д. Донцова з цього питання стала стаття «Партія чи Орден?», в якій зроблений аналіз тогочасних європейських політичних партій, зокрема фашистських та більшовицької. На його думку, такого типу політичні партії перетворилися у своєрідні політичні ордени на кшталт середньовічних чернечих орденів не лише тому, що спираються на сувору дисципліну, порядок, а й тому, що будуються на засадах ірраціональної віри в ідеологічні догми, а також на провідну ідею усіх орденів – на ідею «активної меншості, яка провадить більшість» [82, с. 223]. Саме ця елітарність, антидемократичний характер такого

типу партій, на його думку, був потрібний для партії українського націоналізму, перед якою стояли завдання твердої, жорстокої боротьби за владу з силами переважаючих противників.

Варто додати, що під час Другої світової війни Д. Донцов написав ще одну працю «Дух нашої давнини» (1943 р.), в якій сформулював «ідею ієрархізованої суспільності», базою творення її мав бути поділ на касты, основою ж панівної касты мали стати «не містичний «демос», не маса (демократія), ані та чи інша кляса («клясократія»)», лише каста «луччих людей». Поставивши так питання, Д. Донцов, по суті, зробив наступний крок у теорії елітаризму, оскільки звузив рамки поняття «еліта» до поняття «касты». За змістом, за своїми якостями це поняття особливе, бо, як писав автор, «... каста правителів... повинна бути окремою громадою, зліпленою, по-перше, з іншої глини, викута з іншого металу, ніж інертна, байдужа, хитлива маса; по-друге, – мусить займати окреме становище, власне творити з себе окрему касту... по-третє, – мусить ця каста виказувати зовсім окремі прикмети духа й душі, інші ідеї мусять горіти в її головах, аніж це в обмеженої, нездібної... народної маси» [81, с. 131].

Тези Д. Донцова про ініціативну меншість у певному сенсі розвинув і інший західноукраїнський мислитель М. Шлемкевич. У праці «Провід і представництво» він зазначав, що успіх української національної революції залежатиме від того, чи вдасться сформувати національну провідну верству, яка б очолила й здійснила революцію. Цей провід (ініціативна меншість) водночас повинен був чітко сформувати національні ідеали, нову національну ідею, виступити як організуючий чинник народних мас. Тому в опрацюванні насамперед національної ідеології, політичної доктрини полягало головне покликання і призначення української еліти. Вона, вважав

М. Шлемкевич, повинна була творчо підійти до власної історичної національної спадщини, не заперечувати і не відкидати її загалом, а взяти в неї кращі ідеї, думки й сформулювати єдину ідеологічну систему, яка б обґрунтувала національну революцію та наступне політичне життя «на основі спільних утверджень» [Цит. за: 157].

Отже, теорія еліт В. Липинського спиралася на загальноприйняті закони суспільного розвитку, а постулати Д. Донцова більше схожі на політичну утопію чи суто публіцистичні роздуми. Користуючись термінологією В. Липинського, оптимальний, на його думку, класократичний (органічний) метод організації суспільства – це правління лицарської або військової верстви, яка заробляє на життя матеріальним виробництвом і є прикладом для еліт інших соціальних груп, кожна з яких інтегрована в корпоративний монархічний державний порядок.

Д. Донцов натомість обстоював охлократичну систему побудови суспільства. Згідно з цим «механічним» методом, влада належить не натовпу, а невеликій структурі – партії орденського типу, що стоїть над юрбою. Охлократична еліта з її обмеженим інтересом до матеріального виробництва та нездатністю підтримувати економічну і культурну творчість (творчу діяльність) – це ні до чого не прив'язані кочові соціальні верстви.

Стосовно досліджень проблем формування та форм взаємодії політичної еліти в сучасному українському суспільстві та інших аспектів процесу політичної елітаризації в Україні, то можливість їхнього проведення з'явилась на початку 90-х років ХХ ст. За два останні десятиріччя зроблено спробу докорінного переосмислення проблем політичної елітаризації суспільства, визначення їхньої сутності та управлінських функцій еліт. Серед вітчизняних дослідників, які працюють у цьому напрямі,

можна виділити О. Балацьку [14, 15], Б. Кухту [157], Л. Кочубей [137-142], О. Крюкова [151, 152], Л. Мандзій [174], М. Михальченка [180, 181], О. Новакову [199-203], О. Радченка [274], Ф. Рудича [291-293], О. Траверсе [322-324]. Важливі дослідження проблеми теорії та методології політичної діяльності, місця і ролі політичних еліт та еліт в перехідних суспільствах порушуються в працях російських науковців, а саме М. Афанасьєва [10], Г. Ашина [11], Ю. Бегунова [20], О. Гаман-Голутвіної [51], О. Криштановської [150].

Багато наукових праць як російських, так і вітчизняних учених присвячено проблемам формування регіональної еліти як складової правлячого класу. Це праці О. Кривицької [148], Л. Нагорної [193], В. Пашенка [228], О. Токовенка [321], Л. Харченко [346] та інших. Значна увага приділяється і психологічним обґрунтуванням трансформації еліти. До такого напрямку можна віднести дослідження В. Бебика [18, 19], І. Бекешкіної [22], С. Конончук [130, 131], В. Корнієнка [135], В. Степаненка [310] й інших.

Таким чином, поняття «політична еліта» є важливою складовою вітчизняної політичної науки. Обґрунтуванню ролі цього феномена в житті суспільства присвятили свої праці сучасні українські вчені. Глибиною проникнення в проблему відрізняються дослідження Б. Кухти. Учений надає можливість усім, хто цікавиться теорією політичної науки, історією ідей та концепцій еліт, ознайомитися з еволюцією цього знання, дізнатися про можливі шляхи формування національної політичної еліти. На нашу думку, його праці заохочують молодих дослідників до аналізу політичних еліт на більш високому рівні узагальнення – інституціональному, що майже не практикується у вітчизняній політичній науці.

Постійне підвищення рівня якості суспільства, його організації вимагає не просто активної влади, а й професійного управління, сучасного політичного менеджменту. «Вивчення даних проблем, – зазначає Б. Кухта, – полягає насамперед у дослідженні розмаїтості ієрархії підпорядкування, що становить внутрішню суть керівних процесів. Це означає, що всі вони є політичними, тобто пов'язані найтісніше з владою в суспільстві» [157, с. 75].

У цілому аналіз сучасних українських досліджень дозволяє зробити висновок про наявність двох підходів у визначенні політичної еліти: функціонального (коли увага акцентується на суспільних функціях управління) та ціннісного (коли на перший план виносяться якісні характеристики правлячої меншості).

Поєднання обох підходів демонструють у своїх наукових розвідках дослідники Центру Разумкова Ю. Якименко та І. Жданов. Вони стверджують, що «політична еліта за формальною ознакою – це ті, хто править; за ціннісною – ті, хто гідні правити» [87].

Процес становлення сучасної політичної еліти в Україні проходить і складно, і болісно. Відомий учений, доктор політичних наук М. Головатий справедливо називає проблему «найгострішою» [62, с. 70], а доктор політичних наук О. Новакова вважає, що «політичні еліти Україні перебувають у стані «вічного конфлікту», який переривався лише завдяки консолідації під домінуючим авторитарним примусом» [203, с. 77].

Окремим напрямом політологічних досліджень є аналіз взаємодії політичної еліти з інститутами громадянського суспільства. Даній проблематиці присвячені роботи В. Пащенко [228], О. Чемшита [354], Г. Щедрової [371].

Узагальнюючи наукові дослідження феномену політичної еліти, можна зробити висновок, що фахівців з суспільствознавства здавна цікавлять питання соціальної структуризації – яким чином відбувається поділ суспільства на керуючих та керованих, які якості визначають приналежність до елітарного прошарку, які основні функції на нього покладено. Проте цілісна концепція політологічного дослідження політичної еліти сформувалася наприкінці XIX – на початку XX ст. і пов’язана з італійською науковою школою в особі В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса. У XX–XXI ст. розробляється значна кількість теорій еліт, формується елітистська концепція демократії, автори якої (Й. Шумпетер, Л. Зіглер, Т. Дай) поділяють суспільство на правлячу меншість – еліту та неволодарюючу більшість – масу. Маса не цікавиться політикою, не володіє необхідними знаннями і повною інформацією, не вміє ухвалювати правильні рішення, тому вона добровільно передає еліті право керувати політичним процесом. Проте народ має можливість прийняти або не прийняти тих людей, які повинні ним управляти. Таким чином, у XX ст. дослідження еліт набуває системного характеру, науковці вказують на провідну роль у розбудові політичної системи саме політичної еліти.

На думку багатьох вітчизняних учених, сучасна українська еліта є малодослідженим, складним і суперечливим суспільним феноменом. Вона відіграла певну позитивну роль на початку становлення нових політичних інститутів, привнесла знання і досвід трансформацій у політичні процеси. Але так само, зокрема, політична еліта виявилася безвідповідальною за кризовий стан держави, політичної системи загалом та нігілізм як заперечення загальноновизнаних суспільних норм і цінностей. Тому існує потреба у глибокому політологічному аналізі політичної

еліти з метою вироблення рекомендації щодо покращення її функціонування.

1.2. Конкурентна сутність політичної взаємодії еліт у демократичному суспільстві

Підвищення адаптованості політичної системи до нових соціальних вимог на основі раціоналізації її організації передбачає наростаючу диференціацію структур і функцій органів управління. Щоб мати можливість урахувати інтереси соціальних груп, політична система повинна формувати відповідні канали для артикулювання та агрегування цих потреб (зокрема, розширюючи можливості дії груп інтересів, політичних партій, інститутів прямої демократії тощо). Важливою умовою для здійснення цих змін є формування та вдосконалення нормативної бази, здатної забезпечити рівність політичної участі традиційних і нових соціальних груп, а також посилити вплив цінностей, що передбачають інтеграцію соціуму та ідентифікацію громадян.

Із цього безпосередньо випливає вимога до зростання компетентності політичних – як правлячих, так і опозиційних – еліт. По суті, саме від їхньої здатності використовувати консенсусні, правові технології владарювання залежить можливість уникнути насильства при проведенні реформ, виключити можливість політичного радикалізму. Зрозуміло, що така вимога передбачає створення умов для вільної конкуренції еліт у боротьбі за підтримку населення. У свою чергу, і пересічні громадяни повинні мати можливість контролювати своїх обранців, відслідковувати, чи відповідають їхні професійні та особисті якості займаному громадському статусу. Селекція компетентних еліт важлива і для формування раціональної управлінської бюрократії, відповідальної перед правлячими

елітами і населенням, що виконує свої обов'язки на основі чинного законодавства та професійної етики.

Таким чином, характер і динаміка модернізації залежить від відкритої конкуренції вільних еліт і ступеня політичної залученості рядових громадян. Від співвідношення цих форм, які повинні обов'язково бути присутнім у політичній грі, і залежать варіанти розвитку суспільства та системи влади в перехідний період.

Російський політолог О. Соловйов виділяє чотири основні варіанти розвитку подій:

- при пріоритеті конкуренції еліт над участю рядових громадян складаються найбільш оптимальні передумови для послідовної демократизації суспільства та здійснення реформ;

- в умовах піднесення ролі конкуренції еліт, але при низькій (і негативній) активності основної частини населення складаються передумови встановлення авторитарних режимів правління і відбувається гальмування демократичних перетворень;

- домінування політичної участі населення над змаганням вільних еліт (коли активність керованих випереджає професійну активність керуючих) сприяє наростанню охлократичних тенденцій, що може провокувати застосування більш жорстких форм управління та уповільнення перетворень;

- одночасна мінімізація змагальності еліт і політичної участі мас веде до хаосу, дезінтеграції соціуму і політичної системи, що також може провокувати приход третьої сили та встановлення диктатури [270, с. 263].

Отже, проблеми політичної конкуренції еліт набувають особливої актуальності в умовах протікання процесу модернізації політичної системи України.

Важливість дослідження процесу конкурентної взаємодії політичних еліт зумовила низку теоретичних

розвідок у даному напрямку. Так, серед західних політологів проблеми становлення політичної еліти та системи взаємовідносин між елітарними угрупованнями досліджували П. Бурдьє, Р. Даль, Г. Моска, Р. Міхельс, В. Парето, Дж. Сарторі, Й. Шумпетер та ін. Російські елітологи також приділяють увагу формам взаємодії еліт та політичних лідерів: Г. Ашин, О. Гаман-Голутвіна, Г. Голосов, Ю. Нісневич, О. Понедєлков, О. Соловійов, О. Старостін та ін. У вітчизняній політології аналізують вплив політичних еліт на процеси формування української політичної системи В. Бортніков, Г. Зеленько, Н. Кононенко, О. Крюков, Л. Мандзій, М. Михальченко, С. Наумкіна, О. Новакова, А. Пахарєв, О. Токовенко, Л. Тупчієнко, Ф. Рудич, С. Чемекова та ін.

Представники сучасної західної політології наголошують на необхідності впровадження конкурентних механізмів у політиці, більше того, пов'язують їхнє функціонування з рівнем зрілості інститутів демократії в країні.

Так, політична конкуренція відтворює те, що французький політолог П. Бурдьє називає головним конфліктом, в якому представникам матеріально забезпечених панівних класів протистоять претенденти, які мають переважно культурний капітал. У всіх плюралістичних демократіях спостерігається формування єдиного політичного поля діяльності, що охоплює виборців, політичні партії, групи інтересу, інтегрує їх за певними правилами і логікою [Цит. за: 66, с. 17].

Американський політолог та економіст Е. Даунс акцентував увагу на раціональному характері участі/неучасті виборців у виборах та егоїстичної мотивації політиків, які прагнуть лише отримати й утримати владу [382]. Англійський політолог, економіст Д. Ремер у своїй монографії «Політична конкуренція: теорія та

застосування» вжив методи та підходи нової політекономії до політичної конкуренції. На його думку, демократія – це конкуренція між партіями, які представляють конкуруючі за політичний курс групи інтересів [394].

Американський політолог Р. Даль у межах теорії поліархії відзначає, що слаборозвиненим країнам поліархія забезпечує відкрите політичне суперництво лідерів та еліт, високу політичну активність населення, що і створює політичні передумови для здійснення реформ. При цьому даний тип політичної системи не завжди є легкодосяжним для країн, які прямують від «закритої гегемонії» до системи, яка виключає свавілля еліти, які б давали можливість громадянам контролювати діяльність можновладців.

Р. Даль виділяє сім умов, що впливають на просування країн до поліархії: послідовність у здійсненні політичних реформ, установлення сильної виконавчої влади для соціально-економічних перетворень у суспільстві; досягнення певного рівня соціально-економічного розвитку, що дозволяє впроваджувати структурні перетворення в державі; встановлення певних відносин рівності–нерівності; субкультурна різноманітність; наявність інтенсивної іноземної допомоги (міжнародного контролю); демократичні переконання політичних активістів і лідерів.

На думку американського вченого, перехід до поліархії повинен бути поступовим, еволюційним, що передбачає послідовне оволодіння правлячими елітами консенсусної технології владарювання. Авторитаризм, що розуміється ним як неминуче встановлення гегемонії лише однієї з сил, що беруть участь у політичному діалозі, може не тільки мати негативні наслідки, але і негативно позначитися на досягненні цілей модернізації. Тому ефективність поліархічного режиму влади, наростання його політичної результативності залежать від забезпечення взаємної безпеки конкуруючих еліт, установлення сильної

виконавчої влади та розвитку центрів самоврядування на місцях [74].

Відомий німецький політолог та економіст Л. фон Мізес уважав, що політична й економічна конкуренція є складовими частинами більш глобального феномену – соціальної конкуренції, яку він визначав як «прагнення індивідів зайняти найбільш сприятливе становище в системі суспільної співпраці, яка присутня в будь-якому способі громадської організації» [178, с. 259].

Явище конкуренції також розглядає у своїй концепції демократичного елітизму австро-американський політолог та економіст Й. Шумпетер. Він узагалі розуміє демократію як конкуренцію між потенційними керівниками за довіру виборців. Отже, конкуренція еліт, яка відображає економічну і соціальну конкуренцію в сучасному суспільстві, запобігає створенню єдиної пануючої керівної групи й робить можливою підзвітність еліт масам. Політолог відзначає, що теорія політичної конкуренції переконливо тлумачить факти демократичного процесу. Й. Шумпетер наголошує, що між змаганням за владу та економічною конкуренцією багато спільного. Економічне життя ніколи повністю не обходиться без конкуренції, у політичному житті теж завжди існує певна конкуренція (хоча, мабуть, лише потенційна) за прихильність народу.

Він виділяє чотири умови, за яких можливе успішне функціонування демократичної форми правління:

- по-перше, людський матеріал для політики (працівники партійного апарату, парламентарі, члени кабінету міністрів) має бути доволі високої якості. Це означає більше, ніж наявність достатньої кількості людей з відповідними здібностями та моральними якостями. Як уже вказувалося раніше, демократичний метод передбачає не просто відбір серед населення, а лише серед тієї його частини, яка придатна для політичної діяльності чи,

точніше, яка висуває свої кандидатури для виборів. При цьому наголошується на конкурентних умовах відбору даного матеріалу;

- по-друге, сфера ефективної дії політичного рішення не повинна бути надто широка;

- по-третє, для досягнення всіх державних цілей (багато їх чи мало) демократичний уряд у сучасному індустріальному суспільстві повинен мати можливість користуватися послугами добре вишколеної бюрократії з репутацією, традиціями, сильним почуттям обов'язку;

- по-четверте, останньою умовою є демократичний самоконтроль. І електорат, і політики повинні мати терпіння при реалізації політичних рішень. Народ має чекати, коли рішення принесе позитивний результат. У свою чергу, парламент має йти на зустріч уряду при просуванні найважливіших рішень. Тобто система взаємних поступок з часом приведе до найліпшого результату [364].

Професор політології Принстонського університету Е. Гутман, критикуючи шумпетерівську теорію, пише, що притаманне Й. Шумпетеру розуміння демократії як «такої інституційної системи для прийняття політичних рішень, у якій окремі громадяни здобувають право вирішувати, змагаючись за голоси виборців» є найменш повним і привабливим. Політолог відзначає, що хоча така інтерпретація визнає центральне становище політичної конкуренції в умовах демократії, вона водночас заперечує, що демократичний процес конкуренції за голоси народу має якусь істотну вагу. Тож не дивно, що, на думку Й. Шумпетера, Південна Африка 1993 року (коли виборцями були тільки білі) була демократичною, а сталіністська Росія була б демократичною, якби голосувати мали право тільки члени Комуністичної партії [71].

Взагалі сучасним західним науковим розвідкам притаманне поєднання проблем розбудови демократії з

якістю політичної конкуренції еліт, яка проявляється, перш за все, у виборчому процесі та опозиційній діяльності. Таким чином, провідні науковці аналізують процес протікання політичної конкуренції у ході становлення демократичного політичного режиму.

Так, англійський політолог, класик лібералізму Е. Арбластер вважає, що сутність демократії – це процес вибору між елітами, які конкурують за змогу врядувати. Тому за таких умов непересічної ваги набуває свобода: партії та еліти повинні мати змогу публікувати свої програми й формулювати свої конкурентні претензії на владу; виборець повинен мати змогу звертатись до них і висловлювати свої сумніви чи підтримку. Більше того, якщо дозволити публічні дискусії під час виборчої кампанії, їх буде важко заборонити в інші періоди. Таким чином, політична конкуренція сприяє розвитку свободи особистості взагалі [7, с. 89].

Сучасний американський політолог, професор Стенфордського університету Ф. Шміттер у роботі «Неокорпоративізм і консолідація неodemократії» високо оцінює роль політичної конкуренції у процесі розбудови демократичного політичного режиму. Зокрема, досліджуючи сучасні демократичні «переходи», він відзначає, що після закінчення періоду, який характеризується істотною невизначеністю і невідомою тривалістю, в ході якого попередній авторитарний режим трансформується в іншу форму політичного домінування, настає новий етап, коли виникає необхідність перевести політичні імпровізації перехідного періоду в стабільні форми правління і політичні альянси, в умовах яких конкуренція та співробітництво між різними політичними суб'єктами носитиме більш передбачуваний характер.

Дослідник зазначає, що демократична конкуренція повинна відбуватися в рамках установлених «правил гри», а

її метою має стати досягнення певних переваг. Виходячи з цього, консолідація демократії може бути визначена як процес трансформації випадкових домовленостей, продиктованих розсудливістю норм і викликаних збігом обставин рішень, прийнятих у процесі переходу, у відносини співпраці і конкуренції, які носять регулярний характер, ведуться по достовірно відомими правилами і добровільно приймаються різними організаціями й індивідами (тобто політиками і простими громадянами), які беруть участь у демократичному управлінні [362].

Таким чином, у короткостроковій перспективі консолідація демократії залежить від здатності всіх політичних сил і громадян країни дозволити іманентний конфлікт з приводу «правил гри»; в довгостроковій же – залежить від того впливу, який матиме «гра» по цим «правилами» на становище різних соціальних шарів і груп. Ураховуючи, що до того моменту, коли нові умови співпраці і нові правила конкуренції принесуть видимі результати, має пройти досить багато часу, можна припустити: для більшості неodemократій процес консолідації триватиме набагато довше процесу переходу від авторитарного правління. Отже, відповідно концепції Ф. Шміттєра, конкуренція, що проходить згідно зі встановленими правилами, відіграє значну роль у розбудові демократичного режиму.

Американський політолог Д. Гелд, спираючись на погляди М. Вебера та Й. Шумпетєра, в рамках власної типології демократичних політичних режимів виокремлює модель конкурентної елітарної демократії, яка містить наступні ключові риси:

- парламентське урядування з сильною виконавчою гілкою влади;
- конкуренція між суперницькими політичними елітами та партіями;

- домінування партійної політики у парламенті;
- центральне місце політичного лідерства;
- бюрократія як незалежна й добре навчена адміністрація;
- конституційні та практичні обмеження на «робочий діапазон політичного рішення».

Дана модель, відзначає автор, реалізується за умови виконання наступних вимог: сформоване індустріальне суспільство; фрагментарний характер соціального і політичного конфлікту; погано поінформований та (або) емоційний електорат; політична культура, яка терпимо ставиться до розбіжностей у поглядах; поява кваліфікованої страти технічно підготовлених експертів і менеджерів; конкуренція між державами за владу й переваги у міжнародній системі [55, с. 196].

Провідний науковий співробітник Гуверівського інституту Л. Даймонд, аналізуючи парадокси демократії, також акцентує свою увагу на поєднанні у сучасних демократичних країнах конкурентних механізмів з конфліктами. Особливу роль процес протікання політичної конкуренції набуває у країнах, де демократичні цінності ще тільки формуються. Досліджуючи розвиток демократичних процесів у країнах Східної Європи та «третього світу», Л. Даймонд наголошує на провідній ролі консенсусу для творення стабільного демократичного режиму.

Він пише: «Як мінімум конкурентні партійні еліти повинні задавати тон, надаючи політичному життю примирливого і ввічливого характеру. А передусім повинні засвідчувати віру в демократичний процес і дотримуватися його правил, що прийшли на зміну гонитві за владою та іншими принадами цілями» [73, с. 104]. Побудова серед політичних конкурентів такої системи «взаємної безпеки», як назвав її Роберт Даль, – системи найвищої поваги до правил гри, – може вимагати від політичних лідерів не

просто віри, а справжнього стрибка віри. Вони повинні вірити, що хоч якими будуть результати демократичного процесу, він у далекій перспективі служитиме їхнім інтересам краще, ніж непримиренність, яка загрожує зруйнувати демократію. Серед розмаїтої невизначеності, що затуманює заснування всіх нових режимів, для демократії, мабуть, найбільше значення має наявність партійних лідерів, які мають досить сміливості й широти бачення, щоб, здійснивши цей стрибок, поєднати руки [Цит. за: 73, с. 104]. Таким чином, дане дослідження є особливо цінним для України, яка стала на шлях демократичних перетворень, а українська еліта гостро потребує консолідації.

Далі у своїх міркуваннях, використовуючи дані досліджень Г. Алмонда, С. Верби, Р. Даля та Д. Растоу, Л. Даймонд пов'язує характер політичної конкуренції з рівнем політичної культури. Так, спираючись на історичний досвід Великобританії та Швеції, вищезазначені науковці простежили, як поступово формується демократична культура в результаті корисливих, доцільних стратегічних виборів.

Така поступова еволюція була успішною, бо «правила, практика і культура політичної конкуренції формувалися спершу серед нечисленної еліти», яку об'єднували дружні, родинні і класові зв'язки, що пом'якшували суворість конфлікту. Г. Алмонд і С. Верба називають такий стан «громадянською культурою», що поєднує традиції і сучасність, консенсус і розмаїття, дозволяючи зміни, але пом'якшуючи їх. Тільки-но ця культура утверджувалась, допуск нижчих соціальних верств до політичного життя ставав не таким загрозливим, бо «їх можна було набагато легше привчити до норм і практик політичної конкуренції, вже сформованих серед еліт» [Цит. за: 73, с. 105]. Надто на думку Д. Растоу, вибір демократії, який здійснюють еліти, що конкурують між собою, є

випадковим і продиктованим доцільністю, а не нормативним, проте подальше закорінення демократії у якійсь «фазі при звичання до неї» – це великою мірою процес культурної освіти, коли і еліти, і маси стають прихильні до норм і цінностей демократії завдяки її успішній реалізації [73, с. 104].

Провідний політолог сучасності Дж. Сарторі, спираючись на концепцію Й. Шумпетера, пропонує власну теорію демократії в рамках реалізації політичної конкуренції. Демократія, визначає автор, – це побічний продукт конкурентного методу відбору лідерів. І це тому, що повноваження обирати завдяки зворотному зв'язку спонукають обраних звертати увагу на повноваження своїх виборців. Одне слово, конкурентні вибори відтворюють демократію. Таким чином, широкомасштабна демократія – це процедура та/або механізм, що: а) породжує відкриту поліархію, б) чия конкуренція на виборчому ринку призначає владу народів і, в) зокрема, посилює чуйність лідерів до потреб виборців.

Звідси випливає, що єдиний для суверенного народу спосіб зберегти той рівень влади, якого він потребує і який сам може здійснювати, полягає в тому, щоб не давати своїм правителям необмежену владу. Це означає, що демократичний характер режиму може зберегтися, якщо принцип «вся влада народу» поступово зміниться так, щоб перетворитися на гасло «вся влада нікому». Демократія може бути життєздатна лише у тому випадку, якщо суворо дотримуватися принципу контролю над владою. Якщо ж чітко дотримуватимуться гасла «вся влада народу», то, на думку Дж. Сарторі, це рано чи пізно закінчиться підривом конституційних гарантій та механізму представницького правління. Влада повинна бути обмежена принципом «контроль над владою». Тому заради збереження демократії необхідно замінити принцип «всю повноту влади – нам!»

принципом «ніхто не повинен володіти всією повнотою влади!». У політиці, як і в ринковій економіці, неприпустима монополія в будь-якій формі [296].

На думку Дж. Сарторі, демократія має горизонтальний і вертикальний виміри. У горизонтальному вимірі вона ґрунтується на принципі рівності і означає правління народу. У вертикальному вимірі демократія визнає рівність як рівність можливостей, ґрунтується на принципі свободи й означає владу множинних конкуруючих меншин, або поліархію. Особа не тому опиняється нагорі, що наділена владою, а навпаки: вона наділена владою й перебуває нагорі тому, що заслуговує на це. Критерій заслуги створює ціннісну опору для представницької демократії.

Дж. Сарторі підкреслює: коли ми говоримо про меншість, то це в теорії демократії означає політичну групу, яка контролює владу. Ця група чисельністю менша половини того соціуму, щодо якого влада здійснюється. Поняття «контролююча група» розширює зміст принципу більшості, з'ясовує діалектику його демократичної реалізації. Разом із тим, ідея «вертикальної демократії» прямо пов'язана з концепцією елітарної демократії і поглиблює останню. У вищому ступені важлива думка Дж. Сарторі, яка полягає у тому, що демократію не можна описувати тільки як систему контролюючих груп, що конкурують між собою на виборах. Вона має вертикальний вимір, який включає ціннісний аспект. Демократія повинна являти собою селективну (засновану на вибірковості) систему конкуруючих виборчих меншин. Демократія, уточнює автор, повинна являти собою селективну поліархію і поліархію по підставі гідності. Інакше кажучи, демократія передбачає відбір груп (еліт), найбільше здатних керувати суспільством і найбільше гідних.

У роботі «Переглядаючи теорію демократії» політолог писав, що сьогодні демократії повинні побоюватися не аристократії, як це було раніше, а «посередностей», які можуть знищити своїх лідерів і замінити їх недемократичною контрелітою. Тому головна проблема для демократії – збереження вертикальної структури управління і лідерства.

Серед чисельних критеріїв для виокремлення контролюючих меншин у системі вертикальної демократії Дж. Сарторі виділив два першорядних: 1) альтиметричний – контролююча група є такою тому, що за вертикальним розрізом будови суспільств розташовується «нагорі»; 2) мерітократичний – критерій заслуги.

Відповідно першого критерію владарює той, хто перебуває нагорі незалежно від того, завдяки чому він там опинився. Згідно з другим, особа наділена владою і перебуває нагорі тому, що заслуговує на це. Таким чином, еліта є однією з інстанцій влади не в силу того, що вона знаходиться на верхівці суспільства, а тому, що люди, які входять до еліти, володіють певними якостями, які забезпечують владу. Звідси виникає процес сполучення еліти і влади. Еліта залишається при владі, поки сполучені заслуги і влада, але як тільки вони перестають один одному відповідати, виникає нерівновага, і еліти альтиметричні витісняються елітами «за здібностями», тобто справжніми елітами.

Подібне тлумачення демократії надає у своїй роботі «Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі» Д. Растоу. Демократія, відзначає політолог, за самим своїм визначенням – конкурентний процес, і ця конкуренція дає перевагу тим, хто може раціонально пояснити свою відданість демократії, а ще більшу перевагу тим, хто щиро вірить у неї.

На думку автора, саме еволюція шведської Консервативної партії від 1918 до 1936 року яскраво ілюструє це твердження. За два десятиріччя ті лідери, які були змушені невдоволено змиритися з демократією або прагматично визнати її, пішли у відставку чи померли, їх заступили інші, які широко вірили в демократію. Так само і в Туреччині відбулася значна зміна з часів лідерства Ісмета Іненю, що сприяв демократії із почуття обов'язку, й Аднана Мендереса, що вбачав у демократії безпрецедентний інструмент свого честолюбства: молоді лідери, утвердившись у партії кожного з обох згаданих політичних діячів, розуміли демократію набагато повніше. Тобто сам процес демократії запроваджує подвійний процес Дарвінівського відбору на користь переконаних демократів: один процес відбору серед партій на загальних виборах, а інший – серед політиків, що конкурують за лідерство в межах тих партій.

Але політика полягає не тільки в конкуренції за посаду. Передусім це процес розв'язання конфліктів у межах людських груп – байдуже, чи ті конфлікти постають на основі зіткнення інтересів чи непевності в майбутньому. Основна практика демократії – багатосторонні дискусії, і тому демократія пов'язана, зокрема, з процесом перевірок, здобуття спільного досвіду навчання. Перший великий компроміс, що запроваджує демократію, – якщо цей компроміс узагалі виявляється життєздатним, – сам по собі є доказом ефективності принципу примирення. Отже, перший успіх може заохотити конкурентні політичні сили та їхніх лідерів розв'язувати й решту важливих питань із допомогою демократичних процедур [275].

Розглядає політичну конкуренцію як умову формування демократичного режиму американський політолог А. Пшеворський. У роботі «Переходи до демократії: лібералізація і демократизація» він зазначає, що

проблема, яка сама постає в центрі політичного порядку денного, коли зазнає краху диктатура, полягає в тому, чи головні політичні сили визнають певні інституції, які дозволять вільну, навіть якщо і обмежену, конкуренцію. А коли ті інституції вже сформувалися, постає питання, чи забезпечать вони спонтанну згоду, тобто чи залучать як учасників наявні політичні сили, прагнучи підпорядкувати їхні інтереси невизначеності конкуренції і спонукати їх до згоди з її результатами.

Для організації цього аналізу зазначимо, що конфлікти, притаманні переходам до демократії, часто трапляються на двох фронтах: між опонентами і оборонцями авторитарного режиму з приводу демократії і між самими протодемократичними гравцями за кращі шанси за умов демократії. Картина боротьби за демократію як боротьби суспільства проти держави – це корисна фікція під час першого періоду переходу до демократії, бо вона править за об'єднавче гасло для сил, що борються з нинішнім авторитарним режимом. Проте суспільствам властиві різні поділи, та й сама сутність демократії – конкуренція різних політичних сил, що мають суперечливі інтереси. Ця ситуація породжує дилему: щоб створити демократію, антиавторитарні сили повинні об'єднатися проти авторитаризму, але, щоб бути переможцями за демократії, вони повинні конкурувати між собою. Тому боротьба за демократію завжди відбувається на двох фронтах: проти авторитарного режиму за демократію і проти своїх союзників за краще місце за демократії [272].

Сучасний австрійський політолог А. Шедлер, досліджуючи процеси консолідації демократії, значну увагу зосереджує на використанні насильства, і робить висновок, що політична конкуренція в межах ліберально-демократичної структури зумовлює безперечну відмову від насильства. Гравці, що утверджують свої політичні цілі

силою, порушують одну з найфундаментальніших норм демократичної теорії і практики. Вони грають в «іншу гру», ніж їхні колеги-демократи, гру, яка небезпечно підточує універсальну слушність демократичних правил. «Убивство» політичних конкурентів, зазіхання на свободу, фізичне здоров'я й майно політичних суперників, залякування виборців і кандидатів, спроби силою змінити обраних урядовців, етнічні та соціальні чистки, бунти й зумисне нищення державної власності – всі ці приклади політично мотивованого насильства свідчать, що демократична заборона сили ще далеко не «зміцнена» серед політичних гравців.

Далі політолог звертає увагу на те, що в представницькій демократії «дотримання писаних (і неписаних) правил гри» найбільшою мірою зумовлює визнання головного інституту демократичного режиму: вільних і чесних конкурентних виборів. Якщо політичні партії: а) відмовляються брати участь у демократичних виборах; б) активно заперечують право інших брати участь у виборах; в) шахрайством і залякуванням намагаються вплинути на результати виборів; г) не визнають результатів демократичних виборів, а вдаються до позаінституціональних протестів, здійснюють бойкот обраних асамблей або піднімають зброю, щоб подолати обрану владу силою, – тоді демократія вочевидь не «стала єдиною грою, коли ніхто не може увияти дій за межами демократичних інституцій».

У багатьох країнах, які здійснюють перехід до демократії, ключ до «інституціоналізації конкурентних виборів» лежить у сфері керування виборами. Якщо демократам щастить вивести центральний виборчий орган за межі авторитарних маніпуляцій, вони досягають значного прогресу на шляху інституціоналізації демократичних виборів. Звичайно, уряди з авторитарними схильностями

однаково можуть намагатися підточити й контролювати виборчий процес за допомогою інших засобів, як-от обмеження громадянсько-політичних свобод. Та якщо органи, які відповідають за проведення виборів, діють як ефективні «органи стримування», антидемократичним гравцям принаймні «бракує спроможності відкласти або сфальсифікувати вибори, навіть якщо вони справді прагнуть підточити виборчий процес» [361].

У 1967 р. Д. Нейбауер, використовуючи дві змінні – електоральну рівність та електоральну конкуренцію, запропонував власний індекс демократії. На думку автора, найбільш значущими індикаторами при побудові індексу демократичної дії є:

1. Відсоток дорослого населення, яке має право голосу. Держави займають високі позиції по даній шкалі, якщо в них забезпечується максимальна участь дорослого населення в електоральних процедурах.

2. Рівність представництва. Мається на увазі дотримання одного з принципів демократії «одна людина – один голос», відповідно якого голоси виборців повинні мати рівнозначну вагу при виборі кандидатів. Фактично мова йде про «надпредставлені» або «недостатньо представлені» партії в законодавчому органі.

3. Інформаційна рівність. При цьому відзначається, що повинен існувати плюралізм ЗМІ (в основному газет), який забезпечується не тільки наявністю певної сукупності ЗМІ, але і різною власністю на них.

4. Конкуренція. На думку Д. Нейбауера, конкуренція існує в тих країнах, які забезпечують реальну можливість заняття опозицією урядових постів. Для вимірювання конкуренції вчений запропонував два критерії: відсоток часу правління домінуючої партії в заданий період часу і середній відсоток голосів, отриманих партією-переможцем [Цит за: 172, с. 136].

Таким чином, сучасні західні політологи приділяють свою увагу проблемам протікання процесу політичної конкуренції, особливо в умовах переходу до демократичного режиму, наголошують на необхідності запровадження вільних, конкурентних виборів у межах правового поля, акцентують на проблемах консолідації політичної еліти та необхідності формування громадянської політичної культури.

Грунтовними дослідженнями процесу політичної конкуренції вирізняється сучасна російська політична наука. Так, доктор політичних наук Ю. Нісневич наголошує, що якісна, транспарентна та професійна конкуренція виступає основою функціонування та динамічної стабілізації політичної системи. Розширення економічної, політичної та інформаційної свободи і конкуренції є необхідною умовою для зниження рівня корупції та забезпечення ефективності застосування спеціальних правових та адміністративних заходів для її придушення. Дослідник відзначає, що кінцева мета конкуренції у сфері політики полягає в завоюванні, включаючи утримання, та використанні державної влади як вищої форми політичної влади. Державна влада необхідна акторам політичної конкуренції для надання за допомогою владно-примусових повноважень держави статусу загальнодержавних тим ідеалам та інтересам, які вони висловлюють, і для їхньої практичної реалізації через законодавство та виконавчі механізми державної влади. При цьому роль безпосередніх акторів політичної конкуренції виконують політичні партії – об'єднання громадян, які мають представляти собою автономні структури громадянського суспільства [198, с. 7].

Доктор юридичних наук Е. Скакунов, аналізуючи перебіг політичної конкуренції в Росії, відзначає, що вона (конкуренція) є індикатором можливостей політичних груп,

а також є впливовим фактором модернізації політичної системи [301, с. 12]. Подібну позицію висловлює і віце-президент центру політичних досліджень Б. Вишневський, наголошуючи, що політична конкуренція, отримання від народу права на управління державою в результаті відкритих, рівних і чесних змагальних процедур, можливість громадян змінити владу, результати діяльності якої їх не влаштовують, – ключова особливість демократичної політичної системи [43].

Російський політичний технолог М. Пранова робить висновок, що саме політична конкуренція забезпечує легітимність результатів виборів, і, таким чином, легітимність влади. Так, постійна зміна правил їхнього проведення, по-перше, не сприяє встановленню стійких традицій виборчого процесу, а, по-друге, не додає популярності виборам у очах громадян країни. Прийняття законів без урахування громадської думки також формує стійке негативне сприйняття політики взагалі та інституту виборів зокрема [256].

Д. Кошель у своєму дослідженні політико-правових механізмів регулювання політичної конкуренції відзначає, що політична конкуренція являє собою процес складної взаємодії як системних політичних інститутів суспільства, так і сформованих формальних і неформальних інституцій, є продуктом установленого соціального порядку, відображає етносоціальні стереотипи політичного мислення і традиційний тип політичної культури [143].

А група російських політологів у складі А. Мельвіля, М. Ільїна, О. Мелешкіної навіть сформулювала індекс інституційних основ демократії, що дозволяє фіксувати ступінь розвиненості умов для такої участі. Індекс включає в себе такі змінні, як характер електоральної конкуренції, характер парламентської конкуренції, конкуренції при формуванні виконавчої гілки влади, включеність громадян у

виборчий процес, урахування права меншості при формуванні владних органів [237].

Політолог В. Колесніков визначає характер політичної конкуренції провідним фактором формування парламентської культури. Також він зазначає, що у російських реаліях адміністративний початок у державній політиці з початку 2000-х років утілюється в концепції вертикалізації влади, реалізація якої супроводжується суттєвою деформацією простору парламентських відносин. До числа цих деформацій науковець відносить мінімізацію політичної конкуренції, перетворення інституту виборів фактично на інструмент адміністративної влади, звуження можливостей реалізації громадянами пасивного виборчого права, маргіналізацію політичної опозиції, переважна присутність державно-адміністративних структур у сфері політичних комунікацій тощо [121].

У вітчизняній науці доктор історичних наук С. Гелей визначає політичну конкуренцію як таку форму політичної взаємодії, в якій суб'єкти політики в рамках правових (або неправових) правил змагаються за перевагу у розподілі влади, матеріальних ресурсів і престижу. Дослідник зазначає, що політична конкуренція в рамках цивілізованих правил є однією із рушійних сил суспільного прогресу, оскільки сприяє виробленню механізмів взаємного політичного контролю одних політичних сил над іншими, забезпечує розширення сфери громадського контролю над політичною владою, а також стимулює конкуренцію в інших сферах суспільного життя [56].

Директор Інституту економічного прогнозування НАН України В. Геєць стверджує, що конкуренція в політиці є набором механізмів, що забезпечує дію основних форм народовладдя: прямої, представницької та консультативної демократії. Політична конкуренція, відзначає науковець, безумовно, стосується

функціонування, перш за все, представницьких органів, де робота над проектами нормативних правових актів повинна проходити в умовах зіставлення різних думок, що виступає гарантією якості законів. Коли проект безальтернативний, то знижується ступінь його підтримки населенням, яким засвідчується суспільна результативність конкуренції. Парламент в умовах безальтернативності втрачає свій основний сенсовий зміст – він перестає бути дзеркалом суспільства і не здатен відображати увесь спектр сподівань виборців [54].

Доктор політичних наук О. Новакова, аналізуючи процес становлення політичного класу в Україні, стверджує, що етап «вічного конфлікту» між елітарними угрупованнями має бути змінений конвергенцією політичних сил, що ґрунтується на конкуренції за загально визнаними, узгодженими правилами. Головною метою такої консолідації є встановлення ефективного балансу різних інтересів і закріплення його в інституціональних правилах гри. Головний зміст нової моделі консолідації політичного класу України повинен полягати в недопущенні монопольного захоплення влади будь-яким політичним актором [202].

Доктор політичних наук Л. Кочубей, досліджуючи якість політичної еліти в Україні, робить висновок, що в країні відбувається розмивання як поняття, так і складу нової української еліти, яка нині конкурує переважно за матеріальні та політичні ресурси, не виконує своїх суспільних обов'язків позбавляє Україну майбутнього. Науковець наголошує, що поява власне української національної еліти буде залежати від формування демократичних інститутів громадянського суспільства. Має бути відкритість еліти для найбільш талановитих представників всіх соціальних верств та постійний зворотній вплив мас на еліту. Для цього необхідне

виховання еліти, гласність, відсутність монополії будь-якої соціальної групи на ЗМІ, політичний плюралізм, вільна конкуренція потенційної еліти, наявна опозиція [141, с. 17].

Враховуючи нові виклики демократизації, зокрема в Україні, важливим аспектом й актуальним напрямком дослідження стає процес децентралізації публічної влади як сучасної умови конкуренції політичних еліт. Одним із головних наслідків децентралізації є набуття нового змісту та можливостей таким актором конкурентного політичного поля, як регіональна еліта. Остання, що раніше обмежувалася локальною владою та повноваженнями, отримує поштовх до реалізації владних компетенцій на більш високому рівні політичних відносин, включно з вищими шаблями влади.

Децентралізація влади є синтетичним поняттям, яке уособлює симбіоз міста, держави та суспільства у їхній органічній єдності. Ця тріада безумовно впливає на такі аспекти, як формування громадянського суспільства, яке відстоює інтереси своєї громади, розширення можливостей і повноважень регіональної еліти, що займає адміністративно-управлінську нішу, створення нових конкурентних умов серед акторів оновленої вертикалі влади. Засновник терміну «децентралізація» А. де Токвіль, методологічно визначаючи її місце у процесах становлення громадянського суспільства, звернув увагу, що вона «має не лише адміністративну цінність, але й громадянський вимір, оскільки збільшує можливості громадян цікавитись публічними справами, а це, у свою чергу, дозволяє їм примкнути до використання свободи... а із накопичення цих локальних, діяльних «розбірних» свобод народжується найбільш ефективна противага централізованому уряду, навіть якщо він і знаходить підтримку у знеособленій колективній волі» [320]. Висловлене твердження відповідає

сучасному баченню децентралізації як основоположного принципу демократизації публічної влади.

Децентралізація означає такий спосіб визначення та розмежування завдань і функцій, за якого більшість із них передається з рівня центральних органів на рівень нижчий і стає власними завданнями та повноваженнями органів нижчого рівня [28, с. 9]. Децентралізація сповнює певним якісним ресурсом процес конкуренції політичної еліти, адже поруч з розширеними повноваженнями представники місцевої влади отримують й вимогу до підвищення власної компетентності. Водночас, політична конкуренція еліт набуває розгалуження, за якого місцева еліта за рівнем охоплених повноважень починає наблизитися до центрального владного апарату. Як зазначає А. Колодій, децентралізація є суб'єктною, й сторін, як мінімум, дві: з однієї сторони виступає держава в особі центральних органів, з іншої – місцеві органи [211, с. 650-661].

У цілому ж, як наголошує С. Пустовой, децентралізацію влади в сучасній державі можна охарактеризувати як цілеспрямований, заснований на домовленості різнорівневих структур влади відцентровий процес з розподілу та трансформації владних сил, орієнтований на покращення державницького управління, втілюваний з демократичною метою – організувати більш ефективне забезпечення прав людини [271, с. 361]. Доцільно говорити про два типи децентралізації: адміністративний (бюрократичний) і демократичний. Адміністративна децентралізація означає розширення компетенції місцевих адміністративних органів, які діють у межах цієї компетенції самостійно і певною мірою незалежно від центральної влади. Демократична децентралізація передбачає створення розгалуженої системи місцевого самоврядування, коли місцеві справи

вирішуються не представниками центрального уряду, а особами, обраними місцевим населенням [244, с. 152].

Виокремлюють різні види децентралізації. Зокрема, німецький державознавець Г. Еллінек розрізняв адміністративну децентралізацію, децентралізацію у формі самоврядування та децентралізацію у формі областей. Відмінність між другою і третьою полягає в тому, що друга є «формою нормальною», третя – «ненормальною», в якій проявляються тенденції або до нових державних утворень, або до більш інтенсивної централізації» [374, с. 488]. Ю. Панейко виокремлював органічну децентралізацію влади і корпоративну. На думку автора, у першому випадку сама державна територія поділяється задля децентралізації, у другому – задля цього утворюються локальні самоврядні одиниці з функціями органів державної адміністрації [220, с. 145].

Однак, якщо досліджувати практичний досвід реалізації реформ з децентралізації, то виокремлюють такі три її види: урядову, ідеологічну та технологічну. Вони, у свою чергу, також поділяються на підвиди: урядова – на політичну, адміністративну, фіскальну, економічну чи ринкову й екологічну; ідеологічна – на лібертаріанську, соціалістичну та вільного ринку; технологічна – на децентралізацію інформаційних технологій та освоєних технологій [379].

Урядова децентралізація у територіальному вимірі передбачає передачу владних повноважень від центральної частини міста до його периферійних частин; а у функціональному – прийняття рішень на вищих рівнях управління будь-якої гілки влади передається нижчому рівню або відбувається повна відмова від цієї функції за рахунок приватизації.

Варто також приділити увагу етапізації процесу децентралізації влади, зокрема в унітарній державі. Так, на

думку вітчизняних експертів, першим етапом децентралізації є доктринальне рознесення владних повноважень по вертикальних рівнях публічної влади з одночасним встановленням обсягів компетенції. Другий етап передбачає законодавче закріплення результатів першого етапу. Наступний етап децентралізації публічної влади – налагодження механізму контролю за належним здійсненням процесу децентралізації [108].

У контексті аналізу проблеми конкуренції політичної еліти значний інтерес становить саме урядова децентралізація, яка дістала назву «нового державного менеджменту» (New Public Management), що був описаний також як децентралізація, управління за цілями, контрактами, конкуренція всередині уряду, орієнтація на споживачів тощо [347, с. 450]. Політичні аспекти урядової децентралізації (політична децентралізація) на практиці проявляються в передачі громадянам або їхнім обраним представникам більшого обсягу влади. Це може бути пов'язано як із плюралістичною політикою та представницьким урядом, так і наданням громадянам або їхнім представникам більше впливу на розроблення та реалізацію законів і політики. Залежно від країни політична децентралізація може потребувати конституційних або статутних реформ, розвитку нових політичних партій, зміцнення законодавчих органів, створення місцевих політичних структур і заохочення інформаційно-пропагандистських груп. Адміністративні аспекти урядової децентралізації (адміністративна децентралізація) дістали відображення в таких чотирьох основних її формах, як деконцентрація, делегування, передача й відчуження.

У рамках нової моделі децентралізованого управління конкурентна основа функціонування політичної еліти перетворюється на вимогу до управлінського апарату. На думку Е. Хейвуда, філософія New Public Management

(NPM) полягає у тому, що за урядом залишається перевага розробки політичної стратегії, а приватні структури здійснюють практичну реалізацію цієї політики [347, с. 450]. Впровадження в життя NPM пов'язано із використанням у роботі державного апарату методів та інструментів роботи бізнес-структур (конкурентного поля), послаблення ролі держави в економіці.

Ключовими аспектами цієї концепції є:

- використання практики приватного сектора – аутсорсинг, стратегічне планування, бюджетування за результатами тощо;
- мінімізація ролі держави у господарській діяльності;
- децентралізація і дебіюрократизація державного управління;
- клієнтоорієнтованість у діяльності державних організацій [48, с. 231].

Основна відмінність NPM полягає у застосуванні бізнес-процесів та ринкових механізмів до державного сектора та використання технологій управління, розроблених для приватних компаній. Це стосується скорочення масштабів і ресурсів державного управління – децентралізація, делегування державних повноважень ринковим структурам, зменшення витрат на державний апарат за рахунок його скорочення, внутрішній відбір на основі конкурентної боротьби, реструктуризація, перегляд обов'язків держави і відмова від деяких, що стосується соціального забезпечення населення. Також удосконалення механізмів управління державними фінансами та бюджетом – тендер; контрактна система на державній службі, введення оплати за певні послуги тощо [48, с. 231-232].

Однак оптимізація та формування нової системи врядування передбачає й наявність певних ризиків. Так, британський вчений Н. Оуен стверджує, що NPM зруйнував

едність трьох принципів бюрократичної системи у сучасному світі – сталість, анонімність і нейтралітет [190, с. 56], що призвело до нових проблем, пов'язаних зі зменшенням значущості та привабливості державної служби, до втрати значної кількості кваліфікованих управлінців.

Про ризики процесу децентралізації йдеться і в аналітичній записці фахівців Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України [217]. Ризики, пов'язані з необхідністю перегляду меж адміністративно-територіальних одиниць (з метою забезпечення їх фінансової спроможності). Укрупнення, скоріше за все, очікує територіальні громади та, можливо, адміністративні райони. Також наголошується на недостатності механізмів, передбачених проектом Закону «Про об'єднання територіальних громад», для здійснення адміністративно-територіальної реформи. Зокрема, добровільний характер такого об'єднання не гарантує систематичного застосування відповідних норм.

Важливо врахувати можливий політичний спротив локальних еліт, із перспективою залучення на свою підтримку широкої громадськості. Соціальна база спротиву може розширитися через побоювання мешканців чинних адміністративно-територіальних одиниць втратити статус та інфраструктурні переваги. Зокрема, з таких причин у 2005 р. було зірвано реалізацію пілотного проекту адміністративно-територіальної реформи у Київській області. У цьому контексті дослідники також акцентують увагу на можливій активізації та радикалізації політичних об'єднань, які представляють інтереси меншин, що мають компактний характер проживання. Передбачувані цілі політичних кампаній: як мінімум – боротьба проти укрупнення районів, в яких відповідні етнічні групи

складають більшість населення, як максимум – утворення національно-територіальних автономій.

Ще одним ризиком децентралізації, на думку вітчизняних фахівців, є послаблення державного контролю органів місцевого самоврядування на регіональному та субрегіональному рівнях за реалізацією повноважень, які будуть передані виконавчим органам місцевих рад, в умовах слабкості інститутів громадянського суспільства поза межами великих міст. Негативним наслідком цього може стати зростання порушень українського законодавства (включаючи посягання на права і свободи громадян) у процесі діяльності органів місцевого самоврядування. На даний момент цю тенденцію, зокрема, можна відстежити на прикладі норм статутів окремих територіальних громад, які обмежують право місцевої ініціативи [217].

Однак, зауважимо, що викладені ризики мінімізуються через ряд прийомів та реформаторських рішень. Передусім, йдеться про реформування адміністративно-територіального поділу; закріплення за місцевими державними адміністраціями функцій стратегічного для регіону значення; реформу виборчої системи місцевих рад та сільських, селищних, міських голів; врегулювання питань імплементації рішень місцевих референдумів тощо.

Таким чином, децентралізація як один з найважливіших напрямків сучасних реформ в Україні спричиняє ряд дотичних процесів – деконцентрацію влади, підвищення конкурентоспроможності регіональної еліти, формування нових фахових вимог до представників місцевої влади, адміністративно-територіальні зміни, набуття розширених функцій територіальними громадами та їхніми офіційними представниками тощо. Децентралізація здійснюється поетапно на різних рівнях і

напрямок та не є самодостатнім доконаним процесом, адже уособлює один з аспектів демократизації як такої.

Окремим напрямком досліджень у рамках вивчення політичної конкуренції еліт є аналіз міжпартійної конкуренції. Міжпартійна конкуренція розглядається як на парламентському рівні, так і на електоральному – у виборчий і міжвиборчий період, розробляються різні моделі міжпартійної конкуренції, основи і принципи партійних передвиборчих технологій, стратегій суперництва, співробітництва тощо. Теоретичний аналіз конкурентної боротьби груп і протопартій в політичній сфері починається з XVI ст. і представлений у роботах Н. Макіавеллі, Ф. Бекона, Т. Гоббса, Е. Берка, Д. Юма, Дж. Медісона, Т. Джефферсона, А. Токвіля. Перші наукові підходи до дослідження міжпартійної конкуренції представлені в роботах Дж. Брайса, М. Острогорського, Р. Міхельса, Й. Шумпетера. Ними проаналізовано історичні передумови формування та розвитку міжпартійної конкуренції, її структура, основні методи конкурентних практик політичних партій, їхній організаційний устрій, роль партійних фінансів, порушені питання використання маніпулятивних технологій.

У рамках інституційного підходу М. Дюверже досліджував фактори, що впливають на формат міжпартійної конкуренції, розглядав коаліційну, опозиційну діяльність, заклав методологічні основи вивчення міжпартійної конкуренції в різних партійних системах. Взаємовплив виборчої та партійної систем, вплив законодавства на функціонування міжпартійної конкуренції розглядається також у роботах Дж. Сарторі, Р. Мозера, Дж. Лаполамбари, М. Вейнера, А. Лейпхарта, Р. Таагепери, М. Лааксо. Вплив соціальних конфліктів на структуру міжпартійної конкуренції розглядають С. Ліпсет і С. Роккан.

Значні теоретичні напрацювання в даній галузі містить російська школа політичної науки. Протягом останніх років було захищено декілька дисертаційних робіт, присвячених міжпартійній політичній конкуренції. Зокрема, це роботи Л. Гончарова, О. Куценка, Г. Полуніної, О. Соловйова, Н. Яргомської тощо. Так, Л. Гончаров відзначає, що міжпартійна конкуренція в Росії ще не сформована і внаслідок специфіки політичного режиму та відсутності історичної традиції носить другорядний характер [64]. О. Куценко наголошує на тому, що є прямий зв'язок між характером міжпартійної політичної конкуренції та політичною культурою того чи іншого суспільства (в тому числі, характером комуністичного режиму, що передував початку демократичного транзиту) в посткомуністичних суспільствах, так само як і характером виборчого законодавства (мажоритарної або пропорційної системами) [158].

Російські політологи В. Гельман, Г. Голосов та О. Мелешкіна виділяють такі типи конкуренції як демократичний, сталий і недемократичний, де міжпартійна конкуренція є декоративною конструкцією для надання режиму видимості демократичності та відкритості. Відповідно, можна відмітити перехідні типи, існуючі в транзитивних суспільствах, специфічні типи, залежні від характеру партійної системи, виборчої системи і політичного режиму. Так, у парламентських системах, де партія, що перемогла, або коаліція формують уряд, рівень змагальності і відповідальність сторін будуть вищими, ніж у системах президентського і особливо суперпрезидентського типу, де може проявлятися залежність законодавчої влади від виконавчої. При такій системі партії не в змозі самостійно визначати порядок денний і грати значну роль у системі стримувань і противаг, утілювати на практиці свої програмні установки. Відповідно слабшають стимули

партій, що йдуть до парламенту, знижується дія санкцій, що заохочують і карають партії за ефективну або негативну роботу, залишається нерозвинутою система зв'язків з виборцями, падає рівень змагальності і сама конкуренція втрачає своє інституціональне значення, переростає в популістські і демагогічні заяви і дії [229].

Досліджують специфіку міжпартійної конкуренції в межах власної політичної системи і молдавські дослідники – О. Процик, І. Букатару, А. Волентир. У колективній монографії «Партійна конкуренція в Молдові» автори систематично проаналізували деякі основні аспекти функціонування партійної системи в Молдові. Особливістю дослідження було те, що політологи дослідили, якою мірою програмна конкуренція є основою взаємозв'язку, що формується між партіями і громадянами. Також у даній роботі були розглянуті питання про характер і важливість програмних розбіжностей між партіями, і про партійні стратегії організаційного будівництва та розвитку. В результаті було зроблено висновок, що характер політичних інститутів, вибір яких здійснювався на початковому етапі посткомуністичного транзиту, сприяв досягненню значних успіхів у розвитку практики програмної конкуренції. Ці політичні інститути – пропорційна виборча система, низький рівень конституційних повноважень президента, високий рівень парламентського контролю над виконавчою владою – створили певну систему стимулів та імперативів для суб'єктів політичного процесу. Така система заохочує і змушує політиків витрачати час і ресурси на розробку програмних положень, на досягнення внутрішньопартійного згоди з характером цих положень та їх пріоритетності, і на цілеспрямовану і систематичну популяризацію партійних програм серед виборців [269].

У вітчизняній політологічній думці розробкою дослідження процесу міжпартійної конкуренції та

проблемами функціонування політичних партій в Україні займаються Е. Афонін, В. Базів, А. Білоус, В. Бичек, С. Здіорук, В. Литвин, Л. Нагорна, О. Новакова, А. Пахарев, М. Примуш, О. Радченко, Ф. Рудич, Є. Телуха та ін.

Так, наприклад Є. Телуха стверджує, що на відміну від країн усталеної демократії, у нових демократичних країнах (у т.ч. й в Україні), значний вплив на результати виборів і на характер міжпартійної конкуренції мають, окрім електорального, додаткові чинники впливу на результати виборів, зокрема, такі: можливість використання адміністративного ресурсу, прямого та прихованого підкупу виборців, фальсифікації на виборах, характер партійного фінансування, підконтрольні ЗМІ тощо [317, с. 117].

Таким чином, саме політична конкуренція еліт та її постійна динаміка забезпечують соціально-політичну стабільність і довготривалу стійкість демократичної політичної системи, наділяють її здатністю до саморегулювання і самовдосконалення. Характер і динаміка політичної конкуренції безпосередньо пов'язані і визначаються тим, як дотримуються і захищаються політичні права і свободи громадян, їхні права у взаєминах з державою на формування органів державної та місцевої влади, на контроль і участь в діяльності цих органів, в управлінні справами держави. При цьому дослідження доводять, що структурована політична конкуренція завжди відбувається в рамках суворих процедур та інститутів (партії, періодичні вибори, свобода слова, об'єктивний підрахунок голосів, інтеграція суспільних інтересів і конкуренція політичних сил).

1.3. Концепція, категорії та методи дослідження

Виходячи із об'єкта та предмета дослідження, його методологія повинна базуватися на сукупності методів, за допомогою яких традиційно вивчаються такі феномени, як політична еліта, політична та міжпартійна конкуренції.

Проведений у першому підрозділі аналіз еволюції поняття політичної еліти доводить першочергову роль цієї соціальної групи у розвитку будь-якої країни. Філософи та політологи, починаючи зі стародавніх часів аж до сучасних елітологів, наголошують на необхідності існування політичної еліти, наділяючи її такими рисами: шляхетністю, мужністю, справедливістю, компетентністю. Але необхідно відзначити, що у спеціальній науковій літературі поряд із поняттям «політична еліта» також активно використовується поняття «політичний клас». Одним із перших увів даний термін Г. Моска, визначивши його як сукупність владних структур та інститутів держави, а також суспільно-політичні рухи і партії, які програмно й ідеологічно формують владу.

Англійський соціолог Т. Боттмор доводить, що «політичний клас» убирає в себе й утворює всі ті групи, які здійснюють політичну владу або мають вплив і безпосередньо втягнені у боротьбу за політичне лідерство.

Російські дослідники В. Амелін та К. Пінчук виділяють два провідних підходи у дослідженні політичного класу. Перший підхід – субстанціональний, який представлений у творах класиків марксизму-ленінізму. Грунтуючись на марксистській теорії, політичний клас можна визначити як спільноту людей, що реально існує. Особливістю цього підходу є те, що кожен із членів класу є його представником і несе в собі його істотні риси, цінності, мораль, спосіб життя і, таким чином, відповідальність.

Відповідно до функціонального підходу, належність до політичного класу визначається не лише натуральним існуванням класу, а й виконуваними функціями в політичній системі, його місцем і політичною позицією в ній. До цих функцій належать прийняття стратегічних рішень, розподіл суспільних ресурсів, представництво соціальних інтересів, підтримка громадського порядку, забезпечення стабільності розвитку суспільства.

Також дані дослідники виділяють інтегрований і дезінтегрований політичні класи. Перший тип формує загальнонаціональну систему політичних цінностей, правила гри й систему суспільних пріоритетів. У цих рамках уможливується дотримання вимог політичної раціональності, оскільки домінує модель кооперації різних верств політичного класу. Підтримка політичної стабільності сприяє економічному зростанню, вигоди від якого розподіляються більш-менш справедливо між різними верствами громадян.

У дезінтегрованому політичному класі панує конкуренція, жорстка боротьба за розподіл дефіцитних матеріальних благ. У суспільстві посилюється нестабільність, економічний розвиток гальмується, прибутки падають, відбувається постійний перерозподіл власності, що зрештою призводить до розпаду політичного класу [5].

Американський соціолог Дж. Мейзел у своїй книзі «Міф правлячого класу» пише, що належність до еліти більше схожа на членство в ексклюзивному клубі. Він визначав статус еліти законом «трьох С»:

- consciousness – свідомість;
- cohesion – згуртованість;
- conspiracy – змова, маючи на увазі загальну волю

до дії.

Дослідник писав, якщо еліта роз'їдається взаємною недовірою і підозрілістю, внутрішніми розбіжностями і зарозумілістю, інтригами і політичним протиборством, то вона гине, рано чи пізно покидає арену суспільного життя [389]. Коментуючи дану концепцію, російська дослідниця О. Криштановська відзначила, що для Дж. Мейзела еліта – це внутрішньо гомогенна, згуртована група, що володіє самосвідомістю, яка зовсім не є об'єднанням ізольованих індивідів. Належність до еліти більше схожа на членство в ексклюзивному клубі, ніж на формальну ідентифікацію себе з абстрактним класом.

Далі вона відзначає, що «політична еліта» є верхівкою «правлячого класу», його своєрідною інтелектуальною й професійно-компетентною аристократією. У своїй роботі «Анатомія російської еліти» вона наступним чином визначає політичну еліту та розкриває її зв'язок з політичним класом: «Еліта – це правляча група суспільства, яка є верхньою стратою політичного класу. Еліта знаходиться на вершині державної піраміди, контролюючи основні, стратегічні ресурси влади, приймаючи рішення загальнодержавного рівня. Еліта не тільки править суспільством, але керує політичним класом, а також створює такі форми організації держави, при яких її позиції є ексклюзивними. Політичний клас формує еліту й у той же час є джерелом її поповнення» [150, с. 73].

Політичний клас або політична громада, на думку українських політологів О. Бабкіної, В. Горбатенка, Ф. Рудича та ін., це професійно залучені (ангажовані) в політичну діяльність верстви, що утворюють основну частину політично активних громадян.

Під політичним класом професор О. Новакова розуміє спільність представників інтересів соціальних груп, які професійно займаються політикою, та виділяє наступні його риси:

- наявність певного соціального капіталу у вигляді представництва реальних інтересів громадян;
- професійна політична діяльність;
- вплив на формування та розподіл ресурсів і повноважень політичної влади [202, с. 130].

Таким чином, невірно ототожнювати поняття «політична еліта» та «політичний клас». Поняття «політична еліта» потребує якісної оцінки та суспільного визнання. Зразки поведінки політичної еліти повинні бути не просто визнані соціальними спільнотами, але й слугувати їм зразком та взірцем у складних ситуаціях. Еліта – це не тільки функціональне утворення, вона містить у собі значну морально-етичну складову. В перехідному суспільстві, яким є і Україна, майже відсутні реальні підстави для виокремлення політичної еліти, яка ототожнюється з невмінням адекватно осмислювати та використовувати уроки новітнього політичного розвитку, підпорядковувати приватні та корпоративні інтереси громадянським, досягати консолідації та стабільності суспільства.

Отже, «політичний клас» є найширшим визначення всіх учасників політичного процесу в суспільстві незалежно від владного статусу й керівних повноважень, від ступеня впливовості і важелів управління, від ідеологічних та духовних особливостей, від кількісного та якісного складу тощо. Політичний клас – це правляча і політична еліта, політичні лідери, верхівка політичних партій і рухів, адміністративно-управлінські структури загальнодержавного й регіонального рівня, еліта інших прошарків населення, яка більш-менш активно діє в політичних процесах суспільства.

Цікаву концепцію політичної еліти пропонує російський політолог М. Афанасьєв, який пов'язує її існування із характером політичної конкуренції і визначає

параметри функціонування влади: 1) нестановий характер правлячого класу, вільне рекрутування – право на кар'єру; 2) «вертикальна» конкуренція: легальність опозиції (контреліти), можливість зміни уряду; 3) «горизонтальна» конкуренція: боротьба за вплив між різними групами (суб'єктами), що складають правлячий прошарок; 4) суспільне визнання «правильності» домінування тих чи інших груп, засноване на дотриманні ними законів і встановлених процедур [10, с. 128].

Українська дослідниця Л. Мандзій на основі співставлення понять «політична еліта» та «політичний клас» робить висновок, що політична еліта як частина політичного класу володіє низкою особливих рис, які вирізняють її з-поміж інших елементів політичного класу та суспільства в цілому: 1) престиж соціального статусу політичної еліти; 2) можливість реального впливу на прийняття політичних рішень; 3) діяльність представників політичної еліти спрямована на досягнення влади, участь у політиці є самореалізацією осіб; 4) відносна інтеграція еліти, спільні політичні інтереси, спрямовані на здобуття влади; 5) можливість інституційного та правового впливу на інститути політичної системи; 6) визначення ціннісних рамок політичного дискурсу в суспільстві: поняття та символи, які використовує політична еліта, стають поняттями й символами в процесі комунікації між індивідами та суспільними рисами [174, с. 64].

Розглядаючи міжелітну взаємодію та її вплив на формування політичного режиму, американські політологи М. Бартон та Дж. Хіглі виділяють три ідеальні типи еліт та відповідно три ідеальні типи політичних режимів:

1. Роз'єднана еліта вирізняється мінімальним рівнем ціннісного консенсусу і взаємодії між фракціями еліти стосовно існуючих політичних інститутів та необмеженою політичною боротьбою за принципом «гри з нульовою

сумою». Цьому типу відповідають нестабільні політичні режими, як демократичні, так і авторитарні.

2. Консесуально об'єднана еліта характеризується ціннісним консенсусом та взаємодією між фракціями еліти стосовно існуючих політичних інститутів, де конфлікти розв'язуються за принципом «гри з позитивною сумою». Цьому типу еліт відповідають стабільні політичні режими, щонайменше номінально демократичні.

3. Ідеологічно об'єднана еліта характеризується тим, що ціннісний консенсус та взаємодія між фракціями еліти стосовно існуючих політичних інститутів забезпечується існуванням домінуючої фракції, чия ідеологія визначає розвиток загального політичного курсу. Такому типу відповідають стабільні непередставницькі режими, де навіть за наявності демократичних інститутів відсутня політична конкуренція еліт.

Відповідно цієї концепції, основною тенденцією у розвитку політичних режимів та політичних еліт вважається трансформація від ідеологічно об'єданого до консесуально об'єданого через етап роз'єднаної еліти [386].

Така трансформація може відбуватися двома шляхами: а) довгострокова «конвергенція еліт»; б) короткострокове «об'єднання еліт» або «пакт». «Пактом» називають варіант переходу, коли еліти раптово та свідомо перебудовують свої відносини, домовляючись про компроміси стосовно найважливіших розбіжностей між ними. Причиною для утворення пакту є конфлікт фракцій еліти, що супроводжується важкими втратами з обох сторін. Коли втрати перевищують можливі вигоди від співпраці, встановлюється «пакт» або «об'єднання еліт».

Особливість «пактового» переходу полягає в його короткостроковості: елітні угруповання або швидко знаходять вихід, або не знаходять його взагалі. Інша особливість такого переходу полягає в обмеженості кола

учасників «пакту». Головну роль тут відіграє стара еліта, яка прагне не залучати широке коло мас до цього процесу.

«Конвергенція» – процес, що відбувається в умовах ще неконсолідованої, проте вже встановленої демократії, і пов'язаний з необхідністю мобілізації мас опозиційними фракціями еліти для перемоги в електоральному процесі та формуванні коаліційної політики. «Конвергенція» дозволяє старим гравцям, що діють на полі політичної гри, змінювати свої ролі та відкривати шляхи для введення нових гравців. Про завершення «конвергенції» найчіткіше свідчить перемога на виборах раніше дисидентської фракції. Як і «пакт», «конвергенція» веде до утворення консесуально об'єднаної еліти, її відмінність від «пактового» переходу полягає у залученні нових політичних акторів за рахунок активної участі мас. При цьому необхідно враховувати, що «конвергенція» може бути лише другим кроком демократизації після «пакту» і потребує тривалого часу.

У свою чергу, українська дослідниця І. Голіяд, наголошує, що головним недоліком цього підходу є оцінювання «пактів» як однозначного руху до демократії. Незрозумілим залишається, чому еліти прагнуть встановлення демократичних принципів у політиці, адже для збереження власного спокою, тобто для того, щоб утриматись при владі, їм вигідно розподілити сфери впливу в межах об'єднання еліт, не допускаючи туди політичних аутсайдерів (тих, хто не бере участі в пакті). Отже, «пакти» можуть передувати як установам демократії, так і режиму «змагальницької олігархії» (як це сталося, наприклад, у Мексиці у 1920-х рр.) [61, с. 6-7].

Розробляючи власну типологію політичних еліт, американський політолог Р. Патнам у якості критеріїв визначає ступінь внутрішньої інтеграції, характер комунікації, спосіб прийняття рішень, стратегію розв'язання проблем, поведінку елітних груп та взаємну

співпрацю. На базі даних критеріїв він виділяє три ідеальних типи політичної еліти: консенсусна, коаліційна та конкурентна [393].

У розрізі взятого курсу на реформу з децентралізації влади в Україні особливої актуальності набуває такий політичний актор, як регіональна еліта – сукупність осіб, які займають статусні позиції у регіональних структурах влади або безпосередньо впливають на ці структури і процес прийняття політичних рішень. Нерідко в елітології виокремлюють поняття «регіональна владна еліта» як сукупність високопосадовців органів державної влади і місцевого самоврядування в регіоні, а також парламентаріїв, що представляють регіон на загальнонаціональному рівні, та поняття «регіональна політична еліта», яке включає акторів, що не володіють владними повноваженнями, але безпосередньо впливають на хід політичного процесу. Сама ж децентралізація як частина демократичної трансформації визначається як сукупність принципів або інституціональних механізмів, встановлених на рівні законів, котрі передають (делегують) деякі урядові повноваження нижчим органам влади, місцевим об'єднанням або децентралізованим одиницям [327, с. 28].

Окрім поняття «політичної еліти», провідною категорією дослідження виступає «конкуренція». Необхідно відмітити, що дана категорія увійшла до політологічного обігу з економічної теорії, яка, у свою чергу, залучила її з біології. Біологи визначають конкуренцію як будь-які антагоністичні відносини, пов'язані з боротьбою за існування, за домінування, за їжу, простір та інші ресурси між організмами або видами, що потребують однакових ресурсів. Економісти трактують конкуренцію як економічний процес взаємодії і боротьби товаровиробників за найвигідніші умови виробництва і збуту товарів, за отримання найбільших прибутків; механізм стихійного

регулювання виробництва в умовах вільних ринкових відносин [45].

У політекономічному контексті сучасності конкуренція – це регульована економічна форма суперництва і боротьби між суб'єктами різних типів і форм власності, форма взаємного зіштовхування інтересів усіх суб'єктів ринкового господарства. Тобто конкуренція виникає там, де немає узгодженості інтересів, більше того, існує конфлікт інтересів, і більшість сучасних економістів термін «конкуренція» трактують як суперництво чи боротьбу за досягнення чи отримання чогось [273, с. 15].

Що стосується поняття «політична конкуренція», то воно поєднує в собі безліч показників, які відбивають стан політичної системи суспільства: вона безпосередньо пов'язана з механізмами виборчого процесу, з формами політичної мобілізації, із способами соціального контролю над діями влади, з діяльністю політичної опозиції та політичних партій. Таким чином, характер політичної конкуренції виступає індикатором міри демократичності політичних процесів. Політична конкуренція проявляється у формі електорального суперництва, що включає розробку партійних програм, вибір політичних технологій з метою підвищення власного рейтингу в очах електорату; у формі опозиційної діяльності; в коаліційних стратегіях тощо.

Категорія «політична конкуренція» набуває розповсюдження у суспільствознавстві з маркетингового підходу до аналізу політичних явищ, де політика інтерпретується як специфічна форма підприємництва. Так, російський дослідник Д. Кошель вважає, що політична конкуренція може розглядатися як явище соціального ряду та визначатися в контексті соціології П. Бурдьє як боротьба за основний капітал держави. Тобто, враховуючи той факт, що дослідження політичної конкуренції знаходиться на перетині політології, соціології, економіки тощо, то

головною методологічною основою її дослідження виступають теорія раціонального вибору, «теорія ігор» та неоінституціоналізм [143].

З точки зору представників юриспруденції політична конкуренція – це не стільки конституційна цінність або принцип, скільки технологічний інститут, який представляє собою конкретні правила поведінки суб'єктів.

Політична конкуренція означає суперництво політичних партій та інших політичних громадських об'єднань з метою отримання голосів виборців, посад і владних ресурсів. У той же час цей стан суспільно-політичної системи, в умовах якої кожен уповноважений суб'єкт має шанси прийти до влади. При цьому конкуренція буде добросовісною тільки тоді, коли самостійними діями кожного з конкурентів виключається або обмежується можливість в односторонньому порядку впливати на стан суспільства [38, с. 23-24].

Отже, сучасна наука накопичила значний обсяг знань для аналізу процесу політичної конкуренції, який, у свою чергу, пов'язаний із дослідженням політичної еліти, виборчого процесу, політичних партій та лідерства, діяльності опозиції тощо. В наукових роботах розкриваються окремі аспекти електоральної боротьби, коаліційні стратегії, питання організаційного будівництва партій, програмний розвиток, фінансування, вплив політико-культурних чинників, становлення законодавчої бази тощо. Проте, проблемне поле вивчення далеко не вичерпане, а завершеної теорії з даного предмету дослідження ще не склалося. Існують різні підходи до аналізу конкурентної практики політичних еліт. Політична конкуренція розглядається як на парламентському рівні, так і на електоральному – у виборний і міжвиборний період, розробляються різні моделі міжпартійної конкуренції,

основи і принципи партійних передвиборних технологій, стратегій суперництва, співпраці тощо.

Теоретичний аналіз конкурентної боротьби елітних груп і так званих протопартій у політичній сфері починається з XVI ст. і представлений у роботах Н. Макіавеллі, Ф. Бекона, Т. Гоббса, Е. Берка, Дж. Боллінброка, Д. Юма, Дж. Медісона, Т. Джефферсона, А. Токвіля. Перші наукові підходи до дослідження міжелітної конкуренції представлені в роботах В. Парето, Г. Моски, М. Острогорського, Р. Михельса, Дж. Брайса, Й. Шумпетера. Ними проаналізовані історичні передумови формування і розвитку елітної конкуренції, її структура, основні методи конкурентних практик політичних партій, їхній організаційний устрій, методи діяльності опозиційних елітних угруповань, порушені питання використання маніпулятивних технологій.

Окремим напрямком досліджень, що склався в рамках теорії політичної конкуренції, є вивчення відносин конкурентного характеру між політичними партіями. Зокрема, це наукові розробки М. Дюверже, Дж. Сарторі, С. Волінеца, О. Кіркхаймера, Й. Тезінга, Ж. Блонделя тощо. Значний внесок у розробку політичної конкуренції зробила школа раціонального вибору, репрезентована роботами Е. Даунса, Д. Уйтмена, Дж. Ремера, У. Райкера та неоінституціоналізм, у рамках якого працюють Г. Китчельт, А. Панеб'янку, Р. Гантер, Дж. Монтеро.

Враховуючи високу венчурність сучасних політичних процесів, непередбачуваний характер результатів діяльності політичної еліти, необхідно також розглянути явища політичного ризику та його окремого виду – геополітичного ризику.

Інтерес до проблеми політичних ризиків пов'язаний з економічною сферою та з'явився на початку 1950-х рр. у зв'язку з оцінюванням інвестиційного клімату певних

країн. Значний внесок у теорію політичних ризиків зробили такі вчені, як М. Алле, В. Вестон, Е. Грем, Д. Канеман, Ч. Кеннеді, М. Ліч, Г. Марковіц, Д. Стігліц, Д. Фрей, М. Харді, Дж. Шоуен та ін. У своїх працях дослідники розглядають поняття політичних ризиків, їхнє значення для розвитку суспільства, методи дослідження та прогнозування політичних ризиків.

В українській науці проблематика політичних ризиків вивчається такими дослідниками, як Д. Демченко, О. Кіндратець, А. Колодій, В. Кривошеїн, М. Михальченко, А. Моїсеєва, О. Шкурко. Вони аналізують сутність, природу, рівні та типи політичних ризиків, удосконалюють методологію дослідження політичних ризиків, стратегії управління останніми, особливості прояву політичних ризиків в українському суспільстві, їхній вплив на розвиток політичної системи та побудову іміджу держави. При цьому проблема політичних ризиків недооцінена як в українській науці, так і в політичній дійсності держави. На сучасному етапі необхідне переосмислення ролі стратегічних ризиків в політиці та інших сферах суспільства, їхній синергетичний аналіз та прогнозування, а також визначення основних політичних ризиків в українському суспільстві та способів їхнього урегулювання.

Під політичним ризиком часто розуміють ймовірність фінансових втрат у результаті впливу несприятливих політичних чинників у країні. Дослідження політичного ризику пов'язані з вимірюванням та оцінюванням його наслідків для ведення міжнародного бізнесу та інвестиційної привабливості країни. Провідні рейтингові агентства та експерти оцінюють кредитоспроможність країни (індекс журналу «Institutional Investor»), рейтинг агенції «Euromoney»), політичну стабільність, ставлення до іноземних інвестицій, рівень

девальвації, платіжний баланс, темпи економічного зростання, витрати на заробітну плату, продуктивність праці, інфраструктуру тощо («Business Environment Risk Index») (BERI)), очікувані збитки ризиків, які виражені у доларах США (The Oxford Analytica Willis VAPOR (Value at Political Risk), прозорість і відкритість інформації, політико-управлінської системи, управління зовнішніми ризиками (Standard & Poors Rating Services) тощо.

Політичний ризик також описують як ризик урядових дій, що можуть посилити негативний вплив небажаних результатів у процесі реалізації урядових проектів та процесів реформування. Політичним ризиком в такому разі визначаються зміни у законодавстві, затримки у прийнятті необхідних законів, рівень корупції, безпека та кредитоздатність підприємств [400, с. 191]. Серед факторів, що свідчать про загрозу виникнення політичного ризику варто також виділити труднощі відкриття та підтримки нового бізнесу, судову непевність, експропріацію та націоналізацію, міжнародні санкції, бюрократичні затримки, непрозорість контрактів та тендерів, підвищення протестної складової політичної дійсності.

Політичний ризик може бути визначений і як комплекс внутрішньодержавних та міжнародних, конфліктних та інтеграційних подій і процесів, які мають привести до змін в урядовій політиці всередині країни або в інших країнах, що може вилитися в несприятливі умови або додаткові можливості. Специфічність та відмінність його полягає у непередбачуваності протікання через складність та динамічність розвитку людських спільнот, невизначеність політичного середовища та у високій вірогідності катастрофічних наслідків.

Складовими політичного ризику, аналіз яких дозволяє констатувати та оцінювати венчурний характер політичної дійсності є примус в здійсненні влади; рівень

впливу на суспільство радикальних політичних сил; рівень громадських заворушень, страйків, демонстрацій; порушення правопорядку, масштаб антиконституційних дій, делегітимація політичного режиму, криза системи державного управління, сепаратизм, ступень етнічних, релігійних, расових, соціальних відмінностей, протиріч, конфліктів; прояви соціальної нерівності; стиль мислення осіб, які приймають рішення в політиці (рівень націоналізму, корупції, непотизму) тощо. Потрібно розуміти, що політичні ризики виникають через вплив результатів виборів, корупційну діяльність, проведення реформ, ставлення населення до політики уряду, до самих політиків тощо. У сукупності всі ці чинники посилюють політичну нестабільність країни.

Якщо поняття «політичний ризик» набуло теоретичного обґрунтування у ХХ ст., то осмислення концепту «геополітичний ризик» розпочалось лише у ХХІ столітті. До цього інтерес до проблеми впливу геополітичних ризиків на політичну стабільність країн, зокрема на Кубі в 1950-х рр., в Ірані 1979 р., відбувався лише в практичній площині. На сучасному етапі вплив геополітичних чинників ризикованості політичного процесу вивчають Ю. Волобуєва, В. Глущенко, О. Дегтярьова, І. Ежієв, С. Кравченко, В. Кривошеїн та ін. З'ясуванням теоретичних засад становлення та розвитку поняття ризику як невід'ємного атрибуту трансформаційного процесу сучасного суспільства займаються такі дослідники, як М. Генік, С. Красікова, Н. Коровіцина, С. Кононенко, О. Куценко, В. Яжборовська, О. Яременко та ін.

Російський дослідник В. Глущенко під геополітичним ризиком розуміє можливість погіршення геополітичного становища держави та нації, зниження життєвої енергії етносу через будь-які можливі причини [59, с. 20]. Концептуальне осмислення даного феномену

дозволило виділити сукупність елементів, що розкривають його природу. Зокрема, ризик зовнішнього завоювання держави; ризик розпаду держави під впливом внутрішніх або зовнішніх сил; ризик зниження суверенітету як здатності держави відстоювати свої інтереси на міжнародній арені; централізація однієї ідеології в межах світового масштабу; урбанізація як загальносвітова тенденція; світова регіоналізація та глобалізація ролі «національної держави» [47, с. 75].

Доктор політичних наук В. Кривошеїн зазначає, що сутність геополітичного ризику визначається через його функцій і відповідно виділяє такі:

- інноваційна функція – стимулюється пошук нетрадиційних шляхів вирішення проблеми;
- регулятивна (стимулююча функція) – проявляється в конструктивній (дослідження джерел ризику, створення структур щодо його попередження) та деструктивній (руйнування ефективності системи захисту інтересів певних держав) формах;
- захисна функція – ризик формує терпиме ставлення до невдач;
- компенсаційна функція – забезпечення «позитивної компенсації» – додаткового порівняно з плановим прибутку від результату;
- аналітична (селективна) функція – аналіз усіх можливих альтернатив рішень, вибір найбільш корисних і найменш ризикованих варіантів [149, с. 105-106].

Таким чином, усвідомлення венчурного характеру сучасних політичних та геополітичних процесів дозволить визначити роль політичної еліт України у зниженні ризикованості у процесі прийняття політичних рішень.

Окрім різноманітних підходів щодо визначення сутності політичної конкуренції еліт, її співвідношення з політичним класом, функцій, взаємозв'язку з типом

політичного режиму, важливим напрямом наукових досліджень є пошук найоптимальніших методів щодо її аналізу. Таким чином, теоретико-методологічну базу дослідження складає сукупність наукових принципів, прийомів і методів, що дозволяють найточніше і повно розкрити заявлену тему. При даному аналізі вбачається доцільним використовувати не одну концептуальну схему, а дотримуватися принципів методологічного плюралізму.

За допомогою системного методу, що передбачає аналіз політики як складно організованого, саморегульованого механізму, політичну еліту було визначено як один із елементів політичної системи, яка виконує власні специфічні функції. Використовуючи системний метод, можна виявляти імпульси політичної системи та реакцію на них, взаємообмін інформацією між суспільством та політичною елітою, ефективність якого впливає на діяльність політичної еліти.

Важливим напрямком розвитку методології сучасної науки, що сформувалась у рамках системного підходу у другій половині ХХ ст., є синергетика – наука про універсальні закономірності розвитку складних динамічних саморегульованих систем. Синергетичний метод дозволяє стверджувати, що розвиток системи – це зміна стабільних станів системи короткими хаотичними періодами – точками біфуркації, що зумовлюють подальший стабільний стан. Саме в ці періоди різко підвищується роль політичної еліти: від її подальших дій залежить подальший рух усієї системи; можливою є зміна політичних еліт, а також характер протікання політичної конкуренції може набувати особливого загострення, що впливатиме на динаміку розвитку політичної системи.

Прихильники застосування структурно-функціонального методу представляють суспільство як систему, що включає в себе стійкі елементи, а також засоби

зв'язку між ними, що і утворює структуру системи. Кожен елемент виконує певну функцію, яка є важливою для підтримки цілісності системи. Відповідно структурно-функціонального підходу суспільство можна представити як сукупність елементів, а також як сукупність окремих позицій, що займають індивіди, та ролей, які відповідають цим позиціям. Головним завданням дослідника тут виступає з'ясування елементів системи, їхніх функцій та зв'язків. Саме завдяки цьому методу визначаємо структуру політичної еліти, шляхи її формування, аналізуємо функції еліти як елемента політичної системи. Також у рамках дослідження політичної конкуренції даний метод використовується для виявлення ролі, значення та характеру протікання в якості провідного процесу демократичної політичної системи.

В рамках використання культурологічного підходу було виявлено залежність процесу формування політичної конкуренції еліт від рівня розвитку політичної культури суспільства. Нормативно-ціннісний підхід дав змогу визначити вплив характеру та інтенсивності політичної конкуренції еліт на стабілізацію/дестабілізацію політичної системи, надати оцінку цієї діяльності з точки зору загального блага, справедливості, свободи й інших цінностей.

Історичний метод полягає у хронологічній фіксації політичних подій і фактів, їх дослідження в тимчасовому розвитку, виявлення зв'язку сьогодення, минулого і майбутнього. Його використання дозволяє виявити витoki формування і розвитку політичної конкуренції в процесі модернізації політичної системи України, визначити чинники, що вплинули на специфіку її сучасного функціонування, узагальнити історичний досвід.

Інституціональний підхід був зорієнтований на дослідження інститутів, через які політична еліта здійснює

свою діяльність. Теорія раціонального вибору і неоінституціональний аналіз дозволяють розглядати інституціональні рамки політичної конкуренції як певне обмеження, в межах якого протікає активна взаємодія політичних суб'єктів. Це дозволяє вибудовувати взаємозалежність між інституціональним дизайном, політичною практикою й історико-політичними традиціями. Відповідно цього підходу, на політичну конкуренцію значну дію чинить специфіка інституціонального дизайну і політичного режиму, нормативно-правова регламентація тощо. Інституціональна стабільність робить можливим складний обмін політичною діяльністю та її результатами. Але сама по собі стабільність ще не означає, що інститути функціонують ефективно. Стабільність не тотожна ефективності. Останню, відповідно до неоінституціонального підходу, забезпечують такі фактори, як конкуренція, децентралізація прийняття рішень, правила та норми, що відповідають інтересам і тих, хто виграє, і тих, хто програє у певний момент організації. Безумовно, ефективними є правила, що блокують невдалі дії та підтримують вдалі. Саме вони ініціюють зростання економічного та суспільного капіталу.

Особливістю застосування біхевіористського підходу є аналіз поведінки індивідів у політичних ситуаціях, вивчення політичних відносин між людьми, а не інститутами: між громадянами, адміністраторами, законодавцями. Тому дослідження політичного лідерства як чинника формування конкуренції проводився саме за його допомогою.

Дослідження опозиційної діяльності як форми конкурентної взаємодії еліт стало можливим завдяки використанню інституціонального, системного, структурно-функціонального, біхевіористського методів. Зокрема, було визначено, що політична опозиція представляє політичний

інститут, що спирається на певні норми, цінності та традиції. При цьому українською специфікою виступає відсутність правового забезпечення її діяльності, що спричиняє деформації у виконанні опозицією власних функцій.

Також у науковому пошуку активно використовувався метод компаративного аналізу, за допомогою якого проаналізовано електоральні цикли, законодавчу базу тощо. Для проведення порівняльного аналізу нами були вибрані такі чинники, що впливають на формат політичної конкуренції, як особливості політичного режиму, характер партійної і виборчої систем, нормативно-правове регулювання політичної конкуренції, основні елементи електоральної боротьби. У зв'язку з тим, що категорія «політична конкуренція» не отримала чіткого і однозначного визначення в політичній науці, в роботі послідовно розглядаються питання теорії і практики політичної конкуренції на різних історичних етапах.

Л. Мандзій у своєму дисертаційному дослідженні стверджує, що при аналізі політичної еліти найчастіше застосовують три основні методи: позиційного аналізу; репутаційний, аналізу прийняття стратегічних рішень, або концептуальний [174]. Позиційний аналіз (альтиметричний критерій) полягає у виділенні й вивченні представників еліти на основі визначення формальної позиції в інститутах влади. До еліти зараховують осіб, які займають вищі посади в інститутах влади, яких вивчають, наприклад, члени парламенту, уряду, інші високопосадові особи. За цим методом американський дослідник Т. Дай зараховує до еліти осіб, які займають вищі посади в інститутах влади і визначальним чином впливають на політичні події. Відомий сучасний політолог Дж. Сарторі визначає, що за альтиметричним критерієм контролююча група є такою тому, що за вертикальним розрізом будови суспільств

розташовується «нагорі», і, таким чином, владарює той, хто перебуває нагорі незалежно від того, завдяки чому він там опинився.

Другий підхід має назву репутаційного методу й полягає у визначенні еліти за допомогою опитувань так званих «кваліфікованих суддів», якими можуть бути обрані видатні державні чи партійні діячі, підприємці. Цей метод може бути використаний і на державному рівні, особливо при аналізі відносин між регіональними й загальнодержавними елітами. Членів регіональних еліт опитують про те, кого вони вважають впливовим і панівним у рамках держави. Зрозуміло, що негативною стороною репутаційного методу можна вважати завищений суб'єктивний фактор (суб'єктивні орієнтації «колегії суддів», політична орієнтація яких здатна значною мірою спотворювати об'єктивну інформацію).

Третій метод визначається, зазвичай, як метод вивчення випадків, коли на основі аналізу прийняття різних рішень під час суспільно-політичного життя «вимірюється» політичний вплив різних особистостей і груп. У середині даного методу відсутні чіткі критерії визначення міри важливості аналізованого рішення [60, с. 62-63].

Також у роботі було використано сукупність емпіричних дослідницьких методів, які ілюструють характер протікання політичної конкуренції. Це використання статистики, насамперед, електоральної, аналіз документів: нормативно-правових актів, статутів та програм політичних партій тощо. У монографії застосовуються такі традиційні загальнонаукові методи та методи емпіричного дослідження, як абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, порівняння. За допомогою методу вторинного соціологічного аналізу проаналізовано та узагальнено результати соціологічних досліджень провідних наукових колективів України, які вивчають хід і результати

виборчого процесу, рівень підтримки населенням окремих політиків та їхніх дій, діяльність опозиції тощо. У монографії використовуються результати досліджень, проведених Фондом «Демократичні ініціативи», Київським інститутом проблем управління імені Горшеніна, фірмою Rattingsgroup, Українським незалежним центром політичних досліджень (УНЦПД), Українським Центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, а також використовувалися дані Центральної Виборчої комісії України та правозахисної організації Freedom House. Тим самим на основі емпіричних даних ми проаналізували реальний стан досліджуваних процесів.

Отже, проблема політичної конкуренції еліт є принципово важливою для розбудови демократичної держави в умовах політичної модернізації. За допомогою комплексу методів забезпечено визначення й обґрунтування специфіки реалізації та демократичних механізмів реалізації політичної конкуренції еліт у сучасній Україні.

Висновки до першого розділу

Процес елітаризації суспільства виступає об'єктом наукового дослідження фактично від моменту виникнення соціальних наук. Ще представники Стародавнього світу – Конфуцій, Геракліт, Сократ, Платон, Аристотель – висловлювали ідеї політичного елітизму. Протягом розвитку людства та відповідно у процесі накопичення знань про закони його функціонування Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель та ін. досліджували причини виникнення елітарного прошарку у суспільстві, шляхи отримання та реалізації політичної влади, розробляли перелік якостей та ресурсів, які забезпечували перебування на лідерських суспільних позиціях. У першій третині ХХ сторіччя розрізнені ідеї

елітарності систематизували й узагальнили Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс. Ці дослідники зробили еліту предметом свого дослідження, дали їй визначення, розкрили структуру, закони її функціонування, визначили роль еліти в соціальній та політичній системі, вказали на закономірності зміни еліт. Політична наука ХХ–ХХІ ст. характеризується формуванням різнопланових теорій еліт, які дозволяють всебічно проаналізувати даний феномен. Грунтовні напрацювання в даній галузі знаходимо у роботах Р. Даля, Й. Шумпетера, Ч. Міллза, Х. Ортеги-і-Гассета, Д. Рісмена, О. Штаммера, Т. Дая, Л. Зіглера, С. Келлера тощо.

Виникнення і глибоке обґрунтування елітарних теорій в Україні пов'язане, перш за все, з іменами В. Липинського та Д. Донцова. Не зважаючи на різноплановість підходів до наукового дослідження (перший – представник монархічного напрямку, другий – радикально націоналістичного), їх об'єднує теза щодо необхідності утвердження в українській державі власної свідомої політичної еліти, консолідованої навкруги національної ідеї. Сучасні українські вчені – В. Бортніков, В. Бурдяк, Л. Мандзій, С. Наумкіна, О. Новакова, В. Пащенко, О. Токовенко, О. Чемшит – вивчають джерела поповнення еліти, способи її формування, взаємодію «старої» й «нової», політичної та економічної еліти, її згуртованість, вплив еліти на трансформацію суспільства тощо.

Якщо політична еліта виступає об'єктом політологічного аналізу протягом тривалого часу, то процеси політичної конкуренції, що виникають між елітарними групами вивчається політологами, починаючи з другої половини ХІХ ст. Одним із перших дослідників даної проблематики був Й. Шумпетер, який у рамках власної теорії демократичного елітизму визначає демократію як

конкуренцію між потенційними керівниками за довіру виборців і наголошує, що конкуренція еліт, яка відображає економічну і соціальну конкуренцію в сучасному суспільстві, запобігає створенню єдиної пануючої керівної групи й робить можливою підзвітність еліт масам. На подібних позиціях ґрунтувалися дослідження Е. Арбластера, Р. Даля, Дж. Сарторі тощо.

У наукових розвідках другої половини ХХ – початку ХХІ ст. процеси конкурентної взаємодії визначаються провідними для розвитку демократичного політичного режиму та набувають першочергової ваги при дослідженні країн, чії політичні системи трансформуються з тоталітарних, авторитарних у демократичні. Саме тому дослідження у цьому напрямку знаходимо в роботах західних транзитологів – Л. Даймонда, Д. Растоу, А. Пшеворського, А. Шедлера, Ф. Шміттера.

Значний унесок у розробку категорії «політична конкуренція» зробила російська школа політичної науки. В рамках дослідження електоральних циклів процеси політичної конкуренції вивчають В. Гельман, Г. Голосов, Б. Вишневський, О. Мелешкіна, О. Соловійов, Е. Скакунов тощо. Пов'язує розбудову демократичної політичної системи з процесами виникнення та розвитку якісної, транспарентної, професійної конкуренції Ю. Нісневич, який також відзначає, що саме вона (вільна конкуренція) сприятиме викоріненню корупції на усіх рівнях системи державного управління. На непересічну роль міжпартійної конкуренції як специфічного прояву політичної конкуренції еліт в умовах піднесення ролі політичних партій указують такі дослідники, як Л. Гончаров, Д. Кошель, О. Куценко, Я. Ашихміна та ін.

У вітчизняній політичній науці окремі дослідження у цьому напрямку містяться у роботах С. Гелея, В. Геєця, Ф. Кирилюка, Л. Нагорної, О. Новакової, А. Пахарєва,

М. Розумного, Ф. Рудича. Спираючись на ці розробки, у межах даного наукового дослідження політична конкуренція визначається як специфічна форма політичної взаємодії суб'єктів політичного процесу з приводу участі за отримання та реалізацію влади, що регулюється певними нормами правової регламентації та політичної культури, та виступає індикатором демократичності політичного режиму.

РОЗДІЛ 2 ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ЕЛІТ В УКРАЇНІ

2.1. Виборчий процес як фактор розвитку форм політичної конкуренції еліт

На думку сучасних дослідників, ключовим механізмом політичної конкуренції виступає виборчий процес, заснований на загальному, рівному і прямому виборчому праві при таємному голосуванні; вільні та чесні вибори представників громадян у виборні органи державної та місцевої влади. Саме періодична виборність і потенційна змінюваність вищих посадовців держави за результатами політичної конкуренції на виборах, публічна та вільна діяльність політичної опозиції забезпечують дієвий контроль діяльності державної влади і обмежують можливості різних зловживань владою [198, с. 5].

У свою чергу, особливого значення для сучасної України набуває проблема політичної стабільності. Взагалі більшість учених пов'язують стійкість функціонування політичної системи з мірою інституціоналізації різних елементів політичної системи. Найважливішою функцією будь-якого політичного інституту є забезпечення політичної стабільності. Стосовно інституту виборів подібна функція набуває особливого значення. По-перше, інститут виборів, що функціонує в даному суспільстві в певних історичних умовах, є механізмом формування більшості інших політичних інститутів; по-друге, саме через вибори здійснюється регулювання діяльності основних політичних інститутів, вибори є засобом легітимації владних інститутів, що є вирішальним чинником політичної стабільності. Ясно, що стійкість самого інституту виборів прямо і

безпосередньо впливає на політичну стабільність. Часто змінюваний порядок проведення виборчих процедур знижує легітимність самих виборів, що є передумовою політичної нестабільності.

Отже, політична конкуренція й її постійна динаміка забезпечують соціально-політичну стабільність і довготривалу стійкість демократичної політичної системи, наділяють її здатністю до саморегулювання і самовдосконалення. Характер і динаміка політичної конкуренції безпосередньо пов'язані і визначаються тим, як дотримуються і захищаються політичні права і свободи громадян, їхні права у взаєминах із державою на формування органів державної та місцевої влади, на контроль і участь у діяльності цих органів, в управлінні справами держави [198, с. 6].

Таким чином, вибори відіграють непересічну роль у розбудові демократичного політичного режиму. Ще Й. Шумпетер, розробляючи власну теорію елітарної демократії, розглядав вибори, насамперед, як процес відбору політичних еліт. Він писав, що вибори – це «такий інституційний устрій для прийняття політичних рішень, в якому індивіди отримують владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців» і «є вільними змаганнями між можливими лідерами за голоси електорату» [365, с. 284].

Подібні думки виказує і американський політолог Д. Кирпатрік. Він відзначає, що «демократичні вибори носять не просто символічний характер... Це конкурентні, періодичні, представницькі й остаточні вибори, у процесі яких громадяни, які мають велику свободу критикувати уряд, друкувати свою критику і пропонувати альтернативи, обирають осіб, що приймають основні рішення в уряді» [356, с. 16]. Сучасний французький політолог Ф. Лово також відводить вирішальну роль у становленні

демократичного політичного режиму інституту виборів: «Демократія – це такий інституційний устрій, за якого призначення керівників здійснюється на обмежений термін мирним засобом у результаті виборів, що регулярно проводяться на конкурентній підставі» [Цит. за: 20, с. 11].

Російські дослідники Ф. Алескеров та Ф. Ордешук узагалі ставлять знак рівняння між категоріями «демократія» та «вибори»: «Вибори – це сутність демократії, оскільки вони забезпечують контроль держави та управління нею з боку громадян... Вільні вибори, проведені на альтернативних засадах (тобто з кількома кандидатами), означають власне демократію» [20, с. 17].

Фахівці Українського незалежного центру політичних досліджень на чолі зі С. Конончук зазначають, що вибори є засадничим інститутом демократичних режимів. Через механізм виборів рекрутується політична еліта та легітимізується влада. Для того, щоб реально виконувати ці функції, вибори не повинні мати символічного характеру, а мусять забезпечувати легітимність виборчого процесу. Власне, й політичні системи можна класифікувати на підставі того, як у них проводяться вибори [130, с. 5].

Український політолог В. Лісничий пов'язує вибори, перш за все, з процесом рекрутування політичних еліт. У навчальному посібнику «Сучасний виборчий PR» дослідник відзначає, що вибори – «це особливий демократичний спосіб селекціонування нових політичних лідерів та нових привабливих ідей, це природній відбір переваг у політичній сфері, який водночас формує політичну ж відповідальність як тих, хто пропонує політичні ідеї, так і тих, хто за них голосує» [313, с. 7].

Група російських дослідників – Ю. Бегунов, А. Лукашев, А. Поніделко – в рамках дослідження теорій демократії вирізняють ідентитарні та конкурентні моделі

демократії. Так, устрої античних часів та Київської Русі вони визначають як ідентитарні, або всезагальні (колективістські). Такий устрій характеризується визначенням народу як єдиного цілого, наявності у народу (нації) єдиної волі щодо її публічного висловлення громадянами. Людина в такій демократії є елементом єдиного державного організму й тому вона вимушена виконувати «загальну волю». Така демократія передбачає пріоритет загальнодержавних інтересів над природними правами людини, заперечення плюралізму та опозиції, єдине трактування свободи як активної участі в політичному житті, в суспільних та державних справах [4, с. 25, 52].

У свою чергу, в конкурентних демократіях влада в державі отримується виключно в ході конкурентної політичної боротьби між різними групами населення за чіткими законодавчими процедурами [20, с. 53]. При цьому автори відзначають, що подальші етапи розвитку інституту народовладдя пов'язані саме з конкурентними теоріями демократії.

Провідний вітчизняний політолог, фахівець у галузі політичних партій Ю. Шведа наголошує, що демократичні вибори – це конкуренція політичних сил. Вибори є демократичними тією мірою, якою її учасники мають рівні можливості на перемогу [360]. А український фахівець у галузі державного управління О. Радченко у своїй монографії «Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві», посилаючись на напрацювання Й. Шумпетера, пропонує розглядати елітарну модель демократії, яка передбачає здійснення таких організаційно-правових заходів у державному управлінні:

- вибори розглядаються як інститут відбору політичної еліти, а народовладдя виконує виключно технічну функцію як механізм, за допомогою якого

представники еліти «отримують владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців» [365];

- партійно-політичне структурування суспільства відбувається навколо певної кількості політичних лідерів;

- найвищі посади в державі завойовують персоналії, а не політичні партії чи блоки, уряд формується не на коаліційній основі, а підбирається прем'єр-міністром;

- виконавча вертикаль (разом із регіональними її керівниками) формується «під лідера» за принципами централізації та концентрації влади і в разі зміни президента (прем'єр-міністра) уряд та регіональні керівники органів виконавчої влади у своїй більшості змінюються;

- вибори проводяться за мажоритарною або рідше – змішаною системою;

- головним спрямуванням передвиборчої агітації є обговорення особистісних якостей лідерів, а не їхніх політичних програм;

- держава не сприяє політичній активності населення, оскільки виборці мають поважати розподіл праці між елітою та суспільством і розуміти, що до наступних виборів їм не слід займатися політикою [274, с. 80].

Таким чином, констатуємо, що від дієвості виборчого механізму залежить не лише якість функціонування державної влади, але й подальша перспектива стабільного розвитку політичної системи та суспільства. В умовах демократії виборча система виконує особливі системні функції, такі як: стабілізація політичної системи, забезпечення пріоритетів суспільної думки по відношенню спрямування державної політики, рекрутування політичної еліти, збереження і підтримка демократичних цінностей та інститутів у суспільстві.

Події останніх років довели, що результати виборів в Україні не повною мірою відображають політичну позицію громадськості, не сприяють просуванню до владних

структур компетентних та професійних політиків, які відповідально ставляться до проголошеного політичного курсу. Такі негативні умови збільшують рівень відчуження суспільства по відношенню до влади. Загалом для багатьох країн залишається актуальною проблема наповнення моделі загальнонаціонального представництва функціональністю, процедурами відповідальності і механізмами реалізації політичних прав громадян. Зарубіжна практика свідчить, що з метою адаптації виборчої системи до суспільно-політичних викликів деякі держави впроваджують істотні зміни, навіть, напередодні нових виборів. Тому пошук шляхів підвищення ефективності інституту виборів та виборчої системи для України сприятиме зміцненню демократичних здобутків та надасть динамізму процесу демократизації.

Оскільки виборча система використовується як механізм формування органів державної влади різних рівнів, то і змістовне наповнення зазначеної категорії може бути різним. На рівні загального розуміння виборча система постає способом розподілу голосів на загальних виборах між політичними партіями та окремими кандидатами. На теоретичному рівні виборчу систему розглядають як сукупність визначених виборчим законодавством механізмів та процедур, пов'язаних із формуванням органів влади.

Виборчу систему можна розглядати у широкому та вузькому значенні. У широкому значенні виборча система – це загальні принципи надання виборчих прав та організації виборів. У вузькому значенні – це система правових норм, що регламентує спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами в залежності від результатів голосування. Один із провідних українських дослідників П. Шляхтун пропонує у широкому значенні розуміти виборчу систему як «сукупність норм, що забезпечують участь громадян у

формуванні виборних органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [123, с. 51]. Американський дослідник К. Боун вважає, що виборча система визначається порядком підрахунку голосів і правилом переведення частки отриманих голосів при розподілі мандатів [376]. Але, на нашу думку, більш перспективним є розуміння виборчої системи як єдиного процесу, пов'язаного із здійсненням виборчого права громадянами (обирати та бути обраними), організацією та проведенням виборів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підбиттям підсумків виборів та розподіленням мандатів, згідно із встановленим законом порядком.

Джерелом та сутністю будь-якої виборчої системи виступає реалізація сукупності базових положень теорії народного суверенітету. Ефективність виборчої системи характеризує ступінь розвитку будь-якої конституційної держави і має неабиякий вплив на формування політико-правової системи у перехідних демократіях, адже кількісний вимір мандатів, отриманих політичною партією, особливо через пропорційну систему виборів, впливає не тільки на зовнішню і внутрішню політику, але й на формування системи національного законодавства. Невдале застосування виборчої системи, на думку А. Гофмана, здатне призвести до погіршення рівня демократії в країні [385, с. 40].

За порядком визначення результатів виборів розрізняють мажоритарний, пропорційний та змішаний типи виборчих систем. Мажоритарна виборча система – це голосування за кандидата по виборчому округу і визнання його обраним на основі одержаної ним більшості голосів виборців. Вона, у свою чергу, може бути уніомінальною (вибори проводяться по одномандатних округах) або поліномінальною (використовуються багатомандатні округи). Також розрізняють система відносної більшості,

абсолютної більшості та кваліфікованої більшості. До переваг цієї системи слід віднести невідчутність партійних амбіцій та наближеність обраних депутатів до своїх виборців: депутатам добре знайомі свої виборчі округи, інтереси їхніх жителів, а особа депутата та його політичні якості знайомі виборцям. Але у сформованого на такій основі представницького органу відсутній єдиний проект розвитку; потрапляючи до парламенту, депутат дуже часто втрачає зв'язок зі своїм електоратом.

Серед поліномінальних виборчих систем виділяють два види: пропорційні та напівпропорційні. Система пропорційного представництва передбачає розподіл місць у парламенті згідно з кількістю (процентної пропорцією) голосів отриманих на виборах за партійними списками в єдиному загальнонаціональному виборчому окрузі, як наприклад, у Нідерландах, або в декількох великих регіональних округах. Інший варіант виборчого процесу за такою системою реалізують у скандинавських країнах (за винятком Норвегії) і в Греції. Тут вибори проводяться не тільки за регіональним виборчим округом, але і за «національним округом». Особливість пропорційної системи полягає в тому, що вона передбачає застосування виборчого порогу (відсоткового бар'єру).

Пропорційна виборча система має низку протилежних якостей: вона послаблює особисті зв'язки і персональну відповідальність депутатів перед виборцями; водночас представницький орган є виразником спільного інтересу, володіє цілісним проектом розвитку. Проблема застосування пропорційної системи полягає у динаміці створення та відмирання партійних структур та політичних об'єднань. Також вищезгадана виборча система перетворює партії на «лідерські корпорації» з жорсткою партійною дисципліною. Такі партії мають мало спільного з західним розумінням суті і ролі партії в політичному процесі.

До напівпропорційних систем відносяться: система єдиного голосу, що передається; система єдиного голосу, що не передається; кумулятивне голосування.

Для того, щоб нівелювати недоліки двох основних систем голосування, поширення набуває використання змішаної системи виборів. Існує досить широкий спектр змішаних систем, які є поєднанням мажоритарної та пропорційної систем. Їх застосовують у понад 20 країнах світу. Змішані моделі застосовуються, як правило, в країнах, де йде пошук і становлення виборчих систем або необхідно досягти компроміс між принципом представництва у парламенті різних політичних сил та стабільністю сформованого ними уряду.

Погоджуючись із М. Лендбел, відзначимо, що на початку становлення інституціональної підсистеми в Україні довгий та дискусійний шлях прийняття виборчих законів пов'язаний, перш за все, із намагання еліт не стільки створити середовище, у якому гарантувалося б проведення чесних і вільних виборів, скільки сформувавши дизайн бажаних для правлячих політичних сил умов та правил [160, с. 245].

Таким чином, першочергова важливість виборів та варіанту виборчої системи у розбудові демократії доведена провідними політологами всього світу. Особливої ваги розвиток інституту політичних виборів набуває під час трансформаційних процесів у державі. При цьому необхідно враховувати, що певні сполучення форм правління і виборчого принципу можуть привести як до стабільної, так і до нестабільної демократії. Американський політолог М. Уоллерстайн відзначає, що чотири комбінації вищевказаних принципів дають такі сполучення:

1. Варіант, що забезпечує сильне представництво, – це парламентська форма правління з мажоритарною системою. Остання звичайно обмежує кількість партій, що

змагаються, двома і надає більш сильній із них непропорційно (у порівнянні з кількістю поданих за неї голосів) велику кількість місць у законодавчому органі. В парламентських демократіях партія більшості контролює і виконавчу владу, і парламент. Найбільш яскравий приклад тут – Великобританія. Всі післявоєнні уряди в цій країні (за виключенням одного) спирались на однопартійну більшість у парламенті, хоча жодна з правлячих партій не отримувала абсолютної більшості голосів з 1931 року. Один із небажаних наслідків такого варіанту забезпечення сильного уряду полягає в тому, що найнезначніші політичні коливання можуть викликати значні зміни у складі парламенту і в політиці уряду. Цей недолік міг би вважатись прийнятним, якщо б розподіл голосів коливався навкруги 50 %-ї відмітки – трохи більше або трохи менше. Між тим верхня межа електоральних успіхів, враховуючи територіальне розміщення електорату трьох партій, не перевищує 40 %. Для такої ситуації характерна слабка послідовність у політичному житті держави при зміні кабінетів у випадку, якщо на найближчих виборах результати зміняться скільки-но істотним чином. Подібна невизначеність може дорого обійтись національній економіці.

2. Другий варіант – це президентська форма правління у сполученні з системою відносної більшості. Прикладом можуть слугувати Сполучені Штати Америки. При біпартизмі партії президента не обов'язково бути одночасно партією більшості в Конгресі. В США в останні десятиріччя демократи контролювали обидві палати конгресу, а республіканці – президентську посаду. Інший феномен, котрий іноді асоціюється з президентською формою правління, також можна спостерігати в післявоєнних США, – це слабкість політичних партій.

Стандартним стало зауваження про те, що в американській політиці домінують окремі особистості.

3. Третій варіант існує в більшості країн Західної Європи, окрім Великобританії і Франції: парламентська модель із системою пропорційного представництва. Кількість партій в цих країнах різноманітна, іноді їх багато, але всюди при владі – коаліційні уряди. Єдине виключення створюють однопартійні кабінети меншості. Проте такі уряди цілком припустимі, оскільки вони фактично користуються підтримкою коаліції більшості, учасники якої надають перевагу не входити у верхній ешелон управління офіційно.

Всі ці три сполучення дієздатні в тому сенсі, що надовго забезпечують стабільність представницької демократії.

4. Четверта комбінація – президентська система з виборчим законом, що передбачає пропорційне представництво в парламенті, – найменш стійка. На жаль, саме цей тип правління був уведений в нових демократіях Східної Європи. При пропорційній виборчій системі багато партій отримують місця в парламенті. Однак оскільки не парламент обирає уряд, то партіям немає необхідності вести переговорний процес з метою формування правлячої коаліції. Уряд призначається президентом. При багатопартійності партія президента, вірогідніше за все, отримує порівняно невелику кількість депутатських мандатів. Президент не може керувати, не маючи підтримки парламенту, але останній не несе відповідальності за дії уряду і тому не зобов'язаний його підтримувати. В цьому і полягає причина постійного конфлікту між президентом і парламентом, що може привести керівництво країною у кризовий стан. Президенти, неспроможні домовлятися з парламентом, змушені вдаватися до інших політичних сил і дій, щоб

керувати без парламенту. Але коли традиційні політичні інститути перестають діяти, вони опиняються в занепаді. Парламент втрачає свій авторитет, а демократичні інститути руйнуються.

Подібний сценарій не є невідворотним, однак у випадку, коли президентська форма правління сполучається із системою пропорційного представництва, небезпека паралічу демократичних інститутів досить висока [340, с. 161-162].

Також політологи наголошують, що якість виборів повинна бути високою і реалізовуватися на засадах свободи та справедливості. Так, датські політологи Й. Елкліт і П. Свенссон, коли говорять про вільні вибори, то мають на увазі «протилежні тим, які відбуваються в умовах примусу. Свобода означає право і можливість обирати вподобану річ, а не іншу. Примус означає формальну чи реальну відсутність такого вибору: або всі альтернативи, крім однієї, заборонено, або певний вибір матиме негативні наслідки для безпеки, добробуту, соціального становища людини, котра його здійснила. Справедливість передбачає неупередженість. Протилежністю справедливості є нерівне ставлення до рівних, за якого деякі люди чи групи отримують завеликі переваги. Отже, справедливість передбачає регулярність застосування правил та їхню раціональність, рівномірніший розподіл релевантних ресурсів серед сторін змагання. Дослідники доводять, що критеріям свободи та справедливості мають відповідати всі стадії виборчого процесу» [Цит. за: 130, с. 5].

Також виборчий процес, згідно з нормативними актами Ради Європи, повинен здійснюватися на основі загального, рівного, вільного, прямого виборчого права при таємному голосуванні. Усі принципи знайшли своє відображення у Основному Законі країни. У ст. 71 Конституції України зазначено: «Вибори до органів

державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення» [132].

Окрім Конституції виборчий процес в Україні регламентується низкою законів: Закони України «Про вибори Президента України» від 05.03.1999 р., «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 р., «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 р., «Про місцеві вибори» від 14.07.2015 р. тощо. Українською специфікою є те, що виборче законодавство змінюється зачасто напередодні кожного електорального циклу. При цьому жоден із вищезгаданих законів не містить норм регламентації політичної конкуренції та правил міжпартійної конкуренції, в результаті чого розповсюдженим явищем в українській політиці є використання «брудних» політичних технологій та поширення політичної корупції.

Варто підкреслити, що на відміну від країн усталеної демократії, у нових демократичних країнах (у т.ч. і в Україні), значну роль у ході парламентських виборів відіграють додаткові чинники (крім електоральних) впливу на результати виборів, зокрема, такі як: можливість використання адміністративного ресурсу, прямого та прихованого підкупу виборців, фальсифікації на виборах, характер партійного фінансування, підконтрольні ЗМІ тощо. Всі ці фактори можуть значно впливати як на результати виборів, так і на характер міжпартійної конкуренції. На практиці, як свідчить вітчизняний досвід, законодавство про вибори, яке власне є результатом політичних компромісів, часто існує відособлено від реального виборчого процесу, створюючи хіба що видимість його законності [239, с. 263].

Міркуючи з цього приводу, Ю. Шведа відзначає, що українські політичні реалії засвідчують, що формування

вищих органів влади через політичні вибори може відбуватися не на основі діючих у державі законів, а на основі політичних домовленостей між основними політичними гравцями. Так було в 1994 р., коли в результаті політичної кризи відбулися позачергові парламентські та президентські вибори, а також у 2007 р. І хоча в політичній практиці такий спосіб розв'язання суспільної напруги вважається загалом демократичним (на відміну звичайно від узурпації влади чи переворотів), однак очевидно, що надмірне захоплення ним нівелює демократичний характер цієї процедури, а відтак і легітимність обраної в такий спосіб влади. Якщо формування влади відбувається поза межами діючих у державі правових норм, то це створює небезпечну тенденцію до трактування норм права з позицій політичної доцільності, що є поширеною практикою більшовизму, а аж ніяк не демократії [360].

У цілому на сьогодні український парламент оновлював свій склад шість разів: вибори до Верховної Ради України відбувалися у 1994, 1998, 2002, 2006, 2007, 2012 та 2014 роках. При цьому, як уже зазначалося вище, кожного разу використовувалося змінене виборче законодавство та чотири рази змінювалась виборча модель.

Перші вибори у незалежній Україні відбулись у 1994 р. за мажоритарною системою абсолютної більшості. Даний процес регламентувався Законом «Про вибори народних депутатів України» від 18 листопада 1993 р. Прийняття закону з вибором саме такої виборчої системи сприяла низка чинників: радянська електоральна традиція; відсутність впливових партій, яким би була вигідна система пропорційного представництва; зацікавленість найбільш впливових партій та системи виконавчої влади у використанні мажоритарної системи.

У той же час юристи відмічають у даному законодавчому акті певні недоліки як процедурного, так і

функціонального характеру. Так, до першого типу можна віднести: неефективність процедури вотування, що визначається як негативне голосування; недосконалий порядок утворення виборчих комісій; наявність ліміту явки виборців; політичні партії не були суб'єктами виборчого процесу, що, у свою чергу, гальмувало розвиток партійної системи; відсутність чіткої регламентації агітаційного процесу. Щодо недоліків функціонального характеру, то вони такі: конституційний склад Верховної Ради так і не був обраний; дана система показала себе в Україні неекономічною, оскільки потрібно було проводити цілий ряд довиборів; у громадян унаслідок циклу перевиборів виникла апатія до політичного процесу в суспільстві, тому через неявку виборців у багатьох округах народні депутати взагалі не були обрані; дана виборча система не сприяла структуруванню парламенту, що не дозволило йому ефективно працювати. Партійний склад парламенту виявився досить строкатим при наявності великої кількості безпартійних кандидатів.

Але незважаючи на певні вади у законодавчому забезпеченні, ми можемо визначити вибори 1994 р. найбільш вільними та демократичними за всю історію української незалежності. Цьому сприяли об'єктивні умови, за яких відбувалися вибори. По-перше, це низькі фінансові затрати кандидатів на проведення виборчої кампанії. По-друге, зрозумілий і навіть дещо спрощений вибір електорату, коли кандидати в народні депутати представляли ліві, центристські та праві партії або ж були позапартійними. По-третє, на хід виборчого процесу ще не мали значного впливу адмінресурс і політтехнологи. По-четверте, представники промислово-фінансових структур не брали активної участі у виборах, оскільки займалися перерозподілом сфер впливу.

Парламентські вибори 1998 р. в Україні проводились згідно з новим Законом «Про вибори народних депутатів України» від 1997 р. по змішаній виборчій системі. 225 депутатів обирали в 225 одномандатних округах за однотуровою системою відносної більшості та 225 – за виборчими списками політичних партій (блоків партій). Таким чином, у кожного виборця було по два голоси (по одному в одномандатному та багатомандатному загальнодержавному виборчих округах). Значним плюсом даного закону стало те, що зберігалось право висування кандидатів у депутати громадянам України, які мають право голосу. Це право реалізувалося ними як шляхом самовисування, так і через політичні партії, виборчі блоки партій, а також збори громадян і трудові колективи.

Даний закон сприяв підвищенню рівня політичної конкуренції у зв'язку із тим, що політичні партії стали одним із суб'єктів виборчого процесу. Політичні партії отримали не тільки пріоритетне право висувати кандидатів у депутати, але й гарантоване представництво у виборчих комісіях, що сприяло підвищенню відкритості виборчого процесу та запобігало виникненню конфліктних ситуацій.

Тим не менш фахівці визначили певні проблеми у законодавчому забезпеченні виборів 1998 р.:

- посилилось партійно-політичне структурування суспільства та парламенту, але політико-партійне структурування електорату виявилось тільки при голосуванні за пропорційною системою, тоді як у багатомандатних виборчих округах перемогли позапартійні, що не дозволило повністю структурувати парламент та зробити цю структуру стійкою;

- пропорційність представництва інтересів дещо посилилась тільки щодо обраних за партійними списками депутатів (та й то третина виборців, що голосували за дрібні партії через наявність 4 % бар'єру, виявилась не

представленою в парламенті, а подані голоси «відійшли» на користь партій, яким вони могли зовсім не симпатизувати) [358, с. 114].

До виборів у 1998 р. було допущено тридцять партій і передвиборчих блоків, які зібрали для реєстрації необхідну кількість підписів (200 тис.) на свою користь. До найбільш відомих належали: Народний Рух України, Народно-демократична партія, блок «Національний фронт» (КУН, УРП і УКРП), СДПУ(о), КПУ, блок СПУ і СелПУ, «Громада», Партія «Реформи і порядок», Аграрна партія, Партія зелених. Проте найбільш гостра політична конкуренція розгорнулася між лівими, очоленими КПУ, та правими, які найпотужніше представлені РУХом. До речі, РУХ з метою зниження шансів лівих на політичну перемогу, виступав за об'єднання правоцентристських сил. Однак останні з багатьох причин (найчастіше через амбітність лідерів) відмовилися від передвиборної коаліції. В результаті багато партій і блоків не подолали чотирьохвідсотковий бар'єр та не мали представництва в парламенті. Дані вибори відрізнялися від двох попередніх тим, що велику роль почав відігравати тіньовий капітал і гостре політичне протистояння за місце у законодавчих органах представників регіональних, загальноукраїнських та міжнародних кланів.

За пропорційною системою до Верховної Ради пройшли: КПУ (24,65 % поданих голосів), РУХ (9,4 %), блок СПУ і СелПУ (8,55 %), Партія зелених (5,43 %), НДП (5,01 %), «Громада» (4,67 %), ПСПУ (4,04 %), СДПУ(о) (4,01 %). Близько порогової позначки були Партія «Реформи і порядок» (3,13 %), Аграрна партія (3,67 %), блок «Трудова Україна» (3,4 %). За результатами виборів висуванців від політичних партій у мажоритарних округах кількість мандатів розподілилась таким чином: Партія регіонального відродження України здобула 28 мандатів,

Аграрна партія України – 20 мандатів, Народно-демократична партія – 16 мандатів, Партія «Реформи і порядок» – 11 мандатів, СДПУ (о) – 8 мандатів [214].

Аналізуючи парламентські вибори 1998 р., Б. Козак відзначає, що загальний рівень «партизації» парламенту зріс завдяки виборам половини депутатів за партійними списками, а партійність у мажоритарних округах зовсім не сприяла перемозі. З цього приводу ним були виокремлені такі проблеми:

- фінансово-промислові та адміністративні еліти ще не були зацікавлені в розбудові сильних політичних партій для перемоги на виборах;
- незважаючи на високий виборчий бар'єр, змішана система сприяла появі сотень карликових протопартій та формуванню мультипартійності [120, с. 106-107].

Проте саме в цей період змінюється характер політичної конкуренції: вона точиться не між окремими кандидатами у депутати, як це відбувається за умов використання мажоритарної системи, а між політичними партіями та їхніми блоками, що є можливим тільки в рамках пропорційного представництва. Таким чином, можна зробити висновок, що під час електоральної боротьби 1998 року закладаються підвалини політичної конкуренції в Україні. Ці процеси знаходять подальший розвиток у 2000 р., який доктор політичних наук М. Розумний визначає роком появи реальної політичної конкуренції, що мала на меті недопущення монополізації влади однією групою над усіма сферами державного управління [288, с. 9].

У цей період готується Закон України «Про політичні партії в Україні», який було прийнято 5 квітня 2001 р., та нова редакція виборчого законодавства. Закон, присвячений політичним партіям, сприяв подальшій демократизації політичної системи України, створював

правові рамки функціонування політичних партій і мав на меті формування сильної багатопартійної системи. Але, незважаючи на те, що Венеціанська комісія Ради Європи «Демократія через право» дала позитивну оцінку Закону України «Про політичні партії в Україні», він не містить норм, які б регламентували порядок протікання міжпартійної конкуренції, що гальмує налагодження політичної комунікації та системи міжпартійних відносин, що у свою чергу впливає на якісне формування партійної системи України.

Необхідно зауважити, що цим законом було запроваджено електоральну функцію партій, яку український політолог А. Білоус, визначає основною функцією партії. Він стверджує, що законним шляхом приходу до влади є перемога на виборах, тому й ідеологія, й програма, й організаційна структура, й лідери партії в практичному сенсі слугують, насамперед, здійсненню цієї мети [25, с. 26]. Таким чином, прийняття даного закону мало сприяти формуванню сильних і відповідальних політичних партій, налаштованих на політичне представництво певних соціальних груп.

Наступні парламентські вибори відбулись у 2002 р. у відповідності до Закону «Про вибори народних депутатів України» від 31 жовтня 2001 р. Основним здобутком нової редакції закону стала ретельна регламентація технічних процедур виборчої кампанії. Така його специфіка зумовлена відсутністю правових традицій та політичної відповідальності у провідних акторів політичного процесу. На нашу думку, негативним моментом стало положення про те, що права висувати кандидатів у депутати позбулися трудові колективи та збори громадян, що значно знизило прозорість формування виборчих списків. Право висування кандидатів у депутати належало громадянам України, які

досягли 18 років і мали право голосу, а реалізували вони це право через партії (блоки) або шляхом самовисування.

За результатами виборів до Верховної Ради України у 2002 р. потрапили такі політичні партії (блоки): Блок В. Ющенка «Наша Україна» (23,57 % голосів виборців), КПУ (19,98 %), Блок «За єдину Україну!» (11,7 %), БЮТ (7,26 %), СПУ (6,87 %), СДПУ (о) (6,27 %) [214].

Даний виборчий процес характеризувався підвищенням рівня політичної конкуренції, використанням партіями політичних ідеологій як технологій залучення електорату, зростанням досвіду проведення передвиборчих кампаній в Україні, залучення іноземних політичних технологів (переважно російських) зумовили різке зростання у 2002 р. ролі політичних технологій за рахунок зменшення ваги інших, більш звичних чинників, зокрема традиційних технологій індустріального суспільства. На нашу думку, на низьку якість політичної конкуренції у цей період вплинули: правовий нігілізм, спричинений незнанням закону та відсутність належного реагування з боку владних органів; нездатність більшості політичних партій, які стали повноправними суб'єктами виборчого процесу, реалізувати окреслені законом функції (насамперед, участь у формуванні виборчих комісій, наявність спостерігачів тощо).

Характеризуючи виборчу кампанію 2002 р. та її вплив на формування партійної системи, доктор політичних наук А. Пахарєв виділяє низку негативних чинників, що вплинули на перебіг політичної конкуренції:

- застосування брудних пропагандистських методів, що здебільшого полягають у збиранні та оприлюдненні компромату;
- опора на сумнівні виборчі технології під витонченою назвою «піар»;

- запекла ідеологічна боротьба не стільки проти політичних супротивників, скільки проти близьких за програмами суперників тощо [227, с. 4-5].

Таким чином, можна виявити такі тенденції у розвитку політичної конкуренції у цей електоральний цикл: у зв'язку з різким збільшенням кількості політичних партій підвищується і рівень конкуренції між ними; більшість політичних партій розбудовує мережу місцевих осередків, завдяки чому констатуємо формування конкурентного середовища на регіональному рівні; основна лінія конкурентної взаємодії проходить за поділом партій на «президентські» та «антипрезидентські»; тенденцією також є те, що більшість політичних партій були не здатні конкурувати самостійно, в результаті чого відмічаємо блоковий характер протікання політичної конкуренції.

Специфікою реалізації української політичної конкуренції є вплив на даний процес адміністративного ресурсу. Політолог В. Мокан визначає адмінресурс як один із методів впливу на електорат, що здатний підвищити отриманий на виборах результат; як різновид виборчих технологій, що включає в себе широкий набір легальних, напівлегальних і відверто незаконних методів, які використовуються на всіх стадіях виборчої кампанії [185]. Зазначимо, що повне невикористання адмінресурсу в сучасних електоральних процесах неможливо, проте політологи відзначали тенденцію до поступового зниження його використання. Втім перші українські вибори характеризувалися значним використанням цього ресурсу влади.

Парламентські вибори 2006 р. відбулись згідно зі змінами у законодавстві за пропорційною виборчою моделлю, що застосовувалася в єдиному багатомандатному окрузі. Громадяни України реалізовували своє активне виборче право шляхом голосування за списки кандидатів

від політичних партій (блоків партій). Провідним актором політичного процесу стають політичні партії чи їхні блоки. Відповідно політична конкуренція змінює свій характер у бік міжпартійної.

До одного із найбільших недоліків даної виборчої системи фахівці відносять жорсткі загальнонаціональні списки кандидатів, що значним чином деперсоніфікує виборчий процес, а на перший план висуває проблеми, пов'язані із формуванням цих списків та дотриманням норм внутрішньопартійної демократії. Як варіант вирішення даної проблеми політологами та юристами пропонується, наприклад, застосування пропорційної системи регіональних партійних списків (так званий роз'єднаний електорат) або такого варіанту пропорційної системи, коли виборець окрім партії може голосувати і за конкретних кандидатів у партійних списках (метод голосування з преференціями).

Також не вступали суперечки щодо обмежувального бар'єру, який встановлюється з метою забезпечення консолідації політичних сил та недопущення подрібнення народного представництва. Українським законодавством було запроваджено 3% бар'єр, який у рівній мірі стосувався політичних партій та їхніх блоків. При цьому політологи, спираючись на європейську практику (Німеччина – 5%, Угорщина – 4%, Іспанія, Україна – 3%), наголошують на доцільності збільшення виборчого бар'єру до 4-5%. При цьому доцільним вважається його диференціація для політичних партій та блоків, як приміром у Польщі (для партій – 5%, для блоків – 7%).

Фахівці Українського незалежного центру політичних досліджень уважали основними недоліками діючої виборчої системи такі:

- недостатнє інформаційне забезпечення виборчого процесу;

- звуження бази для висунення кандидатів у депутати, відсутність механізмів забезпечення пасивного виборчого права та зокрема прав жінок і меншин мати доступ до політичного управління;

- домінування партій лідерського типу у виборчому процесі, деперсоніфікація вибору.

А до провідних наслідків застосування даної виборчої моделі відносили:

- зростання комунікаційної «прірви» між владою та суспільством, незадовільний рівень політичного дискурсу, зведення його в площину медіа-спектаклю;

- консервація політичних еліт і формування специфічного інтересу політичного класу, який полягає у збереженні панування і доступі до розподілу ресурсів та усуненні від управління більшості громадян;

- послаблення діяльності парламентських структур у царині законодавчого забезпечення стратегічних цілей суспільного розвитку. Політизація діяльності парламентських структур [130, с. 5].

У результаті виборів депутатські мандати у Верховній Раді розподіляли три політичні партії та два блоки партій. Більшість голосів виборців отримала Партія регіонів – 32,14 %, друге місце посів Блок Юлії Тимошенко – 22,29 %, третє – Блок «НАША УКРАЇНА» з 13,95 % голосів виборців. Також до ВРУ пройшли СПУ (5,96 %) та КПУ (3,66 %) [214].

Експерти Національного інституту стратегічних досліджень, аналізуючи перебіг та результати даної виборчої кампанії, відзначають:

1. Це були перші вибори в Україні, засновані на вільній конкуренції політичних сил, практично не обмеженій монополізмом владної корпорації. В умовах відсутності централізованого адміністративного тиску, політичні сили, що змагалися за місця в парламенті,

самостійно визначали свою програмну, іміджеву, технологічну специфіку, практично безперешкодно формували власний кадровий, концептуальний, фінансовий і медійний ресурси.

2. Це були перші вибори, проведені за пропорційним виборчим законодавством. Ця обставина спонукала і суб'єктів виборчого процесу, і виборців, і групи впливу робити свій вибір і приймати необхідні рішення (зокрема, щодо формування виборчого списку, ідеологій, тактики і стратегії виборчої боротьби), засновуючись переважно на брендових і корпоративних технологіях.

3. Вагомим фактором кампанії-2006 був ідеологічний вакуум, що утворився внаслідок перманентної кризи суспільних очікувань 1990-х – початку 2000-х рр. Результатом стало переважання негативних мотивацій (голосування проти домінування ворожого політичного угруповання), що зробило ключовим елементом виборчої кампанії протиставлення символів, цінностей, ідентичностей та сприяло загостренню виборчої боротьби.

4. Вибори відбувалися під впливом конфлікту всередині вітчизняної політичної еліти, що досягнув свого апогею впродовж кризового періоду 2004 – початку 2005 рр., перейшов у фазу кооперації протилежних угруповань, їхньої часткової передислокації і поступового «стирання» лінії фронтального протистояння. Така дифузія політичних суб'єктів, що нерідко сприймалася мобілізованим електоратом як «зрада ідеалів», була цілком закономірною в контексті виборчої прагматики, яка передбачає найбільш жорстку конкуренцію всередині електоральних ніш [204].

У цей же час у зв'язку з реформуванням форми правління та переходом України до парламентсько-президентської республіки відбувається посилення ролі парламенту в політичній системі, що висуває нові вимоги

до механізмів політичної відповідальності, якості політичної конкуренції та підвищення рівня політичної культури учасників політичного процесу загалом. Парламентська модель передбачає вищу міру конкуренції політичних сил, але, разом із тим, і зростання ризиків нестабільності, що супроводжують діяльність органів влади, сформованих на коаліційній основі. Компенсувати такі ризики в європейській традиції парламентаризму покликана відповідна політична культура, що включає норми відповідальної і принципової поведінки усіх політичних сил, представлених у парламенті – як у більшості, так і в опозиції. В Україні рівень політичної культури як населення, так і суб'єктів політичного процесу наднизький, тому політична конкуренція загострюється та набуває деструктивного характеру.

У підсумку дане загострення політичних відносин перейшло у стан політичної кризи, що спричинило проведення позачергових парламентських виборів 30 вересня 2007 р. До парламенту пройшли п'ять політичних сил: Партія регіонів, що отримала 34,37 % голосів виборців, БЮТ з 30,71 %, Блок «НАША УКРАЇНА – НАРОДНА САМООБОРОНА» зібрав 14,15 %, КПУ – 5,36 % та «Блок Литвина» з 3,96 % голосів виборців. Упритул до тривідсоткового бар'єру наблизилась СПУ, здобувши 2,86 % голосів [214]. Отже, порівняно з виборами 2006 р. підсилив свої позиції БЮТ, «Блок Литвина» та КПУ. Подібні з результатами попередніх виборів відсотки на позачергових виборах отримали Партія регіонів та трансформований Блок «НАША УКРАЇНА».

Погоджуючись із відомими українськими політологами (Ю. Шведою, М. Розумним), відзначимо, що зовнішнім приводом для проголошення президентом про проведення позачергових виборів 2007 р. в Україні стала політична корупція в парламенті, однак реальною

причиною були наполегливі й небезуспішні спроби збільшення повноважень парламентсько-урядової більшості й суттєве скорочення повноважень президента. Консолідоване голосування фракцій партії «Батьківщина» та парламентської більшості (ПР, СПУ та КПУ) за Закон про Кабінет Міністрів України дало можливість відхилити всі зауваження президента й подолати вето, накладене на нього. Сама можливість такого об'єднання, яке формувало конституційну більшість (більше 300 голосів), очевидно й стало останнім аргументом для президента й підштовхнуло його до прийняття рішення про проведення позачергових виборів парламенту.

Специфічною рисою політичної конкуренції у цей період є її кризовий характер, використання окремими політичними силами регіональних, культурних і світоглядних відмінностей з метою політичного тиску, що призвело до руйнування системи владних балансів і противаг.

У цілому у Верховній Раді України за результатами виборів 2007 р. суттєвих змін не відбулось. Найбільш міцні позиції мала Партія регіонів, посилив свої позиції порівняно з виборами 2006 р., БЮТ, значно зменшила кількість депутатських мандатів НСНУ, на зміну СПУ, очолювану О. Морозом, прийшов Блок В. Литвина. При цьому НСНУ виявилася найбільш неконкурентним гравцем, незважаючи на спроби поліпшити свої представництво у парламенті завдяки новим обличчям у складі, використанню адмінресурсу, а також агітацією з боку президента країни В. Ющенка. Фактично можна стверджувати, що результат блоку є певним рейтингом самого президента, що яскраво продемонстрували президентські вибори 2010 р., коли діючий президент навіть не потрапив до другого туру.

Отже, позачергові вибори 2007 р. дали можливість здійснити певне перегрупування політичних сил, змінити

тактику політичної конкуренції, посилити слабкі сторони, уважно вивчити опонентів та підготуватися до проведення президентських виборів 2010 р.

На нашу думку, можна констатувати, що в Україні на цей час закріпилася демократична практика вільної конкуренції політичних сил, що передбачала ненасильницьку зміну влади в результаті народного волевиявлення. Перехід до пропорційної виборчої системи не супроводжувався, на жаль, суттєвим підвищенням відповідальності політичних суб'єктів і готовністю виборців робити свідомий вибір на підставі партійних програм і довіри до партійних кадрів, представлених у виборчих списках. У більшості випадків ішлося про вимушене слідування правовій процедурі, з якої вилучався реальний політичний зміст.

Таким чином, можна зробити висновок, що, незважаючи на постійні зміни українського законодавства, існує безліч проблем у електоральній системі, які потребують негайного вирішення. Американський політолог Г. Маєр, аналізуючи взаємодію виборчого права і політики, відзначає, що «виборче право, як порядок, що визначає конкурентні умови завоювання, утримання й втрати політичної влади, що втілюється у виборчому законодавстві, неминуче припускає фактичне домінування потужних політичних сил. Однак законодавець бачить цю проблему й намагається закріплювати умови справедливої боротьби. Чи зможе взяти гору право в змаганні з політикою, це залежить від рівня розвитку правової культури суспільства. Значною мірою це визначає й ступінь незалежності й верховенства конституційного суду, який покликаний бути гарантом чесних виборів» [168, с. 22]. Тому на порядку денному постає питання щодо виправлення недоліків у виборчому законодавстві, підвищення рівня правової культури українського

суспільства, а також максимально знизити вплив на судову владу з боку політичної кон'юнктури та конкуренції.

Наступні парламентські вибори відбулися 28 жовтня 2012 р. на основі Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. Закон повернув змішану виборчу систему на кшталт системи виборів 1998 та 2002 рр., коли 225 народних депутатів обираються за пропорційною системою у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками кандидатів у депутати, а 225 депутатів – за мажоритарною системою в одномандатних виборчих округах.

Серед особливостей та інновацій, які було запроваджені даним актом, необхідно виділити такі:

- було збільшено прохідний відсоток, якій мають подолати партії, щоб отримати депутатські мандати, до 5 %. Аргументація на рахунок такого збільшення була такою: даний бар'єр дозволить «відсіяти» невливові політичні партії, сприятиме структуризації парламенту, а також даний відсоток є загальноприйнятим у європейському праві;

- закон забороняє участь у виборах блокам політичних партій. На думку експертів Центру Разумкова, дана норма була спрямована на усунення від участі у виборах блоку опозиційних партій, а також блоків, які вже були відомі виборцям за попередніми виборами БЮТ, БЛ тощо. При цьому експерти констатують, що в європейській практиці навіть за умови обмеження участі блоків у виборах, не існує повної їх заборони [224, с. 22]. Наявність даної норми призвела до об'єднання опозиційних сил та участі їх у виборах єдиним списком від ВО «Батьківщина». До подібних дій вдавалися також Партія регіонів та «Сильна Україна», коли напередодні виборів членів «Сильної України» закликали увійти до лав Партії регіонів, а саму партію було ліквідовано шляхом саморозпуску;

- у законі відсутній ефективний механізм підвищення прозорості фінансування виборчого процесу. Зокрема, експерти Венеціанської комісії зауважують, що у законі про вибори доцільно «надавати до і після виборів повну інформацію про джерела фінансування кампанії та суми фінансових внесків, а також про статті і суми видатків в рамках кампанії», здійснювати «незалежний моніторинг фінансування політичних партій та виборчих кампаній» та встановити «ефективні пропорціональні та стримуючі санкції за порушення положень щодо фінансування виборчих кампаній» [84]. Подібних норм закон не містить, таким чином, проблема фінансування політичних партій залишається невирішеною та гострою, сприяє використанню неправових форм політичної конкуренції;

- законом передбачено відсутність пункту «Проти всіх» у виборчому бюлетені. На думку політолога В. Фесенка, скасування цієї графи може призвести до того, що частина виборців просто не прийде на вибори і буде низькою явка виборців, з іншого боку, частина людей, які мають протестні настрої, може спрямуватися на підтримку найбільш радикальних політичних сил – наприклад, на Заході – ВО «Свободи», на Сході можуть підтримати якісь ліворадикальні чи популістські політичні проекти [88]. Дані соціологічних опитувань підтверджують цю думку. Так, за вимірами соціологічної компанії Research & Branding Group на питання: «Якби у виборчих бюлетенях був пункт «проти всіх», то чи скористалися б ви ним 28 жовтня 2012 року під час голосування за партійними списками?», 17 % респондентів відповіли: «У цілому, так». Водночас, 76 % опитаних обрали відповідь «В цілому, ні», а 7 % було важко відповісти [300].

Також відзначимо, що за даними ЦВК понад 1 млн. виборців зіпсували виборчі бюлетені, що склало приблизно 3,5 % від загальної кількості тих, хто прийшли на вибори

[214]. При цьому необхідно відмітити, що громадяни дописували в бюлетенях пункт «Проти всіх», а також пропонували альтернативних кандидатів.

За результатами парламентських виборів 2012 р. до Верховної Ради України по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу пройшли представники Партії регіонів (30 %), ВО «Батьківщина» (25,54 %), Політичної партії «УДАР Віталія Кличка» (13,96 %), КПУ (13,18 %), ВО «Свобода» (10,44 %). Відповідно результатів голосування в межах одномандатних виборчих округів 113 депутатських мандатів отримали представники Партії регіонів, 39 – ВО «Батьківщина», 12 – ВО «Свобода», 6 – Політичної партії «УДАР Віталія Кличка», 3 – політичної партії Єдиний центр, 2 – Народної партії, по одному представнику від партій «Союз» та Радикальної Партії Олега Ляшка, 43 депутати пройшли як самовисуванці [214]. Дана статистика переконливо доводить, що такий прийом виборчої інженерії, як зміна виборчої системи країни напередодні виборів, був стовідсотково вигідний представникам Партії регіонів, які здобули кількісну перевагу в парламенті завдяки депутатам, що отримали свої мандати у одномандатних виборчих округах.

У цілому, застосування змішаної виборчої системи мало як позитивні, так і негативні наслідки. Так, до позитивних можна віднести підвищення значимості окремого народного депутата та вищий ступінь незалежності депутатів-мажоритарників; до негативних – зростання політичної корупції, використання тіньового фінансування виборчої кампанії та нелегітимних технологій у процесі політичної конкуренції, значні проблеми при створенні парламентської більшості та голосуванні у Верховній Раді України.

26 жовтня 2014 р. відповідно до ст. 90 Конституції України відбулися позачергові вибори народних депутатів Верховної Ради України. Підставою для цих виборів стала Революція гідності. Громадяни реалізовували своє активне виборче право і за політичну партію, і за кандидата по округу. За результатами виборів (у пропорційній частині) до Верховної Ради України пройшло шість партій, які подолали 5 % бар'єр, установлений законодавством: політична партія «Народний Фронт» (22,14 %), партія «Блок Петра Порошенка «Солідарність»» (21,82 %), політична партія «Об'єднання «Самопоміч» (10,97 %), політична партія «Опозиційний блок» (9,43 %), Радикальна Партія Олега Ляшка (7,44 %), політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» (5,68 %) [214].

У цілому, за підсумками виборів, до складу Верховної Ради VIII скликання обрано 421 народного депутата. Партія «Блок Петра Порошенка «Солідарність»» отримала 132 депутатських мандати, «Народний Фронт» – 82, «Об'єднання «Самопоміч» – 33, «Опозиційний блок» – 29, Радикальна партія Олега Ляшка – 22, ВО «Батьківщина» – 19, ВО «Свобода» – 6. Від партій «Сильна Україна», «Заступ», «Воля» і «Правий сектор» обрано по одному народному депутату у мажоритарних округах. Крім того, в 94 мажоритарних округах обрано депутатів, які балотувалися як самовисуванці [278].

Таким чином, до законодавчого органу потрапили політичні партії, які до цього часу не були у ньому представлені у якості окремої політичної одиниці – «Народний Фронт», «Блок Петра Порошенка «Солідарність»», «Об'єднання «Самопоміч», або були представлені в попередньому складі Верховної Ради окремими депутатами (Радикальна Партія Олега Ляшка). Також особливістю виборчої конкуренції стало включення у виборчі списки політичних партій (або висування від партії у одномандатних округах) не популярних виконавців (як

було з Таїсією Повалій, Русланою Лижичко тощо), а лідерів Революції гідності (Тетяна Чорновол, Михайло Гаврилюк, Ольга Богомолець), волонтерів (Тетяна Ричкова, Георгій Тука), учасників антитерористичної операції, що триває на території Луганської та Донецької областей (Надія Савченко, Олена Білозерська, Семен Семенченко, Сергій Мельничук тощо).

У зв'язку з проведенням АТО не відбулися вибори 26 жовтня 2014 р. на тимчасово окупованій території України. Громадяни не використали своє виборче право в Автономній Республіці Крим і Севастополі. Не відбулися вибори в дев'яти округах Донеччини і шести округах Луганщини. Це призвело до того, що парламент скоротився на декілька десятків депутатів.

Отже, накопичені і закріплені у досвіді недоліки функціонування виборчої системи виявляють три основні проблеми. По-перше – диспропорційний характер мажоритарної системи простої більшості, яка призводить до втрати невинувато великої частки голосів виборців, викривлюючи таким чином представлення інтересів громадян у парламенті. По-друге – вразливість виборчого процесу в мажоритарних одномандатних округах до різного роду порушень, передусім зловживань адміністративним ресурсом і підкупу виборців, які серйозно порушують чесний і вільний характер виборів. По-третє – погану якість і низький рівень підзвітності депутатів, обраних за пропорційною системою із закритими списками, внаслідок того, що виборці не мають можливості обирати кандидатів усередині партійних списків.

Ці проблеми є наслідком того, що змішана виборча система, яка на сьогоднішній день діє в Україні для обрання народних депутатів не долає недоліки мажоритарної та пропорційної виборчих систем, викликаючи нові проблеми

щодо порозуміння в парламенті між депутатами, обраними різним способом.

Для уникнення узурпації влади в державі представниками парламентської більшості, необхідно відійти від жорстких партійних списків, голосування за одномандатним загальнонаціональним виборчим округом і без преференційного голосування. Україна потребує сталого виборчого законодавства, яке б відповідало потребі суспільства в реалізації прав та закріпило найбільш ефективні, дієві норми виборчого процесу. У свою чергу це зменшило би можливість фальсифікацій та сприяло б підвищенню виборчої культури громадян.

Запорукою якісного оновлення влади є необхідність впровадження нової для української політичної практики пропорційної виборчої системи з відкритими регіональними списками. Це надасть прозорості виразу політичної думки електорату і до парламенту пройдуть кандидати, які максимально чітко відображатимуть настрої громадян. Преференційне голосування становить фундаментальні засади для подолання значних проблем сьогодення серед яких відповідальність партій перед виборцями та виконання передвиборчих обіцянок. Практично всі країни Західної та Центральної Європи застосовують пропорційні виборчі системи.

Впровадження моделі голосування за відкритими списками потребує нормативно-правового фіксування регіонального розподілу країни на виборчі округи, що дозволить зберегти принцип пропорційного представництва і удосконалить принцип регіонального представництва в Україні; диференціації прохідного виборчого бар'єру для партій і блоків, використовуючи досвід об'єднання партій напередодні виборів у блоки задля проходження до Верховної Ради; фіксованої суми коштів самостійного фінансування партій і наданих державою для участі у виборчому процесі;

необхідності електронних комплексів на виборчих дільницях для обробки бюлетенів з метою уникнення фальсифікацій; комплексного навчання для членів виборчих комісій і для пересічних громадян; обов'язкових для партій вимог по висуванню жінок до виборчих списків.

Аналіз еволюції форм конкуренції в рамках виборчого процесу дозволяє нам зробити висновок, що за роки розбудови української політичної системи на рівні еліти відбуваються важливі процеси корпоративізації, ієрархізації, а також остаточного вироблення неформальних правил співжиття і конкурентної боротьби за владу.

Також відзначимо, що в Україні конкурентна взаємодія еліт відбувається за двома моделями: горизонтальною та вертикальною. У вертикальній моделі Президент виступає актором-гегемоном, який контролює стратегічні позиції політичного життя, встановлює власні правила гри, і, таким чином, впливає на перебіг політичної конкуренції. Функціонування політичних партій у цій моделі відбувається під контролем Президента, який також регулює процес оновлення еліти. Горизонтальна модель передбачає підвищення ролі політичних еліт, появу елементів поліархії, зниження центрального впливу на перебіг політичного процесу, політичної конкуренції, зокрема. Таким чином, в Україні відбувається зміна зазначених моделей: горизонтальна за часів президентства Л. Кравчука змінилася вертикальною під час перебування на даній посаді Л. Кучми. Після обрання В. Ющенка знову домінують елементи горизонтальної моделі, у якості провідних політичних акторів виступають політичні партії. Після перемоги на президентських виборах 2010 р. В. Януковича відбулася реконструкція вертикальної моделі, коли президент є домінуючим актором, а політична конкуренція набувала контрольованого характеру. У 2014 р. ситуація змінилася – П. Порошенко, оголосивши провідною

метою своєї діяльності євроінтеграцію (відповідно – орієнтацію на принципи демократичного політичного процесу), здійснив перехід до горизонтальної моделі політичної конкуренції еліт. Останній перехід також ознаменувався входженням до елітарних кіл нових акторів – громадських діячів, лідерів Революції гідності, волонтерів, учасників антитерористичної операції на сході України.

2.2. Опозиційна діяльність як форма конкурентної взаємодії еліт

Сучасні політологи, спираючись на досвід функціонування політичних систем розвиненої демократії, стверджують, що публічність та конкурентність політичної сфери виступає провідним чинником формування ефективної політики. Провідними механізмами реалізації політичної конкуренції виступають вибори, функціонування політичних партій та опозиційна діяльність. Остання, у свою чергу, забезпечує альтернативність у прийнятті політичних рішень і шляхах розвитку держави, а також демократичний поступ політичної системи. Таким чином, політична опозиція виступає суттєвою складовою демократії й у сукупності із вільними ЗМІ є індикаторами демократичності політичного режиму.

Ґрунтовне дослідження даного політичного інституту проводив у своїй роботі «Політичні опозиції у західних демократіях» сучасний американський політолог Р. Даль. Зокрема, ним було сформульовано критерії, що забезпечують демократичний характер політичних систем, відповідно створюють умови існування політичної опозиції:

- свобода думки та висловлювань, у тому числі можливість доведення опозиційних міркувань меншості до відома інших громадян і керівних інститутів держави;
- можливість брати участь у політичному житті;

- у випадку політичного конфлікту – контроль більшості громадян, виборців і обраних посадових осіб над рішеннями уряду;

- раціональність у політичному обговоренні й ухваленні рішень, розуміння громадянами та лідерами держави висунутих цілей і відповідних засобів їхнього досягнення;

- згода під час прийняття політичних рішень про необхідність мінімізації кількості та рівня обурення і примусу стосовно переможеної меншості та максимізація кількості громадян, які вважають, що прийняті рішення відповідають їхнім цілям;

- мирний спосіб розв'язання конфліктів і зменшення політичного насильства;

- вирішення термінових питань політики, коли уряд звертає увагу на будь-яке питання, розцінене значною кількістю громадян або лідерів як термінове, важливе, і приймає рішення, що задовольняють найбільшу кількість громадян;

- широка довіра і лояльність до Конституції та демократичних процедур у державі [392, с. 112-118].

Також Р. Даль запропонував власну типологію політичної опозиції, використавши у якості критерію мету її створення. Політолог виокремлює структурну опозицію, що прагне змінити або запобігти змінам у головних сферах функціонування держави: політичний курс уряду, тип політичної системи, тип політичного режиму, соціально-економічна структура; та неструктурну, яка прагне здійснити лише деякі зміни або, навпаки, запобігти їм у політичному курсі країни чи складі уряду. Ця опозиція може підтримувати конструктивні відносини з владними структурами, залишаючись лояльною до існуючого політичного режиму, типу політичної системи, обраного

політичного курсу та соціально-економічної структури держави.

У наступних своїх розвідках, зокрема, в роботі «Поліархія. Участь та опозиція» Р. Даль аналізує особливий тип політичного режиму – «поліархію», основною рисою якого є поєднання двох характеристик: високої терпимості до опозиції, тобто до тих, хто протидіє діям уряду, та широких можливостей участі у впливі на поведінку уряду та навіть у зміщенні мирним шляхом офіційних осіб держави.

Дж. Сарторі у роботі «Партії та партійні системи» вирізняє два типи опозиції: відповідальну та безвідповідальну. Перша характеризується тим, що її представники ведуть свою діяльність, дотримуючись певних «правил гри», взаємодіють з представниками владних кіл, виходячи з ідеї тимчасовості свого перебування як при владі, так і в опозиції, і перебуваючи в останній, готуються до завоювання влади інституційними засобами. Тому, критикуючи дії влади, така опозиція не виступає проти засад самої політичної системи. У свою чергу, безвідповідальна опозиція в прагненні змінити уряд використовує всі засоби без моральних, а часом і без правових обмежень. На жаль, в Україні дії опозиції дозволяють класифікувати її саме як безвідповідальну.

Інший політолог Х. Лінц взяв за критерій виділення типів опозиції рівень їхньої терпимості. Відповідно він виокремлював три типи:

- лояльну опозицію, в якій основна частина опозиційних партій і рухів у межах політичної системи є терпимими щодо дій уряду;
- напівлояльну опозицію, коли представники опозиційних сил виступають проти радикальних реформ у суспільстві;

- нелояльну опозицію, до якої належать партії, рухи чи організації, які чітко заперечують існуючу політичну систему [388].

До речі, визначаючи умови консолідації демократії, Х. Лінц разом із А. Степаном наголошують на обов'язковості наявності опозиції до діючої у державі влади [388, с. 11].

Окрім питань визначення ролі, статусу, типів політичної опозиції науковці приділяють увагу також методам опозиційних дій. Так, теоретик ненасильницького супротиву Дж. Шарп виділяє 198 методів ненасильницької політичної боротьби, що застосовується опозицією в різних ситуаціях. Серед зазначених автором засобів зустрічаємо: політичне втручання (громадянська непокоря «нейтральним законам», робота без співробітництва, подвійний суверенітет та створення паралельного уряду), соціальне втручання (створення альтернативних соціальних структур та систем комунікацій), політичний траур, офіційні заяви тощо [357].

Сучасні дослідники зазвичай поділяють опозицію на парламентську та позапарламентську. Перша складається у межах парламенту з депутатів тих партійних фракцій, які не ввійшли до проурядової більшості. Вона передбачає альтернативну до виконавчої влади і парламентської більшості позицію і ґрунтує свої дії не лише на фракції, а на активності розгалуженої мережі регіональних та місцевих партійних організацій і партійних представництв в органах місцевого самоврядування. Позапарламентська опозиція представлена політичними силами, які не мають власних представників у парламенті і тому свою критичну настанову щодо уряду реалізують передусім через ЗМІ та різноманітні публічні акції. Цим займаються, звісно, і репрезентанти парламентської опозиції, але у стабільній суспільно-політичній ситуації їхньою головною ареною опанування

урядові залишаються парламент і представницькі органи влади, і тільки у разі суспільної кризи – вулиця [68].

Російський дослідник Ю. Нісневич, аналізуючи роль опозиції у процесі протікання політичної конкуренції, відзначає, що остання об'єктивно повинна мати місце в діяльності законодавчої влади, і один із засадничих принципів роботи парламенту полягає саме в конкурентно-дискусійному обговоренні законів та інших актів, що приймаються парламентом. У ході такого обговорення, а також шляхом внесення альтернативних проектів законів опозиційна парламентська меншість покликана виявляти і виносити на публічне обговорення недоліки і наслідки дії законів, пропонованих правлячою парламентською більшістю і сформованим ним урядом, а також президентом при президентській і змішаній формі правління. Відповідальна парламентська більшість має бути зацікавлена в опозиційній критиці проектів законів для того, щоб вже на стадії розгляду в парламенті були виявлені і усунені їх можливі недоліки.

Також політолог наголошує, що у діяльності парламенту з урахуванням його контрольної функції парламентська опозиція виконує найважливішу роль «політичного санітара», який на основі політичної конкуренції забезпечує публічність і контроль діяльності парламенту в цілому, правлячої парламентської більшості і сформованого ним уряду, а також інших гілок і органів державної влади [198].

Таким чином, сильна політична опозиція не може обмежуватися критикою влади, вона діє конструктивно і відповідально, пропонує альтернативні шляхи рішення найгостріших проблем, які дадуть найкращий результат. Наприклад, опозиція не просто говорить, що впроваджувана бюджетна політика неефективна, а розробляє і пропонує суспільству альтернативний бюджет. І, нарешті, сильна

опозиція повинна мати ясне розуміння того, в якому напрямку повинна розвиватися країна, до яких цілей прагнути. Сильна опозиція має змусити владу бути ефективною або змінити її та на справі доводити людям правильність своїх програмних установок.

Щодо України, то фахівці стверджують, що становлення та діяльність політичної опозиції в постсоціалістичній Україні розвивалися специфічно, інколи невідповідно до законів її прояву в західних демократіях. До парламентських виборів 2002 р. оформленої опозиції в Україні не було, адже вибори до Верховної Ради України, що проводилися за змішаною пропорційно-мажоритарною системою, не давали змоги структурувати фракції парламенту за чіткими ідеологічними чи партійними критеріями. Фактично опозиційна діяльність зводилася до абсолютного неприйняття політики «злочинної влади». В ролі постійних опонентів виступали ліві (Комуністична та Соціалістична партії України) або праві (РУХ, ХДП, УРП, «Собор» та ін.). У парламенті виникали ситуативні опозиційні групи щодо конкретних рішень, спрямованих на створення переваг тим чи іншим бізнесовим групам [96, с. 237].

При цьому історія опозиційної діяльності в Україні має давні корені. Навіть за часів князівської держави існувала централізована опозиція. Прояви опозиційної діяльності знаходимо за часів Запорізької Січі. На початку ХХ ст. опозиційні сили діяли під час функціонування Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, на початковому етапі існування влади Рад. Звісно, що під час розквіту тоталітарної держави Радянського Союзу навіть за натяк на опозиційність людину жорстко карали. Проте приблизно з другої половини 80-х років ХХ ст. у СРСР посилюються опозиційні настрої, спричинені Чорнобильською катастрофою, антиалкогольною кампанією та

горбачовською «перебудовою». Опозиційні політичні сили розпочали свою діяльність у всіх союзних республіках, не виключенням була і Україна. Враховуючи відсутність відповідного законодавства, головними опозиціонерами були громадські організації, які згодом оформили статус політичної партії. Так, опозиційні політики гуртувались навколо Народного руху за перебудову, що пропагував ідеї державного суверенітету. Вперше парламентська опозиція сформувалась після виборів до Верховної Ради України у 1990 р. Тоді саме Рух, створивши парламентську опозицію – Народну Раду, виступав головною опозиційною силою до КПРС.

Наступні парламентські вибори 1994 р., що проводились з використанням мажоритарної системи, також не сприяли інституціоналізації опозиції. Погоджуючись з експертами, зауважимо, що до 2000 р. опозиційність в Україні мала ситуативний та залежний від індивідуальної волі політиків характер. «Касетний скандал», громадянська акція «Україна без Кучми» та політична криза протягом 2000-2001 рр. ознаменували якісно новий етап розвитку української опозиційності, для якого були характерні, з одного боку, безкомпромісність, відкритість та відносна організованість, а з іншого – підтримка з боку населення. Так, дані соціологічного опитування Центру Разумкова, що було проведене у травні 2002 р., свідчать, що понад 55,4 % опитаних повністю або частково погоджуються з твердженням про необхідність існування опозиції для нормального політичного розвитку України, а частково або повністю не погодилися з цим твердженням лише 16,6 % респондентів [209].

Серед основних причин, що не сприяли консолідації опозиційних сил у цей час, можна виділити такі: наявність трьох опозиційних центрів, репрезентованих СПУ під керівництвом О. Мороза, «Батьківщиною» – Ю. Тимошенко

та Всеукраїнським громадським комітетом опору «За правду!»; відсутність конструктивної програми опозиційних дій та розвитку країни загалом, а всі опозиційні гасла будувались на радикальній критиці влади; відсутність систематичної роботи з електоратом в регіонах; відсутність харизматичного лідера, який би міг на той час об'єднати опозиційні сили.

Загалом, на думку І. Жданова, за часів президентства Л. Кучми специфіка функціонування опозиції була зумовлена наявною політичною ситуацією та балансом сил у ній. По-перше, основним об'єктом, на який опозиціонери спрямовували свою критику, був Глава держави та його політичний курс. Оскільки обсяг конституційних повноважень Президента на той час давав можливість контролювати практично всю вертикаль виконавчої влади, а законодавче закріплення статусу парламентської більшості було відсутнє, всі важелі визначення політики держави знаходилися в руках Л. Кучми. По-друге, всі спроби організованої опозиційної діяльності були об'єднанням «проти», а питанням розроблення компромісної програми подальшого розвитку держави приділялося другорядне значення. Таким чином, опозиційність передбачала: а) чітко артикульоване, публічно висловлене критичне ставлення до політики Президента; б) неучасть у здійсненні цієї політики через відсутність представників партій або блоків партій у складі Адміністрації Президента України, Кабінеті Міністрів України та інших центральних органах виконавчої влади [86, с. 46].

За результатами перших виборів, що відбулися вперше за змішаною пропорційно-мажоритарною системою, у Верховній Раді України сформувались системна та позасистемні опозиції. Якщо перша намагалася модернізувати систему політичних та економічних

відносин, що склалися в країні, то інша наполягала на докорінній зміні політичного устрою взагалі.

Системна опозиція була представлена декількома напрямками: правоцентристським, який, у свою чергу, поділявся на поміркований, що був представлений Блоком В. Ющенко «Наша Україна» та мав 111 місць у парламенті, та радикальний, репрезентований Блоком Ю. Тимошенко, що отримав 23 депутатські мандати; та лівоцентристським у складі Соціалістичної партії України під керівництвом О. Мороза. Дана політична сила мала у парламенті 21 депутатський мандат. При цьому дані політичні сили мали суттєві переваги на той час: їх очолювали харизматичні лідери, вони мали власні програми стабілізації соціально-економічної ситуації в країні, а також, про що свідчать результати виборчих перегонів, значну електоральну підтримку. Проте, незважаючи на це, означені політичні сили мали слабку переговорну здатність та різний ступінь радикалізму, перш за все, по відношенню до діючого Президента Л. Кучми.

Позасистемна опозиція була представлена Комуністичною партією України на чолі з П. Симоненком. 63 місця у парламенті дозволили б даній силі шляхом об'єднання, наприклад, із «Нашою Україною» створити потужну парламентську опозицію, що мала б значні важелі впливу на прийняття політичних рішень. Але нездатність політичних лідерів домовлятися, йти на компроміс не дозволила представникам КПУ обійняти важливі державні посади.

Підсумовуючи результати цих виборів, необхідно відзначити, що в цілому вони були дуже успішними для опозиційних політичних сил. Так, у сукупності «Наша Україна» та БЮТ мали у парламенті 57,74 % місць, проте дії провладних партій та блоків («За єдину Україну!» та СДПУ (о)) із залучення депутатів-мажоритарщиків, а також

відсутність єдності у опозиціонерів завадили вищезазначеним партіям сформувати парламентську більшість. Позитивним здобутком у цей період можна вважати підписання депутатами з КПУ, СПУ, БЮТ Меморандуму фракції «Наша Україна» з приводу необхідності політичного реформування та переходу до парламентської системи правління. Дану подію можна кваліфікувати як перший крок на шляху до інституціоналізації парламентської опозиції в країні.

Дії опозиціонерів напередодні та під час президентської кампанії 2004 р. сприяли перемозі В. Ющенка, який разом із Ю. Тимошенко очолював опозиційний табір. Українська дослідниця В. Сичова вважає, що дії опозиції також сприяли зміні політично-управлінської еліти на центральному (Уряд, Прем'єр-міністр Ю. Тимошенко) та регіональному (керівництво державних адміністрацій) рівнях. Уперше в Україні склалася ситуація диспаритету – знаходження на центральному та регіональному рівнях влади представників конкуруючих партій: нова опозиція в парламенті (СДПУ (о), Партія регіонів та КПУ) на регіональному та місцевому рівнях у більшості регіонів репрезентувала владу [299].

Наступні вибори до Верховної Ради проводились уперше з використанням пропорційної системи та в умовах вступу в дію змін до Конституції України з 1 січня 2006 р., коли форма правління змінилася з президентсько-парламентської республіки на парламентсько-президентську. Дані умови сприяли консолідації опозиційних партій, залученню опозиції до прийняття найважливіших політичних рішень. У Верховній Раді України V скликання сформувалася парламентська більшість («антикризова» коаліція) переважно із тих політичних сил, що знаходилися нещодавно в опозиції до уряду та Президента України – найбільшої фракції «Регіони

України» та фракцій СПУ й КПУ. Лідер коаліції В. Янукович став Прем'єр-міністром. В опозиції опинилися фракції БЮТ (вересень 2006 р.) та «Наша Україна» (жовтень 2006 р.).

У результаті загострення відносин по лінії президент-уряд-парламент, що виникло головним чином унаслідок неналежного унормування розподілу владних повноважень, Президент В. Ющенко оголосив про розпуск парламенту та проведення позачергових парламентських виборів. Дане президентське рішення було зумовлене, у тому числі, і зростанням політичного впливу парламентської опозиції. Відповідно результатів виборів, значного переформатування парламенту не відбулось – лише на зміну СПУ прийшов Блок Литвина. Тим не менш, у ВРУ VI скликання владу отримала політико-управлінська контреліта: опозиціонери Верховної Ради України 2006 р. – БЮТ та НУ-НС сформували парламентську більшість і прем'єрське крісло зайняла Ю. Тимошенко. Цього разу Партія регіонів представила опозицію. При цьому окрім уже традиційної парламентської більшості та опозиції у парламенті 2007 р. з'явилась неопозиційна парламентська меншість у складі депутатів Блоку Литвина та Комуністичної партії України. Саме від її прихильності залежала доля певних політичних рішень.

На відміну від парламенту попереднього скликання, політична опозиція отримала більше можливостей щодо контролю за діями влади, увійшовши до керівництва п'ятих парламентських комітетів, яким належить дана функція. Так, представники опозиції стали головами комітетів свободи слова та інформації та регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності Верховної Ради України. Комітети з питань бюджету та прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин очолили представники парламентської меншості. З опозиційних

депутатів було обрано першого заступника комітету з питань бюджету; голову одного з підкомітетів комітету з правової політики та секретарів комітетів з питань бюджету та свободи слова та інформації [125].

Необхідно відзначити, що незважаючи на зростання негативного ставлення населення до політичної сфери в цілому, соціологічні дослідження, проведені у 2007 р., свідчать, що рівень усвідомлення необхідності функціонування опозиції у державі зростає. Так, у 2007 р. у рамках річної програми «Ментальні основи вибору» Інститутом Горшеніна було проведено соціологічне опитування. На запитання експертів Інституту, чи потрібна Україні опозиція, дві третини респондентів відповіли ствердно. Перш за все, на користь наявності опозиції висловилися мешканці Харківської області – 81,7 % позитивних відповідей; Галичини – 74,3 %, Поділля – 80 %, Київщини – 69,3 %, жителі Буковини і Закарпаття – 65 %. За даними соціологічного дослідження, суперечливими є оцінки жителів центральних областей України (Кіровоград, Полтава, Черкаси), Криму, Волині, Північного Сходу (Сумська, Чернігівська області) – позитивну відповідь у цих регіонах дали від 45 % до 50 % респондентів. Менш зацікавлені в існуванні опозиції жителі Донбасу, ототожнюючи, очевидно, саме поняття опозиції з конкретною політичною силою [279].

Отже, постає питання: чому при загальному підвищенні рівня абсентеїзму в суспільстві, зацікавлені в існуванні опозиції переконлива більшість громадян? Очевидно це відбувається тому, що традиційно опозиційні заклики, гасла, меседжі є більш зрозумілими для пересічного громадянина, адже їх об'єднує негативне ставлення до офіційної влади. Публічність опозиції створює враження відкритості дій і прозорості намірів. Громадськість не лякає відсутність конкретного плану щодо

подолання тих чи інших кризових явищ. У цьому криється головний ризик – побудова стратегії, що позбавлена дії, тобто повне відчуження гасел від реальної діяльності. Яскравим прикладом можуть слугувати популярні в українському парламенті методи «повітряних кульок» та методи «активної бездіяльності». Поряд із блокуванням роботи Верховної Ради України та демонстративними закликами не було висунуто альтернативної програми або ж аргументації протесту [107, с. 30].

Також слід відзначити, що часто опозиціонерів сприймають як певного роду маргіналів. Звісно, що в організації такого типу електорат запам'ятовує не партійну програму, а гучну назву, харизматичного лідера з яскравими ораторськими даними, при цьому дуже мало акцентується уваги на самому тексті промови.

Аналіз процесу становлення парламентської опозиції в Україні дозволяє зробити висновок, що часто відбувається зміна ролей між владою та опозицією. При цьому, коли вчорашня правляча сила набуває опозиційного статусу, то вона дозволяє собі відкрити демонстрацію ворожості, агресивності, категоричності в оцінках своїх опонентів, використовуючи різноманітні політичні акції протесту, часто масового характеру. Наприклад, у 2009 р. В. Ющенко назвав тодішнього прем'єр-міністра Ю. Тимошенко, яка виступала його «правою рукою» під час Помаранчевої революції, бомжем: «Ми говоримо про відкрите суспільство і чесну владу ... Де беруться сотні мільйонів гривень на цю рекламу у прем'єра, у якого немає ні квартири, ні шматочка землі, ні машини? Бомж!». Дана оцінка була озвучена Президентом під час «гарячої лінії», що проводила «Комсомольська правда в Україні». Далі В. Ющенко продовжив думку: «Як можна в 50 років бути бомжем у країні? Це все питання чеснот, і не сприймайте це як напад на Юлію Володимирівну. Але якщо в 50 років у прем'єра

немає ні кола, ні двора, то яку він хоче дати відповідь нації, як влаштувати майбутнє». Тому він порадив Тимошенко «спочатку влаштувати своє майбутнє» [375].

Також українські опозиціонери у своїй діяльності не хештують і такими засобами, як: систематичний наклеп на політиків, що представляють партії системної орієнтації, підтримку пропозицій, сформульованих спеціально в цілях погіршення кризи, дії, спрямовані на втрату урядом і парламентом авторитету, висунення завідомо неприпустимих вимог для переговорів з діючою владою. Як правило, подібні дії призводять до ідейно-політичної поляризації та фрагментації суспільства.

Натомість традиції опозиційної діяльності в країнах сталої демократії мають давню історію та більш цивілізований арсенал вираження власної позиції. Будь-який політик там ототожнюється з державним службовцем. Тобто безвідносно до власної політичної орієнтації він займає певну державну посаду і виступає у ролі найманого суспільством працівника. Саме тому опозиціонер має право не погоджуватися з політичним курсом, але пропонувати свої альтернативні шляхи розв'язання тих чи інших проблем, які обов'язково будуть репрезентовані на політичному та соціальному рівнях. При цьому актуальні завдання соціально-політичного розвитку, що потребують нагального вирішення, спонукають опозиціонерів ігнорувати свою особисту неприхильність. Наприклад, з метою пришвидшити подолання глибокої економічної кризи в державі іспанські політичні опоненти – прем'єр-міністр Хосе Луїс Родрігес Сапатеро та Лідер опозиційної Народної партії Маріано Рахой – відмовилися від ідеологічної сутички на засіданні Генеральних кортесів у лютому 2010 р. і намагалися спільно внести якомога більше пропозицій щодо виведення країни із кризи. Слід зазначити, що на таку поведінку політичних противників мали вплив і

зовнішні фактори, як наприклад, можливі санкції проти Мадриду з боку Європейського Союзу у випадку, якщо уряд не почне впроваджувати антикризових заходів.

В Україні в подібній ситуації опозиційний політик залишає за собою право бути відчуженим від державної служби і цим правом активно користується, що в цілому знижує рівень політичної відповідальності та дає можливість посылатися на перепони, які створює державний апарат. Так, кожен із тіньових урядів, що діяли в нашій країні, пропонували власні антикризові програми для влади з метою пом'якшення економічної кризи. І жодного разу опозиційна альтернатива не знайшла свого реального втілення.

Вищеописані дії українських опозиціонерів сприяють зниженню їхнього авторитету в очах українців. Після президентських виборів 2010 р. та обрання главою держави В. Януковича, а також у результаті визнання Конституційним Судом України неконституційними зміни Основного Закону у 2004 р., відбулось чергове переформатування парламенту. БЮТ та НУ-НС представляли опозиційні сили. Рейтинги очільників відповідних політичних сил значно знизились. Так, за даними соціологічного дослідження, проведеного у квітні 2010 р. агенцією Ratinggroup, діяльність Ю. Тимошенко позитивно оцінили 18 % опитаних, негативно – 54 %. Діяльністю іншого опозиціонера А. Яценюка були задоволені 19 % респондентів, незадоволені – 40 %. Нарешті, діяльність Президента України В. Ющенка в опозиції позитивно оцінювали лише 3 % громадян, незадоволені нею – 66 %. Разом із тим, 11 % опитаних уважали, що діяльності Ю. Тимошенко в опозиції взагалі не видно. Таких оцінок щодо А. Яценюка було – 16 %, а щодо В. Ющенка – 19 %.

При цьому першочерговими завданнями для опозиції більшість опитаних визначає забезпечення контролю виконання владою обіцянок (46 %), недопущення погіршення рівня добробуту громадян (43 %), забезпечення контролю використання владою бюджетних коштів (40 %) та викриття фактів корупції у новій владі (38 %). Також близько чверті опитаних серед пріоритетних завдань опозиції бачать недопущення розколу країни, майже кожен п'ятий – відстоювання свободи слова, майже кожен десятий – захист бізнесу від тиску влади, захист української мови як єдиної державної та протидію узурпації влади. До 10 % опитаних серед таких завдань виділили об'єднання опозиції для ефективнішої протидії владі, збереження власних політичних команд та забезпечення ширших прав для опозиції [46].

Отже, громадяни констатували важливість існування інституту опозиції в країні, чітко окреслювали її провідні завдання, але падіння рейтингів політиків є свідченням необхідності удосконалення методів її діяльності. Зокрема, для формування в країні дієвої, конструктивної опозиції системного характеру доцільно використовувати технології політичного логролінгу (ведення торгу з конкурентами, досягнення угод тощо), часткового блокування та створення коаліцій з представниками опозиції. Також широкого розповсюдження повинні отримати механізми погодження інтересів, створення погоджувальних комітетів, арбітражних комісій парламенту, проведення «круглих столів». При використанні даних технологій опозиція перетвориться на дієвий інститут політичної системи, що разом із владою сприятиме модернізації країни.

Повернення до змішаної системи голосування при виборах до парламенту у 2012 р. знизило ефект партійної структури ВРУ від попереднього застосування пропорційної виборчої моделі. В результаті виборів 2012 р.

у парламент пройшли представники Партії регіонів, ВО «Батьківщина», Політичної партії «УДАР Віталія Кличка», КПУ, ВО «Свобода». Таким чином, партійна система зробила певний «відкат» з поміркованого плюралізму до поляризованого. Про це свідчить наявність крайньо правих та лівих партій у парламенті, неспроможність політичних сил домовитися, що привело до політичної кризи.

Так, зі 100 перших днів функціонування новообраної Верховної Ради України лише вісім днів депутати активно приймали закони, інший час діяльність парламенту було заблоковано представниками опозиції. В результаті такої роботи прийнято лише дев'ять законів. Зауважимо, що за цей час на діяльність ВРУ було витрачено 230 мільйонів гривень. Тобто виходить, що один закон обійшовся українським платникам податків у 7,6 мільйона гривень (!) [312].

Партії регіонів та її союзникам вдалося зберегти більшість у парламенті. Опозиції вдалося поповнити і зміцнити свої фракції – отже, партії влади та її союзникам було складніше просувати ініціативи, спрямовані на утвердження авторитарних тенденцій, подальшу монополізацію держави групою наближених до її глави осіб, поступову інтеграцію країни до євразійської спільноти тощо. Складніше, але не неможливо. Таким чином, принципових змін у характері політичного режиму та геополітичних орієнтаціях України в жовтні 2012 р. не сталося [336].

Важливо наголосити на експертних висновках, які були зроблені фахівцями Центру Разумкова за підсумками парламентських виборів 2012 р. Зокрема, констатовано, що діюча влада розглядала вибори насамперед з точки зору утримання і зміцнення контролю над законодавчим органом. Для досягнення цієї мети влада передусім усунула від виборчого процесу лідерів опозиції шляхом їх політично

мотивованого судового переслідування. Як провладні, так і опозиційні політичні сили вбачали значення парламентських виборів насамперед у створенні майданчика для участі у наступних президентських виборах [336].

Найбільш гучною акцією опозиціонерів у 2013 р. стала акція «Вставай, Україно!», що розпочалася 14 березня, проти режиму Президента України Віктора Януковича, організована опозиційними партіями ВО «Свобода» та ВО «Батьківщина». 15 березня до акції долучилися опозиційна партія «УДАР Віталія Кличка». Протести в рамках акції «Вставай, Україно!» відбулися у 17 обласних центрах країни.

Рішучі дії позапарламентського характеру розпочалися 14 березня 2013 р. маршем у Вінниці, в якому за різними оцінками взяли участь від 2 до 10 тисяч осіб. Завершитись акція мала 18 травня 2013 р., на День Європи, у Києві масштабним маршем, проте її завершення було перенесено на 24 серпня, День Незалежності України.

Опозиціонери стверджували, що дана акція є боротьбою за політичні та економічні права, демонстрацією прагнення країни до змін. Серед основних вимог опозиції були такі: відставка Президента України Віктора Януковича і дострокові президентські вибори, призначення виборів київського міського голови і Київради; конкретні дії в напрямку європейської інтеграції; припинення політичних репресій, звільнення экс-прем'єра Юлії Тимошенко та інших політичних в'язнів, скасування пенсійної, освітньої та медичної реформ; дотримання принципів демократії, прав і свобод осіб.

Проте політологи констатують, що значного ефекту дана акція не мала. Так, на думку голови правління Центру прикладних політичних досліджень «Пента» В. Фесенка, протестна акція «Вставай, Україно!» не виправдала

сподівань опозиції, також стало очевидним, що опозиція поки не готова для прямого штурму влади. На думку політолога, опозиція розуміла, що рівень протестних настроїв в Україні не такий, щоб організувати нову революцію чи повстання. Тому для опозиціонерів було головне – «зберегти обличчя», змінити тактику – вийти на вулиці для того, щоб продемонструвати виборцям, що вони борються.

Також В. Фесенко відзначає, що дана акція не була спрямована на кардинальну зміну політичного процесу [344].

Критично оцінював дії опозиції і директор Інституту глобальних стратегій В. Карасьов. Він наголошував, що влада показала здатність активно протистояти акціям опозиції. Тим самим вона продемонструвала суспільству, що вулиці, майдани опозиції не віддасть, що «вуличну» політику вона теж може контролювати і не збирається допустити переваги опонентів у цьому компоненті української політики. Влада продемонструвала, що також може використовувати позапарламентські методи політичної боротьби і в такий спосіб стримувати опозицію.

Опозиція ж, на думку експерта, домоглася масовості. Але навряд чи завоювала вона розуміння виборців. З уст деяких її промовців звучала войовнича, надто емоційна риторика [343].

Одним із основних рушіїв усього політичного процесу у 2013 р. був процес євроінтеграції України. Європейський вектор став частиною державної ідеології, метою якої, за заявами вищого керівництва держави, було підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, а у майбутньому – членство у цій організації. Ще до подій на Майдані у вересні 2013 р. було проведено національний круглий стіл на тему: «Порозуміння заради європейського майбутнього» [34], який розцінювався як важливий етап до

підписання у Вільносі Угоди про Асоціацію України і Євросоюзу в листопаді. Тобто були представлені ті політичні сили, які здобули на останніх президентських і парламентських виборах приблизно половину голосів виборців. То ж захід перетворився на круглий стіл опозиції, замість великого діалогу між владою, опозицією парламентською і позапарламентською, власне, всім спектром українського соціуму і політикуму.

Євромайдан, який трансформувався у Революцію гідності, політичні та суспільні зміни в Україні в листопаді 2013 р. – лютому 2014 р., були викликані відходом політичного керівництва країни від законодавчо закріпленого курсу на європейську інтеграцію та подальшою протидією цьому курсу. На думку вітчизняної дослідниці Л. Кочубей, однією з головних причин протестів стала надмірна концентрація влади в руках Президента В. Януковича та його «сім'ї», створення системи управління із ознаками фашизму [137, с. 61]. 21 листопада 2013 р. у Києві на майдані Незалежності почався перший протест як реакція на рішення Кабінету Міністрів України щодо призупинення курсу євроінтеграції. Першими вийшли на майдан студенти, що навчалися у Києві, до них приєдналися, зокрема, лідери опозиції – В. Кличко, О. Тягнибок. А. Яценюк. Опозиційні фракції у Верховній Раді України почали збір підписів депутатів під резолюцією про недовіру Кабінету Міністрів України.

Активна діяльність опозиції вийшла й на міжнародний рівень. Так, у грудні 2013 р. опозиційний народний депутат Г. Москаль попросив президента Польщі від імені побитого спецпідрозділом «Беркутом» польського журналіста звернутися до Міжнародного кримінального суду у Гаазі для притягнення до кримінальної відповідальності українських високопосадовців, які

організували розгін Євромайдану. Про це йшлося у листі Г. Москаля до президента Польщі Б. Коморовського [105].

Одним із переломних моментів у протистоянні влади та опозиції стало ухвалення Верховною Радою Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» [Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів»], яким вносилися значні обмеження щодо громадських зібрань. Норми закону викликали значне обурення у громадськості, а реакцією стало захоплення численних адмінбудівель, спорудження барикад, бойові сутички і спроби консультацій та переговорів. Варто також зауважити, що політична опозиція, яка була «у керма» дій Майдану, на фоні його консолідації та самоорганізації почала втрачати свій авторитет серед протестувальників.

Внаслідок кривавих подій на Майдані 18-20 лютого 2014 р., коли загинуло понад сотні громадян, Президент України своїм Указом оголосив 20 лютого Днем Жалоби. Лідери ж опозиційних фракцій залишили парламент і вирушили на зустріч із Президентом В. Януковичем і міністрами закордонних справ Польщі, Німеччини та Франції. 22 лютого Президент В. Янукович разом із сім'єю покинув свою резиденцію у Києві та вилетів у невідомому напрямі. У Верховній Раді визнали недійсність його влади.

Враховуючи проаналізовані вище події та розстановку політичних сил, можна зробити такі висновки. По-перше, нерегульованість статусу опозиції та прийомів політичної боротьби, якими вона може послуговуватися, призводять до переважання неконвенційних форм опозиційної діяльності – як самої опозиції, так і її електорату. По-друге, викликає занепокоєння відсутність парламентської ініціативи щодо законодавчої

інституціоналізації опозиції в Україні. Так, парламентська практика протягом останніх 15 років збагатилася понад двома десятками законопроектів щодо врегулювання діяльності політичної опозиції, зокрема парламентського її крила. Ініціаторами законопроектів, останній з яких датований вереснем 2015 р., виступали як депутати з різних фракцій, так і президент України, однак жоден так і не було ухвалено. По-третє, в Україні й досі зберігається тенденція до переважання методу заперечень дій влади представниками опозиції, натомість не набула розвитку практика альтернативних пропозицій, що мало б відповідати одному з класичних визначень політичної опозиції як носія альтернативних шляхів розвитку держави.

«Постмайдановий» період розстановки політичних сил в Україні ознаменувався позачерговими виборами до Верховної Ради у жовтні 2014 р. Ряд українських дослідників, зокрема Ю. Шведа, наголошували на низці проблем, які супроводжували виборчий процес. Такими проблемами названо фальсифікації, махінації, підкуп голосів, політичне маніпулювання, яке вплинуло на хід виборів. У сукупності все це формувало негативні тенденції щодо результатів [359].

Нині діючий склад парламенту має нестабільну структуру, передусім тому, що парламентську більшість становить лише 224 депутати Політичної партії «Блок Петра Порошенка» та Політичної партії «Народний Фронт», меншість (опозицію) у кількості 153 депутатів складають народні депутати з «Опозиційного блоку», «Об'єднання «Самопоміч», партії «Відродження», Радикальної партії Олега Ляшка, ВО «Батьківщина» та групи «Воля народу». Окрім того, у Верховній Раді є 46 позафракційних депутатів, а 27 місць й досі лишаються вакантними [314].

Безумовно, одним із головних критеріїв оцінки діяльності опозиції була й залишається громадська думка.

Інститут політичної опозиції сприймається громадянами неоднозначно – з одного боку, збуджує цікавість у пересічних українців, а з іншого – не викликає відчуття впливового гравця на політичній арені. На основі соціологічних досліджень визначимо динаміку сприйняття політичної опозиції громадянами України.

Так, у 2010 р. фахівцями Інституту Горшеніна було досліджено громадську думку, у результаті чого 70,6 % респондентів заявили, що Україні потрібна сильна опозиція, а 19,3 % зазначили, що не бачать у ній необхідності [170]. Вже за рік, у 2011 р., експерти Центру Разумкова провели масштабне дослідження проблем функціонування політичної опозиції в Україні. Перш за все, опитувані сформулювали своє бачення сутності опозиції як такої: 50,1 % вважали, що опозиція – це ті, хто публічно заявляє про свою незгоду з політикою президента та виконавчої влади; 27,7% назвали опозицією тих, хто не належить до складу пропрезидентської парламентської більшості, якщо така створена в Парламенті; 18,7 % – тих, хто виступає за зміну Президента; 14,5 % – хто координує свою діяльність з іншими опозиційними силами; 14 % – хто вимагає відставку уряду [209].

У 2012 р. Центр соціальних досліджень «Софія» презентував результати опитування «Українська опозиція в дзеркалі громадської думки» [338]. Було з'ясовано, що українські громадяни у своїй більшості не пов'язують надії на поліпшення економічної ситуації в країні з можливістю приходу до влади представників опозиції. Тільки 25,6 % респондентів сподіваються на зміну ситуації на краще після приходу до влади представників опозиції. Значно більше (36,0 %) опитаних вважає, що покращити економічну ситуацію зможуть активні дії Президента та уряду. 16,4 % респондентів схиляється до думки, що позитивні зміни можуть забезпечити лише активні протести населення.

Наведені показники дозволяють зробити такі висновки. По-перше, суспільство визнає опозицію важливим політичним інститутом. По-друге, саме опозиція у стані дієздатного політичного актора здатна впливати на дії влади. Однак, опозиція сприймається громадянами поза персоналіями політиків, які її на даний час уособлюють. Саме тому, респонденти не готові надати свою підтримку опозиційним політикам і не вірять у їхню спроможність змінити ситуацію в країні, прийшовши до влади.

Наприкінці 2013 р. Соціологічна група «Рейтинг», досліджуючи соціально-політичну ситуацію в Україні, визначили ставлення громадян до вимог опозиції [311]. Ставлення респондентів до основних вимог опозиції та Євромайдану до чинної влади є переважно позитивним. Так, відставку міністра внутрішніх справ України В. Захарченка тоді підтримували 53,3 % опитаних, не підтримували – 30,8 %. Відставку тодішнього уряду на чолі з М. Азаровим підтримували 50,9 % опитаних, не підтримували – 37,9 %. Проведення дострокових виборів Президента України підтримували 46 % опитаних, не підтримували – 42 %. Проведення дострокових виборів Верховної Ради України підтримували 46,1 % опитаних, не підтримували – 40,8 %. Водночас відповідальність за вирішення наявної політичної кризи в Україні опитані покладали, перш за все, на Президента (41,5 %), громадянське суспільство (32,6 %) та опозиційні партії (29,3 %). Ще 19,1% вказали, що головною рушійною силою для подолання політичної кризи повинні бути нові лідери, 17,3 % – Верховна Рада України і 7 % – журналісти, представники ЗМІ.

Таким чином, можна стверджувати, що політична опозиція здатна стати виразником інтересів і потреб українського суспільства. Водночас наголосимо, що така тенденція передусім зберігається в умовах глибокої системної кризи, якої і зазнала Україна у 2013 р. Зумівши

сформулювати важливі для громадян вимоги, але не виправдавши сподівань на покращення загального стану добробуту українців, опозиція стала втрачати рейтингові позиції.

Так, у 2014 р. результати опитування, проведеного сайтом from-ua.com, засвідчили, що українська опозиція втрачає довіру громадян. Близько 80 % респондентів заявили, що не підтримують опозицію або взагалі не сприймають її серйозно [210]. Лише 2,5 % опитаних вважали, що опозиція ефективно захищає права народу, а 1,7 % зазначили, що опозиція продуктивно веде боротьбу з владою.

Така ж тенденція в оцінках діяльності опозиції збереглася й у 2015 р. За даними соціологічного моніторингу Київського міжнародного інституту соціології, 65 % респондентів не довіряли опозиції, протилежної точки зору дотримувалися лише 8,7 % опитаних. Таким чином, баланс довіра/недовіра щодо опозиції склав –56,3 % [79].

Враховуючи відсутність позитивних змін у житті пересічних українців та відсутність результативності реалізованих у державі реформ, у 2016 р. опозиційні сили стали лідирувати в опитуваннях громадської думки. За результатами моніторингу, проведеного українською дослідницькою компанією «GfK Ukraine», серед виборців, які визначилися зі своїм вибором та візьмуть участь у виборах, розподіл готовності голосувати за політичні партії виглядає таким чином: ВО «Батьківщина» (Юлія Тимошенко) – 20 %, «Опозиційний блок» (Юрій Бойко) – 17 %, Радикальна партія Олега Ляшка – 14 %, «Самопоміч» (Андрій Садовий) – 12 % тощо [207].

Проаналізовані за останні сім років дані громадської думки дозволяють зробити певні висновки та оцінки функціонування інституту політичної опозиції в Україні. По-перше, можемо простежити переважання «неякісного»

показника в оцінці опозиції з боку громадян – респонденти скоріше висловлювалися не «за» опозицію, а «проти» діючої влади. По-друге, головною вимогою для ідентифікації опозиції як такої українці вважають її діяльність, виключно спрямовану проти дій влади. По-третє, політична опозиція так і не стала для населення носієм альтернативних політичних рішень чи позиції, її спроможність реально впливати на ситуацію в країні висловлюють протягом дослідженого періоду не більше 10 % опитаних. По-четверте, виявлено, що опозиція стає тим більш конкурентним політичним гравцем, чим менш популярною стає діюча влада. По-п'яте, ступінь персоналізації політичної опозиції відповідає загальному ставленню населення до груп політичної еліти.

Також відзначимо, що дії української опозиції та її взаємовідносини з владою завжди знаходилися під пильною увагою зарубіжних засобів масової інформації. Більше того, оцінка функціонування даного інституту, опозиційні акції, постійна боротьба – все це формувало певний імідж України на завонішньополітичній арені. Фахівці Інституту світової політики проаналізували заголовки статей закордонних мас-медіа, які висвітлювали події в Україні, від 25 лютого 2010 р. до 1 вересня 2012 р. за допомогою програми Wordle та дійшли таких висновків [332].

Як видно на рисунку 2.1, американська преса передовсім висвітлювала події, пов'язані з ув'язненням експрем'єром України Юлією Тимошенко. Другий рік президентства Віктора Януковича був позначений шквалом критичних статей. Разом із «Тимошенко» найчастіше вживались слова «суд», «демократія», «ув'язнення», «арешт», «справа», «тюрма». На другому місці за частотою згадувань – слово «Янукович». Із інших політиків згадувався лише колишній Президент Леонід Кучма, поява якого в заголовках видань пов'язана зі слуханнями у суді

справи Гонгадзе. Серед інших слів – «опозиція» (в тому числі у контексті «переслідування опозиції»), «парламент» (та пов'язані з ним «коаліція», «бійки», «влада»). Досить часто згадувалося «мова» у плані схвалення «мовного закону» (з яким була пов'язана також поява слова «протест»).

Рис. 2.1 – Аналіз заголовків американської преси:
The New York Times, The Wall Street Journal,
Foreign Policy, Foreign Affairs

Британська преса (рис. 2.2) основну частину своїх публікацій, які стосувалися України, присвятила проблемі політичних переслідувань, згортанню демократії. Із «Тимошенко» були пов'язані такі слова як «суд», «тюрма», «ув'язнення». На відміну від американської преси, британська менше зосереджувала увагу на досягненнях Віктора Януковича, хоча на початку президентства теж уважала його «прагматичним керівником» і писала про інавгурацію «демократично обраного Президента». Після судових справ проти опозиційних лідерів частішають статті критичного спрямування.

Незважаючи на те, що «Євро-2012» – друге за частотою згадувань слово, це навряд чи можна вважати обнадійливим сигналом. Британці вживали його або в сполученні зі словом «бойкот», або «расизм», або «корупція», а коли врешті-решт почалися ігри чемпіонату,

часу: у 2010-2011 рр. – це газове питання. У 2012 р. найпопулярнішими заголовками польських ЗМІ стали теми, пов'язані про розворот України «на Схід», про «російську експансію на Україну», про що, на думку польських журналістів, свідчить продовження дислокації російського флоту у Севастополі та прийняття скандального закону, що надавав привілейованого статусу російській мові.

Прізвище Президента України «Янукович» найбільш часто використовувалося у таких контекстах: діалог із Росією, політична ізоляція та обмеження свободи слова в Україні. Польські журналісти були схильні до однозначного ставлення до Віктора Януковича як до «проросійського політика».

Проведення спільного чемпіонату «Євро-2012» також знайшло відображення на шпальтах польських газет. Особливістю є те, що попри фокус на важливості цієї події, польські мас-медіа частіше висловлювали перестороги щодо «провалу», «затримки у часі», «незмоги провести на належному рівні» з боку України. Цікавим є те, що польські журналісти ставили питання у своїх статтях про «консолідувальний» ефект футболу для України, його спроможність поєднати її Схід і Захід.

У матеріалах французької преси (рис. 2.4), присвячених Україні, домінував негативний тон. Справа Юлії Тимошенко – головна тема, якій приділяли увагу французькі журналісти. Із одного боку, оглядачі вказують на потенціал України бути партнером для Європейського Союзу і на стратегічне розташування країни; але, з іншого, звертали увагу на такі аспекти, як: корупція, відсутність верховенства права, згортання демократичних процесів, вплив олігархічних структур на політику, які змушують критично оцінювати дії представників української влади.

Двоякої тональності набули статті, присвячені Євро-2012. Адже спортивна подія проходила під час так званого

бойкоту (це слово посідає восьме місце у рейтингу згадувань), висловленому європейськими лідерами. Більше того, французькі медіа час від часу публікували матеріали на теми корупційних схем, які були пов'язані з підготовкою Євро-2012. Утім, сама подія висвітлювалася досить позитивно.

Однією з тем, яка стурбувала французький медійний простір, стало підписання договору про пролонгування угоди з Росією щодо базування Чорноморського флоту РФ на території України. Ця подія отримала підвищену увагу від французьких журналістів, які згадували про скандальні моменти під час ратифікації договору. Французькими журналістами ця подія висвітлювалася в контексті поширення впливу Москви на сусідні держави і неспроможності Києва вести самостійну політику в регіоні.

Рис. 2.4 – Аналіз заголовків французької преси:
Le Monde, Figaro

Зважаючи на світову увагу до проблем атомної енергетики, ядерного озброєння, а також резонансу, спричиненого вибухом на атомній електростанції Фукусіма, не дивно, що Чорнобиль також досить часто з'являється на шпальтах французьких газет.

У німецькій пресі (рис. 2.5) домінував негативний тон та публікації про відновлення «атмосфери страху» після приходу до влади Віктора Януковича та Партії регіонів. Вже у жовтні 2010 р., газета Die Welt резюмувала, що Україна стала на шлях повернення до авторитаризму, з'являються публікації на теми корупції, непотизму і

нехтування принципами верховенства права. Німецькі медіа також звертали увагу на девіантні прояви української політичної культури, зокрема, бійки в парламенті. Такі публікації безпосередньо вказували на ті проблеми, які формували негативний образ України на світовій арені та нівелюють аспекти «м'якої сили» держави. Справа Юлії Тимошенко домінувала у німецькому медійному дискурсі: з цим пов'язані публікації щодо деталей судового процесу над лідером опозиції, реакції світових лідерів, умов її перебування за ґратами, а також лікування екс-прем'єра лікарями німецької клініки Charité.

Рис. 2.5 – Аналіз заголовків німецької преси: Frankfurter Allgemeine Zeitung, Die Welt, Der Spiegel

Позитивний образ України формується завдяки яскравим особистостям та їхнім діям на внутрішній та зовнішній політичній арені. Здебільшого це були статті про спорт, насамперед бокс і перемоги братів Кличків, а також матеріали, що розповідали у позитивному тоні про політичну кар'єру Віталія Кличка, який у рейтингу частоти згадувань посідає п'яте місце. Елементом «м'якої сили» України можна вважати історії й приклади українців, які досягли успіху за кордоном, здобули міжнародну славу й при цьому прагнуть допомогти власній країні, пропагують ідею змін в Україні.

Слово «протест» охоплює відразу декілька тематик в німецькій пресі, де журналісти згадують Україну. Держава

фігурує в контексті революційних подій на Близькому Сході, опозиційних маршів у Росії.

Серед позитивних моментів – статті про туристичну привабливість регіону. Так, німецькі медіа згадують популярні туристичні місця в Україні – історичний центр Львова, Софію Київську, Києво-Печерську Лавру тощо.

ЗМІ Європейського Союзу (рис. 2.6) також коментували політичні події, що відбувалися в Україні. Як і в інших досліджуваних країнах, однією із основних тем залишається процес над Ю. Тимошенко. Позиція ЄС з цього питання виглядала як «засуджує», «не схвалює», «стурбований». Проте першість по уживаності серед заголовків публікацій тримає слово «ЄС», що цілком логічно, зважаючи на те, що аналізовані медіа висвітлювали події в Україні крізь призму інтересів та заяв офіційного Брюсселя.

Рис. 2.6 – Аналіз заголовків преси Європейського Союзу: EUObserver, European Voice

Переговорний процес із приводу співробітництва України та ЄС дав такі слова як «угода» та «асоціація». Тональність таких публікацій була неоднозначна: з одного боку, викликав схвальні відгуки той факт, що було завершено процес переговорів та парафоровано текст угоди; але з іншого боку, йшлося про невиправдані очікування,

пов'язані з підписанням угоди та про те, що європейці чітко розуміли, що парафування є просто технічним процесом. Заголовки зі словом «саміт» також досить часто зустрічались, але і тут немає рівної тональності: спершу воно вживається в плані очікувань про підписання угоди, а потім у контексті бойкоту.

Висновки експертів корелюються з подібним дослідженням, проведеним К. Ірхою. Вона, спираючись на аналіз газет «Foreign affairs», «The New York Times», «The Wall Street Journal», «Le Monde», «Le Figaro», «Berliner Zeitung», «Bild», «The Guardian», «Gazeta Wyborcza» «Rzeczpospolita», «Коммерсантъ», «Ведомости», «РБК daily», «Газета», підсумовує, що інформаційні приводи, які надала Україна світовим ЗМІ зводяться до дещо негативних характеристик нашої держави. Серед провідних ознак демократичного врядування піддаються критиці свобода слова, рівність політичних можливостей, чесність та прозорість виборів та дієздатність політичної опозиції.

У подальшому кризовий стан розвитку більшості країн світу призвів до певного егоїзму у висвітленні проблем, пов'язаних з Україною. Проведене дослідження демонструє, що зазначені країни аналізували події в Україні крізь призму власних політичних інтересів і потреб. Важливим виявився також геополітичний фактор та історична ретроспектива відносин між державами [106, с. 204].

Безумовний перелом у висвітленні українських реалій в іноземних ЗМІ стався після 2013 р. Тема опозиції залишила шпальти провідних видань Європи та Америки. Натомість Україна «завучала» у контексті військових подій та протистояння з Російською Федерацією. Аналіз, викладений в «Українському тижні» наприкінці 2014 р., виявив провідні теми, які характеризували Україну у світових виданнях. Автори назвали 2014 р. – роком

відкриття України у міжнародній пресі, який водночас ознаменувався численними сумними приводами та клопіткою роботою російської пропаганди [49]. Провідними темами став Майдан та постМайдановий період, старт реформ, роздуми про цінності, заклики до санкцій та до імпічменту тодішнього президента В. Януковича, побоювання громадянської війни та югославського сценарію. Згодом топ-темою українського питання у світових ЗМІ стала окупація, а потім вже анексія АР Крим Росією. Влітку 2014 р. більшість публікацій була присвячена АТО на території Луганської та Донецької областей, тимчасовому припиненню вогню, якого де-факто не існувало, президентським виборам, надіям на зміни та реформи. Втім, топ-темою літа 2014 р. стала катастрофа малайзійського Боїнга МН17 [49].

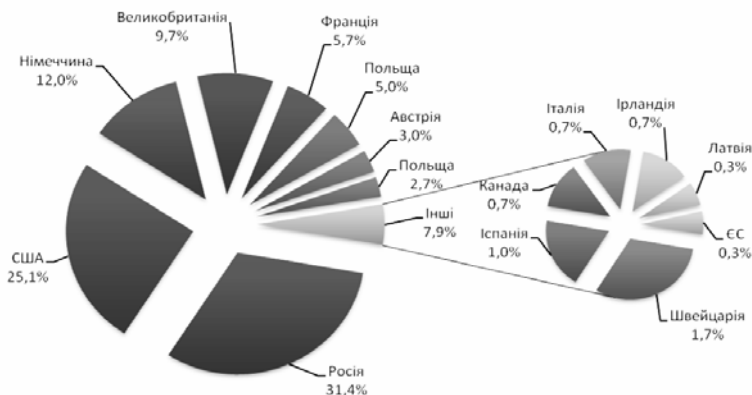

Рис. 2.7 – Співвідношення кількості публікацій по світу щодо української тематики

У тому ж 2014 р. Центр досліджень соціальних комунікацій Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського провів масштабний моніторинг «Україна у фокусі іноземних ЗМІ» [334]. Експерти визначили основні тенденції висвітлення української тематики, персоналій

вітчизняних політиків та оціночних суджень за сферами діяльності в іноземних ЗМІ (Рис. 2.7, 2.8, 2.9).

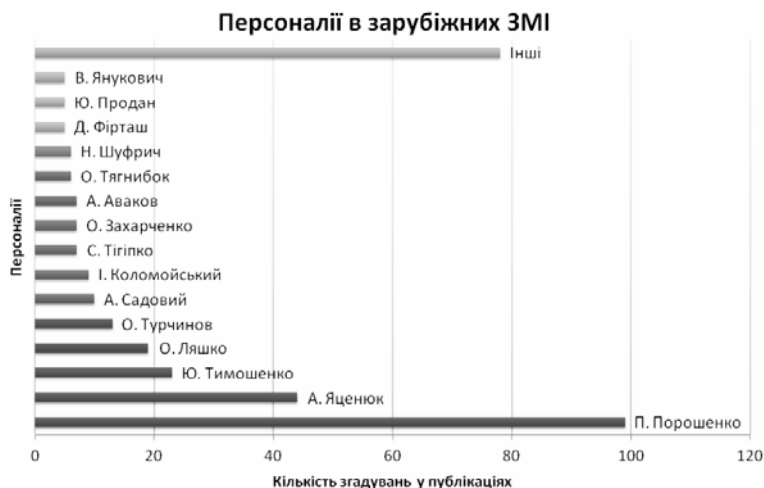
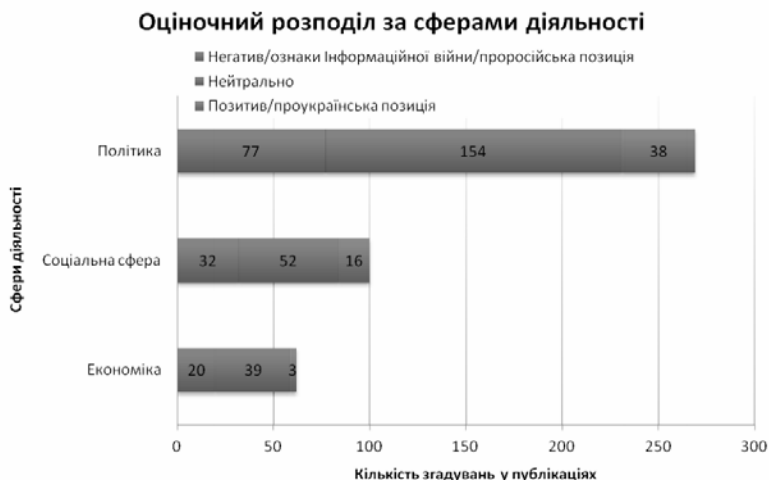

Рис. 2.8 – Українські політики у світових ЗМІ

2.9 – Оціночні позиції щодо української теми у світових ЗМІ за сферами діяльності

Таким чином, 2014 р. ознаменувався підвищеною цікавістю світових ЗМІ до українських питань, які зводилися до превалювання політичного контексту та провідних персоналій періоду Євромайдану. Персоніфікований же аналіз цікавості до подій в Україні демонструє, що лідерами тут є опозиційні політики. Це доведено кількісними показниками згадувань у публікаціях зарубіжних ЗМІ про П. Порошенка, А. Яценюка, Ю. Тимошенко, О. Ляшка, О. Турчинова, А. Садового та ін.

Політичний контекст українських новин у світових ЗМІ повернувся й у 2016 р. Так, зарубіжні видання вдалися до аналізу перебігу реформ в Україні та виконання передвиборних обіцянок Президента, корупційних скандалів, резонансного убивства журналіста П. Шеремета тощо [206]. У цілому ж, за інформацією Моніторингового проекту «Око», Україна виступає об'єктом, а не суб'єктом у більшості новин світових ЗМІ. Ще частіше – плацдармом історичного та військового протистояння Заходу та Росії [155]. Згадуваність у світових новинах тих чи інших політичних інститутів дає можливість оцінити їхню впливовість та значущість у процесі державотворення. Відтак, останні два роки українська опозиція втратила свої позиції впливового політичного актора. Однак, роблячи проєкцію на вітчизняні реалії, відзначимо, що причини цього криються у нестабільності опозиційного статусу, який циклічно переходить від одного стабільно функціонуючого політичного табору до іншого.

Перебіг політичних процесів засвідчує, що протягом останніх років відносини влади та опозиції в Україні перебувають на стадії становлення та будуються переважно за неконструктивними схемами, що не відповідає моделям розвинутих демократичних країн. Влада все ще розглядає опозицію не як політичного опонента, а як політичного

ворога, для боротьби з яким використовуються практично всі можливі засоби. На думку вітчизняного дослідника Ф. Рудича, опозиція є неодмінним компонентом, індикатором демократичного суспільства й правової держави. Цивілізована ж опозиція – це коли суперечності між більшістю й меншістю не ставлять під загрозу основи конституційної та правової системи [291, с. 11]. Саме з цієї точки зору вітчизняну опозицію не можна визначити цивілізованою. З огляду на нинішній склад парламентської опозиції, можна констатувати відсутність її внутрішньої консолідації, а враховуючи депутатські домовленості під час голосувань у Верховній Раді України VIII скликання – ще й її фрагментованість.

Підсумовуючи відзначимо, що дії сучасних опозиційних політичних партій (фракцій та депутатських груп) не мають високої ефективності. Вони використовують парламентські та позапарламентські засоби боротьби, у тому числі і недемократичні та неконвенційні. Але сама наявність інституту опозиції в державі є свідченням демократичного політичного процесу. При цьому наголосимо, що опозиція повинна використовувати демократичні методи політичної боротьби та здійснення політичної влади у разі її отримання. Як демонструє історія розвитку української політичної системи, політична конкуренція у вигляді опозиційної діяльності набуває особливого загострення напередодні парламентських або президентських виборів.

2.3. Вплив політико-культурних чинників на розвиток політичної конкуренції еліт

Розвиток професійної та якісної політичної конкуренції можливий лише за умови достатнього рівня політичної культури суспільства, відповідного розуміння

громадянами ролі політики як певного регулятора соціальних відносин. Схильність одних суспільств до ідей демократії та несприйнятливість до них інших, особливо до принципів толерантності, політичної конкуренції та плюралізму, пояснюється пануючими в суспільствах ідеалами, установками, переконаннями, що вказують населенню орієнтацію на визначені зразки політичної поведінки. Таким чином, існує безпосередній зв'язок між характером політичної конкуренції та типом політичної культури, сформованої у суспільстві.

Найбільш ґрунтовні дослідження феномену політичної культури були здійснені американськими політологами Г. Алмондом, Дж. Пауеллом та С. Вербою. Так, у статті «Порівняльний аналіз політичних систем» Габріель Алмонд відзначає, що «кожна політична система вкорінена в особливу систему цінностей відносно до політичної дій. Я знайшов корисним віднести це явище до політичної культури, яка пов'язана, але не ідентична, загальній культурі». Політолог дає таке визначення політичної культури: «Термін «політична культура» передбачає специфічні політичні установки по відношенню до політичної системи та її різних частин і установки по відношенню до власної ролі в системі» [Цит. за: 318, с. 351].

Разом із Дж. Пауеллом та С. Вербою, Г. Алмонд визначає три «чисті» типи політичної культури: патріархальну, підданську та активістську. Перший тип притаманний нерозвиненій культурі, що існує в суспільстві, в якому йде процес становлення політичної системи. У людей-носіїв цього культурного типу відсутня політична активність і розбірливість, поширена політична наївність. Політичні погляди людей «розчинені» у релігійних і соціальних стереотипах і традиціях. Звичайно, що політична діяльність носить неконкурентний характер, бо індивіди не виконують жодних політичних ролей.

Громадяни-носії підданського типу віддають перевагу підкоренню владі. Вони не намагаються впливати на владу політичними методами, що є в їхньому розпорядженні, а у політичних уподобаннях орієнтуються на традиції. Політична конкуренція слабо представлена, носить «декоративний» характер, імітуючи демократичні виборчі процедури.

Відмінною рисою активістського типу політичної культури є виразна орієнтація громадянина на діючу особисту роль у політичному житті суспільства, на знаходження достатнього особистого статусу в політичній системі. Громадяни прагнуть активно впливати на політику, спрямовують свою діяльність за допомогою законних засобів впливу (вибори, демонстрації), їхні дії носять суто раціональний характер. За умов домінування даного типу політична конкуренція набуває якісного, транспарентного, професійного характеру. Всі демократичні процедури засновані саме на конкурентній основі.

Якщо Г. Алмонд, Дж. Пауелл та С. Верба в якості критеріїв виділення типів політичної культури використовували базові цінності, на які орієнтується певна спільнота у політичній діяльності або в політичному процесі, зразках поведінки, способах організації влади, то американський політолог В. Розенбаум розробив типологію політичної культури, спираючись на ступінь узгодженості у взаємодії політичних субкультур у тій чи іншій країні. На цій підставі він виділив два типи політичної культури: інтегровану (однорідну) і фрагментарну (різнорідну).

Інтегрована політична культура характеризується такими ознаками: тенденцією до єдності в уявленнях громадян щодо функціонування і можливостей політичної системи країни; низьким рівнем конфліктності та політичного насильства, переважанням цивілізованих процедур у вирішенні конфліктів; лояльністю по

відношенню до існуючого політичного режиму. Тут особливо відчувається вплив економічних факторів. Політична стабільність підтримується високим рівнем матеріального добробуту, розвинутою системою соціального захисту населення, численним середнім класом, який виступає соціальною основою політичної стабільності.

Прикладом такого типу політичної культури може служити Великобританія. Основними цінностями громадян цієї країни є: визнання, що дії уряду спрямовані на досягнення суспільного добробуту; стабільність; широка участь громадян у політичному процесі; представницький характер органів влади; традиції. Велике значення для громадян Великобританії мають уявлення про свою країну як про імперію, світову державу, соціальну державу. Англійці пишаються тим, що їхня країна має високий ступінь економічного розвитку, високий дохід на душу населення, практично повну грамотність. Далеко не останню роль у досягненні такого рівня розвитку суспільства зіграла національна політична культура. Цей приклад чітко показує характер взаємовпливу економічних і політико-культурних чинників.

Фрагментарна політична культура характеризується відсутністю згоди громадян щодо політичного устрою суспільства, розбіжностями в питаннях розуміння влади, соціальної роз'єднаністю, відсутністю довіри між окремими групами, лояльності до державних структур. Цьому типу політичної культури властиві такі риси, як висока ступінь конфліктності, застосування насильства, відсутність загально визнаних ефективних процедур залагодження конфліктів, нестабільність урядів. Як приклад такого типу політичної культури можна привести політичну культуру Італії. На її фрагментарність вплинули два основних фактори: сепаратизм католицької церкви в довоєнний і післявоєнний час, різюча відмінність регіональних

політичних субкультур північних і південних областей [250, с. 259].

Спираючись на дані типології, С. Сорока характеризує політичну культуру населення України як підданську з ознаками демократії, авторитаризму і фрагментарності. На його думку, рисами такої культури є відсутність консенсусу щодо базових цінностей, ідеалів і цілей суспільного розвитку; соціальна пасивність, амбівалентність політичної свідомості, відчуження широких мас населення від політики, високий ступінь недовіри населення до державних інститутів, відсутність консенсусу між різноманітними соціальними силами, їхня конфліктність [303, с. 46]. При цьому провідною причиною повільного впровадження демократичної політичної культури в Україні є небажання і неспроможність політичної еліти діяти, ґрунтуючись на демократичних політичних цінностях, а саме налаштуватися на неконфліктні форми взаємодії між політичними суб'єктами, досягнення компромісу із спірних питань.

У свою чергу, розглядаючи історичні процеси, які стимулювали чи спиняли розвиток української політичної культури, Б. Цимбалістий відзначає наступні:

1. Багатовікова бездержавність, тобто відсутність нагоди здобувати досвід влади, бути нарівні у стосунках з іншими народами й почуватися вільним господарем на своїй землі.

2. Розділення української території та включення її частин до різних держав із різними культурами, політичними системами, що призвело до психологічного, побутового й політичного відчуження між різними частинами українського народу.

3. Багаторазова денационалізація провідної верстви України, у XVI-XVII ст. боярська і шляхетська верстви спольщилися. У XVIII-XIX ст. нащадки козацьких

старшин зросійщилися. У ХХ ст. пролетарська провідна верства була знищена або здебільшого пішла на службу інтересів радянської імперії [352, с. 78].

Таким чином, фактично на момент отримання незалежності Україна, на думку Д. Видріна, була державою без політичної еліти. Владний конгломерат із колишніх партійних функціонерів і колишніх політичних дисидентів науковці визначають переделітою, адже їхній рівень політичної кваліфікації, загальної і правової культури, характер професійного й життєвого досвіду тощо не дозволяють віднести ранній український істеблїшмент до класу повноцінної еліти [41, с. 24].

Необхідно відзначити, що основними шляхами формування політичної культури виступають: цілеспрямована діяльність держави в освітньо-просвітительському та духовно-ідеологічному напрямку, діяльність політичних партій, громадських організацій і рухів, церкви, засобів масової інформації, вплив бізнесу, науки, освітніх установ, сім'ї, трудового колективу, клубів і організацій по інтересах.

Аналізуючи формування політичної культури українців з моменту здобуття незалежності, О. Рудакевич та М. Гутор стверджують, що основними чинниками, які сприяють її формуванню є:

- лібералізація і демократизація суспільних відносин, унаслідок чого створюються умови для політичної творчості еліти та широких верств населення;
- пропаганда знань про історичний досвід українського та інших народів і про сучасні досягнення світового співтовариства;
- підтримка різноманітних ініціатив, новацій, експериментів, вивчення і поширення вітчизняного політичного досвіду;

- залучення науковців до розробки політичних технологій і програм;
- поширення джерельної бази формування новітньої політичної культури і створення умов для прояву позитивних тенденцій у політичному житті;
- законодавче закріплення продуктивних політичних ідей, норм, інституцій та розробка системи заходів їхнього повсюдного використання [290, с. 29].

Характерною особливістю формування української політичної культури була наявність регіональних відмінностей. Так, Р. Мартинюк, уважає, що за системою цінностей, зокрема цінностей політичних, правобережна Україна тяжіла до західноєвропейської цивілізації з акцентом на інститути приватної власності, прав особистості, індивідуалізм. Система цінностей лівобережної України демонструвала східні колективістські начала й не виявляє високої зацікавленості до інтеграції у загальноєвропейське соціокультурне середовище. Західна Україна, насамперед Галичина, слугує прикладом готовності поступитися власною самостійністю задля збереження української національної держави. Водночас Схід і Південь виявляють регіоналізм самодостатності. На відміну від Донбасу, в АР Крим існує не стільки економічна самодостатність, скільки соціокультурна й ідеологічна відокремленість [177].

Подібні думки висловлювала і доктор політичних наук Л. Нагорна. Аналізуючи регіональну ідентичність українського народу, політолог відзначає наявність поділу України на три частини – приблизно так, як вона поділилася за результатами парламентських виборів 2006 р. При цьому у кожній з трьох регіональних спільнот виявиться власний історичний досвід. Тривале існування розчленованої України на межі трьох цивілізацій – західноєвропейської, східнохристиянської й мусульманської – зумовило

своєрідний ефект «притягання й відторгнення» щодо інакшості. З одного боку, спостерігалися тенденції наслідування більш успішних спільнот (із відповідними комплексами меншовартості), а з іншого – виявлялися ознаки нездатності або небажання зрозуміти іншу систему світосприймання. Таким чином, при бажанні можна було створити на такій основі систему символів, ритуалів, міфів, здатних бути не просто каталізатором протестної активності, але й підживлювати ксенофобію й расистські прояви [193, с. 141].

Наслідком різнопланових регіональних розходжень в Україні є поляриність бачення шляхів щодо майбутнього розвитку країни, яку демонструє регіональний зріз громадської думки. Зокрема, у 2007 р. 65,6% мешканців Луганщини вважали Україну державою всіх громадян, не беручи до уваги їхню національну приналежність. У Львові такої думки дотримувалися всього 37,5% респондентів. Розвиток України як багатомовного, багатокультурного середовища бачили 72,9% луганців проти 35,3 % львів'ян [129, с. 98-99].

Відзначимо, що провідними чинниками регіональних поділів виступають зовнішньополітичні та мовно-культурні орієнтації громадян. Так, за даними соціологічних моніторинрів 1998-2008 рр. у західних областях України переважно українською мовою спілкується на 81,5-85 % населення більше, ніж у Донбасі, а в Донбасі російською – на 75 % більше, ніж на заході України. Різниця у ставленні громадян цих регіонів до статусу російської мови як другої державної становить близько 70 %. Значною мірою (близько 60 %) відрізняється і ставлення мешканців різних регіонів до приєднання України до союзу Росії та Білорусі, останніми роками посилилася міжрегіональна диференціація у ставленні до вступу України в НАТО [44, с. 334].

Дані особливості регулярно використовували провідні політичні сили у своїх передвиборчих програмах, при цьому їхнє використання мало почасти некоректний характер. Деякі теми настільки були розрекламовані політтехнологами, що партіям навіть було складно позбутися використання подібної риторики на наступних виборах. Так, наприклад, свого часу сталося з Партією регіонів, провідною темою якої було надання російській мові статусу другої державної. Спроби відмовитися від застосування даного гасла спричинило певне зниження рейтингу партії серед електорату східних областей, тому партія була змушена повернутися до передвиборних обіцянок подібного спрямування.

Протягом наступних кількох років низка провідних соціологічних та експертних центрів України проводили дослідження щодо регіональної специфіки країни у розрізі ціннісних орієнтацій, електоральних вподобань громадян, точок дотику та відмінностей серед населення. Протягом 2004-2014 рр. Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України було проведено всеукраїнське опитування щодо динаміки мотивації політичного вибору українців у різних регіонах країни. Важливим результатом цього дослідження стала оцінка громадян України рівня ідеологічної сумісності з політичними партіями, що функціонують у регіонах. Так, партію, що відстоює їхню ідеологію та політичні погляди знайшли: від 43,6 % (АР Крим) і 49,8 % (Донбас) громадян до 62,9 % (Північний Схід) і 73,9 % (Галичина) респондентів [194].

Навесні 2010 р. консалтингова компанія «R&V Group» провела соціологічний моніторинг «Україна. Схід-Захід: єдність в різноманітті», яким охопила респондентів міст Донецьк і Львів [315]. Дослідження визначило ряд важливих показників. По-перше, було з'ясовано, що жителі обох міст позитивно ставляться один до одного (79-88 %).

По-друге, респонденти погодилися з твердженням, що «у жителів західної і східної України більше спільного, ніж того, що роз'єднує». З цим твердженням погодилося 74 % респондентів Львова і 51 % – Донецька. На думку опитаних, найбільше жителів сходу і заходу України об'єднують родинні зв'язки, єдина держава і спільна економіка. Найбільше роз'єднує жителів України мова і зовнішньополітичні погляди, а також різне бачення історії, різне її трактування. Щодо патріотизму, то в цілому жителі Донецька і Львова вважають себе патріотами України – 61 % і 81 % відповідно. 67 % львів'ян вважають себе, перш за все, громадянами України, і лише 48 % донеччан. Натомість у Донецьку втричі більше опитаних вважають себе жителями свого регіону [315].

Ідентичність та стереотипи міжрегіональних відмінностей у 2013 р. стали предметом дослідження фахівців Інституту соціології НАНУ [183]. У контексті опитування було визначено тенденцію до зростання загальноукраїнської ідентичності (майже 60 %), натомість у регіональному та етнічному вимірі залишилися суттєві відмінності. Соціологія також показала, що мешканці різних регіонів не бачать державної регіональної політики. Менше половини опитаних змогли дати відповідь на питання «Як ви вважаєте, якою є політика центральної влади по відношенню до Вашого регіону проживання?». 33,5 % тих, хто дали відповідь на це питання, погодилися з тим, що центральна влада враховує інтереси їх регіону проживання (так вважали 20% опитаних на заході та 45% на сході та півдні), 25,2 % опитаних вважає, що центральна влада не враховує інтереси їхнього регіону [183].

Зміни в українському суспільстві після Революції гідності у 2015 р. досліджували експерти Центру Разумкова. Важливим висновком дослідження стала констатація того, що у громадян й досі не змінилися очікування після

Майдану. Відсутність поступу у розвитку держави та позитивних зрушень у контексті реформ призвели до того, що саме слово «реформи» набуло негативного забарвлення. Однак зауважимо, що українці продовжують чекати системних змін у країні. Лише рівень довіри до влади і віри в те, що вона діятиме ефективно, знизився. Накопичилося певне розчарування. 23,3 % опитаних респондентів заявили, що не готові терпіти тимчасове зниження рівня життя заради здійснення реформ, оскільки не вірять у їхню успішність. І лише 12,7 % українців згодні миритися з погіршенням матеріального становища стільки, скільки необхідно [24].

Експерти зауважують, що дедалі більше громадян України готові брати відповідальність на себе і діяти самостійно, не оглядаючись на державу. Найяскравішим втіленням цієї тенденції стало відновлення армії силами добровольців і волонтерів. Трьома найбільш болісними для українців проблемами стали конфлікт на сході країни, погана економічна ситуація і корупція. Безумовно, прогрес у вирішенні будь-якої з цих проблем збільшив би рівень підтримки влади. На питання, чи здатна Україна подолати поточні проблеми і труднощі, 42,7 % респондентів відповіли, що може, але у більш віддаленій перспективі [24]. Однак найважливіший підсумок моніторингу озвучив директор соціологічної служби Центру Разумкова Андрій Биченко, який наголосив, що теза про розколені націю та країну наразі абсолютно не відповідає дійсності. Експерт констатує, що Україна переживає процес стирання відмінностей між сходом і заходом [24].

У листопаді 2016 р. українське суспільство знову «сколихнули» питанням регіональних відмінностей, зокрема генетичних: під час ефіру на одному з центральних каналів країни Міністр культури України Євгеній Нищук заявив про відсутність української генетики у містах Півдня

і Сходу країни, адже «ці міста є завезені» [!!!<https://www.youtube.com/watch?v=LGNeXsDNvIo>]. Однак згодом чиновник вибачився перед жителями вказаних регіонів, зазначивши, що його слова були вирвані з контексту [144].

Отже, вторинний соціологічний аналіз регіональних відмінностей в Україні свідчить, перш за все, про позитивну динаміку у процесі консолідації нації, яка розпочалася саме на рівні регіонів. Українців сходу, заходу, півдня, півночі і центру країни єднають спільні прагнення у поліпшенні державного благоустрою, ступінь критичного ставлення до влади та зростаючий скептицизм щодо стереотипів міжрегіональної ворожнечі.

Але зауважимо, що українські політики активно включають регіональний компонент до технологій політичного маніпулювання, особливо під час виборчих кампаній. Це завжди призводить до підвищення конфліктності у суспільстві та робить політичну конкуренцію загостреною.

Іншою специфічною рисою політичної культури української еліти, що безпосередньо впливає на якість політичної конкуренції, є активне використання учасниками конкурентної боротьби у своїй діяльності обіцянки реалізації довгострокових проектів. Але, коли кінцева мета – досягнення влади – реалізована, політичні сили виконують лише проміжні цілі в конкурентній боротьбі. Таким чином, методи досягнення результатів залишаються вкрай непрозорими, а у передвиборчій боротьбі активно застосовуються популістські технології.

Наприклад, у програмі партії «Блок Петра Порошенка «Солідарність» наголошується, що «...в Україні мають створюватися умови для піднесення освіти та науки, приватних та державних наукових центрів та технопарків» [260]. При цьому, дана політична сила є «президентською» і

депутати від неї входять до складу більшості у ВРУ, таким чином, маючи механізми реалізації заявлених в програмі цілей.

Натомість, закон, згідно з яким передбачено виділення не менше 10 % державного бюджету на освіту, як не працював, так і не працює. За даними з державних бюджетів України у 2014 р. на освіту було закладено 6,9 % ВВП, у 2015 р. – 6,4 % ВВП, у 2016 р. – 6 % ВВП – проти відповідних 12 % у ФРН та 15 % у США. Зауважимо, що в цілому Україна посідає 14 місце серед 144 досліджуваних країн (за даними рейтингу глобальної конкурентоспроможності ВЕФ 2015-2016 рр.) за кількістю осіб, які здобувають вищу освіту. Проте за показниками її якості, взаємозв'язку між освітніми закладами та бізнесом, впровадження інноваційних технологій у виробництво, здобутків академічних, зокрема гуманітарних, наук Україна перебуває на досить низьких позиціях [17].

Істотною ознакою політичної культури владної еліти є значне знецінення моральних якостей, брак відповідальності перед громадянами. У той час у сучасних умовах політичної конкуренції зростає насамперед попит на високі професійні, інтелектуальні й моральні якості політичної еліти.

Наприклад, Законом України «Про статус народного депутата» зазначається, що: «У своїй діяльності народний депутат повинен дотримуватися загальноновизнаних норм моралі; завжди зберігати власну гідність, поважати честь і гідність інших народних депутатів, службових та посадових осіб і громадян; утримуватись від дій, заяв та вчинків, що компрометують його самого, виборців, Верховну Раду України, державу». Йому втворює Закон «Про статус депутатів місцевих рад», згідно з яким депутат місцевої ради повинен дотримуватися низки правил депутатської етики: «...1) керуватися загальнодержавними інтересами та

інтересами територіальної громади чи виборців свого виборчого округу, від яких його обрано; 2) не використовувати депутатський мандат в особистих інтересах чи в корисливих цілях; 3) керуватися у своїй діяльності та поведінці загальноновизнаними принципами порядності, честі і гідності ...» [255].

При цьому події в українському парламенті яскраво демонструють нехтування депутатами норм політичної етики та моралі. Так, наприклад, у червні 2016 р. у сесійній залі Верховної Ради сталася сутичка через виступ народного депутата з «Опозиційного блоку» Дмитра Колеснікова з критикою на адресу мера Львова Андрія Садового та фракції «Самопоміч», після чого до сутички приєднався народний депутат В. Парасюк, який, до речі, у листопаді 2015 р. прямо на засіданні антикорупційного комітету вдарив ногою представника СБУ Василя Пісного [221]. Зауважимо, що подібні ситуації є типовими для українського політикуму: лише протягом ста перших днів функціонування парламенту VII скликання відбулися три бійки і вісімнадцять днів блокування трибуни; трагічні події відбулись у парламенті у процесі ратифікації закону «Про ратифікацію Угоди між Україною та Російською Федерацією з питань перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України» 27 квітня 2010 р. тощо. Навіть у міжнародному Інтернет-проекті Вільна енциклопедія Wikipedia з'явилася сторінка під назвою «Бійки у Верховній Раді України». На жаль, подібні прояви некоректної політичної поведінки є непоодинокими і мають системний характер.

Фахівці стверджують, що важливим компонентом політичної культури еліти виступає рівень її політичної компетенції, що, у свою чергу, передбачає не тільки зміну ролі і змісту діяльності органів державної влади, а й модернізацію всієї системи професійної освіти, а також

підвищення активності самої еліти в розширенні своїх знань, розвитку ініціативності та відповідальності.

Стосовно системи освіти еліти, відзначимо, що у XVIII ст. позначилися три основні системи вищої освіти: німецька, британська і французька. У XIX і XX ст. вони зазнавали різних змін, але всі вони відбувалися у визначеній загальною системою парадигмі.

Основою німецької системи вищої освіти став університет. Визначальні риси університету: превалювання загальнонаукової освіти над приватним знанням і поєднання викладацької та наукової функцій (система кафедр робила університети не тільки освітніми, а й науковими центрами). Ще однією важливою, а можливо, і визначальною рисою університету була його відокремленість від держави. Університет представляв собою вільну установу, що існувала на принципах самоврядування і самоорганізації без затверджених державою програм та штатних розписів. Таким чином, університет готував наукову еліту, але не стільки фахівців в окремих галузях (ключовим у німецькому університеті був факультет філософії), скільки широко освічену еліту з науковим світоглядом. Це багато в чому визначило німецьке наукове лідерство в XIX і першій половині XX ст. Також університетська система формування еліт показала себе досить успішною на теренах державної та військової діяльності в період становлення єдиної німецької держави. Однак домінуючого впливу на чиновництво і представників системи державного управління випускники університетів у результаті не чинили. Виходили дві елітні парадигми: університетська і власне чиновницька.

В основі британської (зараз, враховуючи значущість освітньої системи США, побудованої на тих же підставах, коректно називати її англосаксонською) системи вищої освіти лежить коледж. Коледж орієнтований, у першу чергу,

на підготовку політичної еліти. Звідси і його основні риси: закритість, аристократичність (згодом – елітарність) і орієнтація на гуманітарну освіту. Причому це місце, де не тільки отримують освіту, а й будують зв'язки, які можуть знадобитися у подальшій кар'єрі, набувають навички лідерства, переконання, переймаються корпоративним духом. В умовах демократії ця пов'язаність еліт загальною освітою, спогадами юності і спільними цінностями, вихованими в коледжі, дозволяє опозиційним політичним групам зберігати єдність і працювати над загальними інтересами нації.

У Франції Вища школа формувалася як державна установа, орієнтована на виробництво державних чиновників (функціонально-корисних державі службовців). Тут переважала спеціально-наукова, технічна, практична освіта.

Система освіти в Україні, що знаходилася у складі Російської імперії, підпорядковувалася відповідно російській системі. Росія вже у XVIII столітті скопіювала німецьку систему університетів. Але зі значною відмінністю – заклади освіти мали набагато меншу самостійність. Проте у загальному контексті російських реалій університети залишалися одними з найбільш вільних державних установ. Система була багато в чому ефективна, але вже в XIX ст. виявився очевидний розкол між елітою, що формувалася університетською системою, і керуючою номенклатурою. Державна система управління виявилася відірваною від державної еліти.

У радянський час університети втратили навіть відносну самостійність і, на довершення до всього, перестали бути ключовими науковими центрами – паралельно була відбудована система наукових інститутів. Під час існування СРСР зі значним фінансуванням науки і вищої освіти, з його ставкою на науково-технічну еліту,

криза ця не відчувалася так гостро. Але варто було Радянському Союзу припинити своє існування, як система вищої освіти майже перестала фінансуватися. Тому питання реформування даної галузі сьогодні на порядку денному. Паралельно криза освіти позначається і на кризі еліт. Сучасна політична еліта не влаштовує ані суспільство, ані владу, що стає однією з головних перешкод для розвитку країни [373].

У якості прикладу для відбудови ефективної системи освіти може виступати досвід Китайської народної республіки, яка за час економічних реформ, що почалися в 1978 р. перетворилася з бідної та технологічно слабкорозвинутої країни на другу (після США) економіку сучасного світу. Капіталовкладення цієї країни в науково-дослідницьку галузь постійно зростають, і за відсотком валового внутрішнього продукту, який інвестується в цю галузь, Китай випереджають лише США та Японія. Освітню політику КНР визначає так званий Проект 211, згідно з яким з 1700 вищих навчальних закладів країни 6 % було обрано в якості елітних з завданням формування стратегічних напрямків економічного та соціального розвитку. На сьогоднішній день в університетах-учасниках Проекту 211 навчається чотири п'ятих китайських докторантів, дві третини аспірантів, половина закордонних та третина китайських студентів. У той же час, ці університети мають 96 % дослідницьких лабораторій та акумулюють 70 % грантів на наукові дослідження. Про ефективність подібного підходу свідчить той факт, що протягом 1998-2008 рр. щорічна кількість наукових публікацій китайських вчених зросла з 20000 до 112000 робіт. Для порівняння, за цей же період кількість наукових публікацій в США зросла з 265000 до 340000 робіт. Зараз за цим показником Китай – друга країна в світі після США [156].

В Україні за оцінками Світового банку, індекс економіки знань, який розраховується з показників розвитку інноваційної системи, освіти, людських ресурсів, інформаційно-комунікаційних технологій, економічного режиму і державного управління, становив у 2009 р. 6,00 балів і наша країна займала за цим показником 51 місце в світі; у 2012 р. – 5,73 бали (56 місце). В провідних країнах світу індекс перевищує 8,00. Так, лідер рейтингу – Німеччина – має індекс 8,90, США – 8,77, а Велика Британія – 8,76 [316, с. 67]. Також українські університети мало представлені у світових і європейських рейтингах: за результатами експертного дослідження 2014-2015 рр. QS World University Rankings за чотирма критеріями (дослідження, викладання, працевлаштування та міжнародні перспективи) лише шість українських вишів потрапили до рейтингу (при загальній кількості – 802) [78].

Таким чином, у країні має бути відновлено ефективну систему підготовки якісної, конкурентоспроможної, компетентної політичної еліти. У свою чергу, компетентність політико-адміністративної еліти виступає найважливішим критерієм її якісної характеристики і являє собою конкретну галузь застосування владних функцій і повноважень. У цілому ж логічно констатувати, що від рівня компетентності політико-адміністративної еліти залежить і розширення можливостей демократичного розв'язання проблем модернізації. Саме тому першорядної уваги вимагає вдосконалення інститутів і механізмів оптимізації освітньої політики, створення спеціальної системи професійної освіти з підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації політико-адміністративної еліти і державних службовців у цілому. При цьому ефективність прийнятих заходів залежить від низки політичних умов та факторів, серед яких: відкритість державних структур для соціальної

мобільності управлінських кадрів, стимулювання активності в застосуванні нових знань; дотримання законності та демократичних процедур у реалізації державної кадрової політики, розвиток конкуренції у виробництві та наданні послуг населенню. Таким чином, виникає необхідність реалізації адміністративної реформи, запровадження дієвого громадського контролю за діяльністю вищих посадових осіб, розвитку державно-громадських форм управління.

Паралельно з процесом підвищення компетентності владної еліти має відбуватися процес зростання політичної компетентності громадян. Саме за таких умов політичний вибір буде робитися свідомо та обгрунтовано. До 2013 р. соціологічні опитування фіксували низькі показники політичної участі громадян у політичних процесах в Україні. У порівнянні із країнами розвинутої демократії дані показники були вдвічі нижчі. Так, із судженням «я розумію, що треба робити, аби мій голос був почутий, коли йдеться про важливі державні проблеми», що є загально визнаним індикатором, за допомогою якого вимірюють рівень політичної компетентності громадян, в Україні погодилися 14,9 % респондентів, тоді як у країнах ЄС знають, що робити, аби їхній голос було почуто, 34 % опитаних [333].

«Безпрецедентний» вибух громадянської активності стався під час подій Євромайдану та Революцію гідності. Особливістю та відмінністю цих подій стали зумовленість підвищення політичної участі виключно громадськими організаціями та рухами, а не політичними партіями; зростання рівня радикалізації громадського руху, подальша структуризація, прискорення процесів самоорганізації та соціальної структуризації українського громадянського суспільства [259, с. 19].

Даний висновок корелюється з результатами експертного опитування представників 73 громадських організацій на тему «Майдан і громадянське суспільство», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у 2014 р., коли 73 % опитаних зазначили, що Майдан потужно вплинув на громадянську активність людей; 70 % – що було вироблено навички та технології самоорганізації; 66 % – що Майдан примножив «соціальний капітал»; 59 % респондентів зауважили, що Майдан виявив відсутність технологій взаємодії громадянського суспільства з політичним середовищем [166].

У свою чергу, цей сплеск громадянської активності сприяв процесам консолідації нації – за результатами опитування Інституту соціології Національної академії наук України у 2016 р. зроблено висновок, що більшість населення України (60 %) пишається своїм громадянством. Зауважимо, що серед молоді вважають себе громадянами України 66 %, а серед людей старшого віку – 53 % [281].

Також на порядку денному залишається питання соціальної відповідальності усіх суб'єктів політичного процесу, як політико-владної еліти, так і простих громадян. Відзначимо, що для розбудови демократичної політичної системи різні аспекти відповідальності як компоненту політичної культури є особливо важливими, тому що від відповідальної самоорганізації на всіх рівнях самих громадян, їхньої здатності до консенсусних рішень та узгоджених колективних дій щодо суспільного блага, від гармонізації інтересів різних суспільних груп залежить якнайшвидший перехід від патерналістської, авторитарної культури до активістської демократичної.

На жаль, дані моніторингового опитування 2009 р., проведені Інститутом соціології НАН України, свідчать, що при відповіді на питання «Чи несете Ви особисту відповідальність щодо стану справ у країні?» більшість

респондентів (біля 60 %) не відчують особистої відповідальності щодо стану справ в країні або навіть у своєму поселенні, а дещо більше 10 % опитаним важко визначитись із цим питанням. Утім, майже кожен четвертий респондент все ж відчують повну або, принаймні, часткову відповідальність щодо стану справ в країні і дещо більше (майже третина) у своєму поселенні.

У 2013 р. аналогічне опитування показало погіршення ситуації – жодної відповідальності за хід справ в країні не несе 67 % опитаних, проти 1,8 % тих, хто відчуває себе причетним до подій, що відбуваються. Видами суспільної діяльності, за яку українці найбільше готові брати відповідальність, є: допомога нужденним, сиротам, інвалідам; участь у прибиранні та благоустрої території за місцем проживання; участь в озелененні свого міста / села. У цих питаннях значна частина респондентів не просто виявила бажання до самоорганізації, а й готова робити це безкоштовно (42,8%, 39,4% і 37,3%, відповідно). У той же час брати участь у забезпеченні правопорядку, діяльності органів самоорганізації населення (ОСН), в об'єднаннях співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ) не бажають за жодних умов 35,2%, 28,2% і 28,4%, відповідно [124, с. 43]

Фахівець Інституту соціології НАН України Степаненко В. П., аналізуючи дані результати, відзначає, що проблема полягає у тому, що суспільство та його різні групи інтересів, які не є суб'єктами прийняття та контролю виконання своїх рішень, вряд чи можуть бути відповідальними, адже відповідальність за визначенням є атрибуцією лише правомочного, дієспроможного, вільного у своєму виборі суб'єкта. Тому дослідник пропонує такі умови формування суспільної відповідальності громадян та влади: 1) реформування системи представництва суспільних інтересів; 2) розвиток таких соціальних інститутів прояву та

реалізації суспільної відповідальності, як постійний (не лише під час виборів) вплив громадян на владу та їх контроль прийняття суспільно значимих рішень; 3) реальне утвердження (а не декларування) основ та практик місцевого самоврядування; 4) реалізація механізмів відповідальності у ствердженні в країні верховенства права [310].

Дані кроки сприятимуть підвищенню суспільної відповідальності, що, у свою чергу, призведе до формування громадянської політичної культури, в межах якої здійснюватиметься якісна політична конкуренція еліт.

Наступною тенденцією, що впливає на характер формування політичної конкуренції є персоналізований характер політичного життя в країні. Як правило, голосуючи на виборах, більшість українців віддає перевагу не політичним платформам партій, а їхнім лідерам. За даними соціологічних опитувань, проведених Центром Разумкова, для 58,1 % респондентів під час голосування за політичну партію першочергове значення має особистість її лідера, для 17,8 % – особистість лідера має другорядне значення і лише для 14,3 % українців не має значення, хто саме очолює партію [309].

Найбільш яскравими зовнішніми виявами політичної культури еліти, що впливають на сприйняття громадянами політичної сфери в цілому, а також здійснюють вплив на характер політичної конкуренції, виступають політична мова та політична поведінка. Саме мова накладає обмеження на використання тих або інших універсальних слоганів і реалізацію ідей, але разом із тим може давати додаткові можливості. В двомовних країнах, до яких відноситься Україна, політик, що прагне загальнонаціонального визнання, повинен вміти використовувати обидві мови. Наприклад, Леонід Кучма під час виборчої кампанії в регіонах Східної України говорив

російською мовою, а на Заході країни – українською. Відповідно, і використання політичних технологій під час виборчих кампаній також повинно відбуватися з огляду на дану особливість. При цьому сьогодні найголовнішою проблемою вітчизняних можновладців залишається низький рівень володіння державною мовою. Чинovníки всіх рівнів неправильно наголошують слова, використовують російські відповідники, терміни у невластивому їм значенні. Так «геноцид» стає «генофондом», «бюрократія» – «демократією», а «барометр» – «флюгером» тощо.

Стосовно політичної поведінки, то, як правило, вона активізується політичною елітою під час виборчих кампаній. При цьому у більшості випадків представники політичної та владної еліт неспроможні чітко і послідовно виписати свої позиції, методи, цілі, систему пріоритетів, немає жодного ідеологічного виступу партійного лідера, де б зазначалися стратегічні цілі щодо соціально-економічного і духовного розвитку регіону. Політичні діячі є відстороненими від громадськості, переважно всі рішення приймаються на елітарному рівні. Також характерною ознакою політичної поведінки еліти є нетерпимість щодо політичних опонентів, опозиційних сил, навіть якщо вони діють у межах закону, а мінливість політичних поглядів й ідеологічних партнерів зумовлюється комерційними інтересами. Загалом означені тенденції значно впливають на рівень конкурентоспроможності країни. Домінування протекціоністської ідеології над «здоровою» конкуренцією в економічній сфері зводять рівень політичної поведінки в русло лобізму, що негативно позначається на загальному розвитку країни [346, с. 31].

Також, на нашу думку, впливовим чинником, що зумовлює характер політичної конкуренції еліт є її правова свідомість і правова культура. Остання визначається авторами монографії «Формування політичної культури

сучасної владної еліти в Україні» В. Корнієнком та В. Добіжею як сукупність досягнень суспільства, його соціальних груп та громадян у галузі регулювання суспільних відносин, яке забезпечує верховенство права в суспільному житті, тобто панування у суспільному житті правових принципів справедливості і гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі і гідності, реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності. Вони ж наголошують, що правова культура владної еліти виконує ряд найважливіших соціально-управлінських функцій:

- пізнавально-творчу, яка реалізується шляхом участі представників еліти у формуванні та безпосередній реалізації принципів правової демократичної держави і громадянського суспільства, вона виражається в надбанні елітою певних юридичних знань у процесі освітньо-інтелектуальної, політичної і державно-управлінської діяльності;

- оціночну, яка реалізується на основі юридичних знань, що є у представників елітної верстви, їх уміння аналізувати і адекватно оцінювати кожен конкретну соціальну ситуацію з правових позицій;

- праворегулятивну, яка забезпечує стійке і ефективне функціонування еліти і державного апарату на основі чинного законодавства, затверджених програм, концепцій і доктрин. Результат цієї регуляції – правомірне або протиправне поведінка;

- правовиховну, яка реалізується шляхом особистої участі представників правлячої еліти в пропаганді правових знань, правовиховній роботі серед населення, наданні правової допомоги громадянам;

- комунікативну, що забезпечує грамотне в правовому відношенні і поважне в людському плані спілкування громадян, політиків і чиновників між собою;

- прогностичну, яка полягає в можливості передбачення і визначення наслідків прийняття тих або інших законів, підзаконних актів або окремих правових норм [135, с. 116].

Від себе додамо, що аналіз діяльності депутатів Верховної Ради України (про що мова йшла вище) демонструє низький рівень правової культури, про що свідчить невиконання ними майже усіх вищеперерахованих функцій.

Дана проблема може також розглядатися у площині відсутності толерантності. Провідний фахівець у галузі дослідження проблеми толерантності В. Ханстантинов відзначає, що для української держави як поліетнічної, багатоконфесійної, з усталеними культурно-цивілізаційними відмінностями оптимальним для забезпечення її загальнонаціональної консолідації був би принцип єдності через багатоманітність як фундамент утвердження толерантності. На нашу ж думку, провідна роль у розповсюдженні даного принципу належить політичному класу та еліті, проте одних намірів для реалізації толерантного ставлення до політичної дійсності замало.

В. Ханстантинов вважає, що для її утвердження необхідна низка примусових процедур стосовно співпраці в політико-державній діяльності, у проведенні попередніх громадських слухань, погоджувальних рад і комісій тощо. Необхідно належним чином урегулювати на законодавчому рівні місце і роль парламентської та позапарламентської опозиції, а також ухвалити Етичний кодекс депутата, блок етичних обов'язків при реєстрації політичної партії чи іншого публічно діючого об'єднання громадян. Доцільним також вважається введення тимчасового мораторію на публічні виступи тих діячів, у тому числі журналістів, які

зазіхають на міжрелігійний, міжетнічний мир, схильні до екстремістських політичних заяв [345, с. 15].

На жаль, аналіз українського законодавства свідчить про недостатній рівень правової підтримки розвитку толерантності з боку держави. Всеукраїнська громадська некомерційна спілка організацій національних меншин України «Конгрес національних громад» у своїй щорічній доповіді «Ксенофобія в Україні» відзначає, що Україна має застарілі чинні закони про мови, про національні меншини, відсутні Концепція державної етнополітики, закони про реституцію націоналізованої власності національних спільностей, про національно-культурну автономію тощо [162].

Також справжньою проблемою залишається різниця між прийнятими законами та їхнім виконанням. Безліч порушень здійснюються самою політичною елітою, що, у свою чергу, слугує певним виправданням громадянам при недотриманні норм законів. Таким чином, недотримання принципу толерантності в політичній діяльності знижує якість політичної конкуренції та етичність політичної сфери загалом. З огляду на це, вважаємо за доцільне посилити в українському законодавстві правові норми, які б сприяли підвищенню відповідальності громадян, у тому числі і політичних діячів, і посилювали боротьбу з проявами дискримінації, ксенофобії, різного роду нетерпимості.

Важливим чинником, що впливає на формування політичної культури населення та політичної еліти, а також інструментарієм, за допомогою якого здійснюється політична конкуренція, виступають засоби масової інформації. А. Мучник відзначає, що для формування у громадян політичної та правової культури про політичні процеси необхідний постійний потік інформації про політичні події. Також він виокремлює ряд причин доступності інформації: по-перше, внутрішня конкуренція

між засобами масової інформації, коли постійно кожен із них співпрацює з політичними структурами з метою одержання ексклюзивної інформації, породжує інформованість; по-друге, внутрішні розбіжності і напруженість в політичних структурах, нездатність регулюючих механізмів послабити їх перетворюють засоби масової інформації на альтернативні канали рішення внутрішньоструктурних конфліктів. Відомі випадки, коли внутрішньопартійні і навіть внутрішньоурядові розбіжності вирішуються завдяки впливу засобів масової інформації, оскільки учасники не можуть прийти до позитивного вирішення проблеми в рамках існуючих процедур; по-третє, розвиток нових технологій, насамперед у сфері теле- чи радіомовлення, дозволяє вести багато передач у прямому ефірі.

Таким чином, засоби масової інформації стають сценою, на якій розгортається політична дія – обговорюються кризи, ведуться переговори, відбуваються суспільні протести. Крім того, засоби масової інформації можуть навіть поглибити існуюче політичне суперництво, тому що в ході репортажу іноді перебільшується гострота конфлікту, підсилюється його драматизм задля того, щоб матеріал був більш цікавим для глядача чи слухача. Надлишок інформації, що отримується громадянами, ускладнює процес сприйняття реальних подій і може призвести до їх викривлення та несподіваних результатів. Наприклад, наслідком надлишкової уваги до конфліктів у політичних структурах може стати реакція у вигляді негативної оцінки демократії в цілому, що не виключає виникнення сумнівів у доцільності або висновку про доцільність заміни демократії іншою системою влади (не виключаючи тоталітарної), що гарантує стабільність і безконфліктний розвиток. Часто у свідомості політиків мас-медіа також можуть створити спотворену картину, особливо

якщо в того або іншого політичного діяча немає додаткових джерел інформації: на телеекрані будь-який суспільний або політичний протест виглядає значно більш гострим, ніж є насправді [191, с. 200].

Сьогодні експерти правозахисної організації Freedom House говорять про значні обмеження свободи преси. У своєму звіті про стан демократії в Україні за 2010 р. вони стверджували, що більшість провідних ЗМІ України, особливо газети, але також цілий ряд національних телеканалів контролюються олігархами. Більшість українців отримує інформацію з телебачення, і домінування тут держави та лояльних до уряду олігархів дає глядачам спотворену картину. В принципі дана ситуація є типовою для більшості країн, проте у 2010 р. зв'язок між власністю на ЗМІ та політичною владою став ще ближчим, ніж раніше: найбільший український медіахолдінг, канал Інтер, належав голові СБУ; провідним державним телеканалом керував політичний союзник В. Януковича; численні регіональні ЗМІ контролюються групами, лояльними до правлячої Партії регіонів. У 2012 р. ситуація не змінилася, а навіть погіршилася.

Наразі готові матеріали не надсилали на телеканали, як це було за часів президентства Л. Кучми, позитивним моментом є також те, що існує можливість для донесення альтернативних, незалежних та опозиційних поглядів, включаючи ряд ток-шоу в прямому ефірі, у яких багато опозиційних політиків беруть участь та вільно висловлюють власні думки. Найбільш визначною подією стало прийняття закону «Про доступ до публічної інформації», який гарантує доступ до публічної інформації і таким чином підвищує прозорість діяльності інститутів влади.

Проте, не зважаючи на те, що ЗМІ, включаючи національні телеканали, які доносять альтернативні, критичні та незалежні погляди, продовжують існувати,

доступ до такої інформації звузився. Медіа-спостерігачі відзначають, зокрема, що на початку 2013 р. спостерігалось помітно менше появ опозиційних політиків на телебаченні. Також вони зауважували, що серйозні коментарі щодо поточних подій стають дедалі рідшими, особливо, якщо мова йде про представників з-поза урядових кіл [145, с. 16]. При цьому відзначені тенденції більш яскраво проявляються на рівні регіонів країни. Близькі зв'язки між медіа та політичною владою є очевидними, так само, як і випадки переслідування журналістів політичною владою та спеціальними службами. Деякі журналісти також зіткнулися з фізичними погрозами чи нападами. І ці випадки часто залишаються непомітними поза межами тих регіонів, де вони відбуваються. Негативним прикладом є Харків, де невдовзі після зміни міського голови наприкінці 2010 р., провідний опозиційний канал регіону втратив ліцензію. Деякі інші місцеві або регіональні мовники також були позбавлені ліцензій.

Занепокоєння щодо стану свободи слова в Україні виказував у своєму листі до тодішнього глави держави В. Януковича Національної спілки журналістів України І. Лубченко. Він наводив одинадцять фактів, які, на думку НСЖУ, свідчать про порушення у сфері свободи слова. Зокрема, припинення трансляції черкаського телеканалу «Антенa-плюс» оператором «Воля»; звільнення на вимогу голови Черкаської ОДА С. Тулуба гендиректора обласної ТРК М. Калініченка; звільнення В. Глядаченка з посади директора Нікопольського КП «Телерадіокомпанія «Південна зоря» тощо [195].

Також фахівці Freedom House наголошували на існуванні різкого дисбалансу у висвітленні політичних сил на телебаченні. Так, у жовтні 2011 р. в політичних повідомленнях переважали чинний Президент і його політична партія (69 %), а частка опозиції була значно

меншою (24 %). Дисбаланс у висвітленні політичних подій був ще сильнішим при аналізі прямої мови (синхронів): 76 % прямої мови на телебаченні належало провладним політикам і лише 18 % – опозиційним. Упродовж 2012 р. частка проплачених новин, або «джинси», неухильно зростає, оскільки провладні політичні сили розпочали кампанію з дискредитації політичної опозиції. Цю тенденцію підтверджують результати моніторингу теленовин (його здійснює Телекритика) та ЗМІ (здійснює Інститут масової інформації) – незалежних медіа-моніторингових організацій. Мало того, моніторинг обох організацій показує збільшення кількості новин і матеріалів, у яких опозицію згадують у негативному контексті [145, с. 9].

У складному в політичній історії країни 2014 р. за рівнем свободи ЗМІ Україна (за даними рейтингу міжнародної правозахисної організації «Репортери без кордонів») опустилася на два пункти – до 129 місця зі 180 країн світу, що пояснювалося переслідуваннями свободи слова, опозиційних журналістів, убивством шестерих журналістів тощо [99]. У 2015 р. фахівці Freedom House у цілому відзначають погіршення ситуації в світі навколо ЗМІ: «Свобода ЗМІ у 2015 році знизилася до найнижчого показника за 12 років, тому що політичні, кримінальні і терористичні сили у рамках своєї ширшої боротьби за владу вимагають від ЗМІ співпраці або мовчанки», – зауважується в звіті. За даними організації, лише 13 % населення Землі живуть в умовах дійсно вільної преси, 41 % – частково вільної, 46 % – не вільної. В Україні ж відбулося певне покращення, порівняно з результатами 2014 р. – країна ще перебуває серед частково вільних країн, стан свободи преси у ній оцінений у 53 пункти. Пояснюється це запровадженням нових медійних законів [384].

В цілому, відзначаємо загальну тенденцію до зменшення кількості аналітичних матеріалів, погіршення якості новин, перетворення телебачення на портал для розваг. Це, у свою чергу, призводить до зниження поінформованості громадян про реальний стан справ у країні, що виступає однією із провідних ознак формування активістської політичної культури. Дані процеси сприяють залученню у політичній боротьбі «брудних» політичних технологій, а також призводять до розвитку непрозорої політичної конкуренції.

Таким чином, необхідно відмітити, що структурована політична конкуренція завжди відбувається в рамках строгих процедур та інститутів (партії, періодичні вибори, свобода слова, об'єктивний підрахунок голосів, інтеграція суспільних інтересів і конкуренція політичних сил), що зумовлюються рівнем політичної культури суспільства загалом, і політичної еліти зокрема. Адже, як стверджує Р. Даль, «консолідація демократії вимагає усталеної демократичної культури, що здатна допомогти країні здолати кризи, забезпечує адекватну емоційну і раціональну підтримку чіткому виконанню демократичних процедур. Якщо ж політичні інститути не спираються на демократичну політичну культуру, то кризова ситуація може спрямувати державу на шлях до авторитаризму» [378, с. 34].

Також необхідно констатувати, що лише при досягненні в суспільстві достатнього рівня політичної культури можна очікувати результативного розвитку політичної конкуренції. При цьому конкуренти є суперниками, а сама конкуренція виступає в ролі стихійного регулятора виборчого процесу. Періодична виборність і потенційна змінюваність вищих посадових осіб держави за результатами політичної конкуренції на вільних і чесних виборах, публічна та вільна діяльність політичної опозиції

забезпечують дієвий контроль діяльності державної влади і обмежують можливості різних зловживань владою.

2.4. Вплив геополітичних ризиків на функціонування політичної еліти

Процес модернізації, в якому перебуває політична система сучасної України, несе в собі стратегічні політичні ризики, зумовлені принциповою невизначеністю ходу і результатів даного процесу. Подібні тенденції відмічаємо також у розвитку сучасної політичної ситуації в світі. Так, англійський соціолог Е. Гідденс визначає основною специфічною рисою сучасного динамічно змінюваного суспільства саме набуття особливого статусу ризиками, які не тільки збільшуються, але й виробляються політичними інститутами, а тому перетворюються на іманентну властивість масової свідомості [57, с. 45].

Отже, модернізаційні зміни в розвитку політичної системи, що визначаються правлячою елітою, а саме зміни в пріоритетних напрямках діяльності можуть бути пов'язані з політичними ризиками. Дані ризики особливо важливо враховувати в періоди, коли не доведені до досконалості законодавчі норми, що регулюють життя країни, відсутні усталені традиції та відповідний рівень політичної культури. Через ризики, які є неминучою складовою політичної самоорганізації, відбувається втілення в реальність можливостей вільного вибору політичних альтернатив і тим самим реалізується самоврядування. Особливо яскраво ці риси проявляються в перехідних політичних системах, по природі своєї наповнених додатковими ризиками і загрозами стабільності влади. І тут наростання політичної венчурності стає чи не найважливішою характеристикою політичного розвитку.

Політичні ризики, пов'язані з політичною ситуацією в країні, породжені діяльністю провідних її інститутів: держави та інших політичних акторів (партії, організації, окремі суб'єкти політичних відносин). Вони, як правило, виникають і наростають кількісно і якісно при порушенні умов здійснення ефективної життєдіяльності та ділової активності.

Як демонструє світова практика, стабільність політичної системи, ефективність політичної еліти залежать від наявності об'єктивної інформації про реальні та потенційні ризики, здатності політичної влади діяти превентивно та вчасно посилювати контроль над некеріваністю політичних процесів.

На сучасному етапі розвитку України одним із важливих орієнтирів при виборі та прийнятті рішень щодо втілення геополітичної стратегії, забезпечення ефективності та результативності взаємодії всіх політичних інститутів стали саме геополітичні ризики. Таким можна вважати, з одного боку, опосередковані ризики – результати референдуму щодо виходу Великої Британії з Європейського Союзу (як потенційна криза розвитку ЄС), неочікувані результати президентських виборів у Сполучених Штатах Америки, що у сукупності може призвести до появи лояльних настроїв щодо санкцій по відношенню до Російської Федерації. З іншого боку – безпосередні ризики: посилення агресії з боку Російської Федерації та анексія АР Крим, проведення антитерористичної операції на території Луганської та Донецької областей проти сепаратистських угруповань, наявність окупованих територій, неефективний антикризовий менеджмент політичної еліти значним чином ускладнюють реалізацію європейського курсу демократичної політичної модернізації суспільства та вимагають вироблення безпекових стратегій зменшення та

запобігання впливу геополітичних ризиків на діяльність політичних інститутів.

Сучасний рівень процесів глобалізації практично вивів геополітичні ризики з системи фундаментальних, зробивши їх підконтрольними з боку міжнародних організацій (ООН, МАГАТЕ, МВФ, СОТ, НАТО тощо), органів державної влади, транснаціональних корпорацій, національних еліт тощо за допомогою використання розгалуженої системи інструментів управління (зовнішньої політики, зокрема). Для недопущення підвищення дестабілізації політичної ситуації, як окремо країни, регіону, так і світу провідні рейтингові агентства, банківські аналітичні підрозділи намагаються спрогнозувати та визначити геополітичні ризики на найближчу перспективу. Аналізом ризику займаються міжнародні рейтингові агентства Moody's Investors Service, Standard & Poor's, «BERI» (Business Environment Risk Index), «Economist Intelligence Unit», міжнародні консалтингові фірми Control Risks Group, Eurasia Group, неурядова міжнародна організація World Economic Forum, дослідницька група Maplecroft тощо.

Застосовуючи класифікацію геополітичних ризиків за рівнем масштабу прояву (суверенний (загальнодержавний), регіональний та глобальний) проаналізуємо їхні особливості та специфіку впливу на процес прийняття рішень політичною елітою України.

Політична реальність, пов'язана із існуванням загроз безпеці світового товариства, призвела до визнання геополітичного ризику фахівцями Всесвітнього економічного форуму у 2015 р. основною загрозою існуванню людства. Проаналізувавши в загальному вигляді глобальні загрози, експерти Eurasia Group відмітили збереження загрозового характеру геополітичного ризику і в 2016 р. Серед глобальних геополітичних ризиків було

визначено десять тенденцій, які створюють загрози світовій стабільності: послаблення впливу НАТО та розбіжності з Європою через російську агресію в Україні та конфлікт у Сирії, розкол у Європі (що підтверджується результатами голосування в Великобританії щодо виходу з ЄС – «Brexit»), збільшення впливу Китаю, підвищення терористичної загрози для країн Євросоюзу, непередбачуваність ситуації з внутрішніми розколами у Саудівській Аравії, політичний зріст впливових недержавних суб'єктів зі світу технологій, розширення групи непередбачуваних лідерів, криза в Бразилії, недостатність виборів, проблеми в Туреччині [397].

Аналіз глобальних геополітичних ризиків дозволяє виокремити ризики, що будуть безпосередньо здійснювати найбільший вплив на розвиток політичної системи сучасної України, зокрема, послаблення альянсу, загрози збереження цілісності ЄС та підвищення терористичної загрози, непередбачуваність політичних лідерів, проблеми у Туреччині. Так, саміт НАТО у липні 2015 р. продемонстрував, що альянс готовий підтримувати Україну, але членство в цій організації можливе лише після вирішення конфлікту на сході країни.

Референдум у Великій Британії посилив змістовну, ідеологічну кризу ЄС, для подолання якої Європа докладатиме зусиль для зміцнення союзу та зменшення євроскептичних настроїв. Крім того, брак спільного розуміння між західними партнерами на ранніх етапах конфлікту рівня загрози з боку Росії мав наслідком їхню неспроможність оперативно сформуванати узгоджену стратегію протидії агресору. А існування прецедентів «заморожених конфліктів» (щодо невизнаних республік «ЛНР» і «ДНР»), яке на пряму не зачіпає інтересів світових гравців, призводить до розтягнутості вирішення проблеми у часі. Тому економічна та торговельна інтеграція України з

ЄС має продовжуватись через впровадження безвізового режиму та відкритого авіаційного простору, а в питаннях захисту інтересів української держави потребуватиме розрахунку тільки на власні сили.

Результати президентських виборів у Сполучених Штатах Америки також, на думку експертів, стають додатковим ризиком для сучасного світового порядку та для становища України зокрема. Коментуючи перемогу Д. Трампа, директор Центру демократії, розвитку та верховенства права Стенфордського університету Ф. Фукуяма зазначає таке:

- по-перше, новообраний Президент США явно симпатизує Президенту Російської Федерації В. Путіну, що може означати пом'якшення санкцій по відношенню до РФ. Більше того, існуюча підтримка цього рішення в таких державах, як Греція та Італія може сприяти зняттю обмежень, що негативно позначиться на ситуації у Центральній та Східній Європі;

- по-друге, венчурний характер для країн Прибалтики має висловлення Д. Трампа щодо відсутності необхідності з боку Сполучених Штатів автоматично ставати на захист союзників, згідно з договором НАТО. У свою чергу, це можна розцінювати як потенційне невиконання п'ятої статті Північноатлантичного договору, відповідно до якої країни-члени НАТО погоджуються, що збройний напад на одну або кількох із них у Європі чи у Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх: і, відповідно, вони домовляються, що в разі здійснення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону, надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу [231];

- по-третє, виникає загроза торговельних воєн, пов'язана із бажанням Д. Трампа боротися з країнами, які, на його думку, «забирають американські робочі місця»;

- по-четверте, неоднозначні прогнози щодо того, чи залишаться розміри допомоги з боку США країнам, що розвиваються. Цілком можливе припущення щодо зниження обсягів цієї допомоги [351].

Таким чином, непрогнозованість дій Президента США Д. Трампа повинна сприяти консолідації вітчизняної політичної еліти з метою мінімізації політичних ризиків, що несе це обрання.

Суверенні геополітичні ризики, а саме ведення гібридної війни, анексія Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та військова загроза на Сході поряд із невпевненістю на Заході, непередбачуваністю на Півдні актуалізували необхідність пошуку нових шляхів забезпечення України на регіональному рівні та зумовили пошук дискусій щодо необхідності розбудови власної геополітичної вісі. Зокрема, нового звучання набула у 2015 році ініціатива створення Балто-Чорноморського союзу, озвучена польським Президентом Анджеєм Дудою.

Експерти вважають, що ця геополітична вісь створить потужний безпековий пояс між Європою та Росією і захистить країни, які мають спільні з агресором кордони та сформує потужний економічний блок. Основу такого воєнного союзу складатимуть країни Вишеградської четвірки, країни Прибалтики, Україна та Румунія. Продовжитися Балто-Чорноморський союз може, з одного боку, включивши Фінляндію, з іншого – Туреччину, Болгарію та Грузію. Існує й амбітний план, який називають «Міжмор'я» або Інтермаріум, що з'єднає країни Балтійського, Чорного, Каспійського та Адріатичного морів. До союзу можуть увійти Азербайджан та

Словаччина, Угорщина, Чехія, Хорватія, Боснія і Герцеговина, Чорногорія [16].

У той же час головні причини підвищеної вразливості України щодо впливу глобальних геополітичних ризиків полягають у нестабільності внутрішньополітичної обстановки, протиріччя внутрішньодержавного реформування, високий рівень корупції, необхідність посилення децентралізаційної реформи, слабких консолідаційних механізмах у суспільстві.

Оцінюючи розвиток ситуації в Україні в 2014-2016 рр., варто відзначити що, позитивним моментом є встановлення контролю з боку політичної еліти над політичною ситуацією та збереження держави в нинішніх кордонах, недопущення поширення сепаратизму на інші регіони, продовження процесу посилення політичної стабільності розвитку України.

По-перше, частково оновлена в результаті останніх парламентських виборів політична еліта виявилася здатною відновити співпрацю з міжнародними фінансовими інститутами, утримати країну від дефолту та забезпечити стабільне функціонування основних сфер життєдіяльності суспільства в умовах війни. На підтвердження цієї тези свідчать підвищення рейтингу і стабільний прогноз щодо України міжнародного рейтингового агентства Standard & Poor's Ratings Services. Результати його дослідження підтвердили довгостроковий кредитний рейтинг України на рівні «В-/В» і рейтинг в українській гривні на рівні «uaBBB-» зі стабільним прогнозами. Цьому сприяло призначення нового уряду в квітні 2016 р., що дозволило подолати кризу і відновити законодавчу діяльність. Нагадаємо, що підвищення рейтингу України з переддефолтного рівня «SD/D» до рівня «В-/В» відбулось восени 2015 р. і було зумовлено завершенням урядом

України процесу реструктуризації зовнішнього боргу. У той же час довгостроковий рейтинг України («В-») обмежений складною економічною і політичною ситуацією в країні: широким поширенням корупції, непередбачуваним характером розвитку конфлікту на сході країни, значним обсягом умовних зобов'язань, а також станом фінансового сектора [3].

По-друге, прийняті політичною елітою впродовж 2014-2016 рр. рішення, підвищення самоорганізаційного потенціалу українського суспільства, ініціативні дії волонтерів продовжують створювати передумови для здійснення необхідних для розвитку країни і суспільства реформ. Вдалося досягти значного прогресу в сфері реформування енергетики, взяти під контроль бюджетний дефіцит і відмовитися від найбільш корумпованих статей державних витрат. Україна провела дерегулювання інспекційних органів, що дозволило їй за даними рейтингу Doing Business посісти 83 місце з 189 [381]. За даними Global Innovation Index щодо рейтингу найбільш інноваційних країн Україна за 2016 р. піднялася на 8 позицій, посідаючи 56 місце із 128. Натомість у 2015 р. Україна займала 64 місце в цьому рейтингу. У 2014 р. країна була на 63 місці, а в 2013 р. – на 71 [396].

По-третє, оновлення вищих владних інститутів за результатами останніх парламентських виборів (236 з 422 обраних депутатів були обрані вперше), формування коаліції з проєвропейських політичних сил; наявність можливостей для створення конституційної більшості; закріплення «лідерського» характеру більшості провідних політичних партій; втрата політичними спадкоємцями Партії регіонів монополії на представництво інтересів виборців Півдня і Сходу України; зменшення рівня представництва в законодавчому органі крайніх політичних

сил – як лівих, так і правих свідчить про дотримання країною курсу демократичного транзиту [337].

По-четверте, зафіксовано позитивну динаміку України після революції і збереження у загальному індексі Freedom in the world («Свобода в світі») статусу як «частково вільної» країни поміж «вільною» Європою та «невільною» Росією [385]. Достатньо оптимістичними залишаються результати досліджень «Nations in Transit», фіксуючи певні покращення рейтингу демократичного розвитку: якщо у 2014 р. середній загальний показник складав 4,93 бали, то у 2015 р. він підвищився до 4,75 балів, а в 2016 р. цей показник було зафіксовано на рівні 4,68 балів [390]. Таким чином, констатуємо окремі позитивні зрушення, які демонструють наявність значного потенціалу суспільства для розвитку і підтверджують здатність до продовження демократизації політичної системи.

З іншого боку, політична еліта не скористалась повною мірою стартовими умовами для проведення ефективних реформ. Останні і сьогодні характеризуються як поверхневі, що не усунули глибинні причини кризи української державності. Негативний вплив геополітичних ризиків посилюється напруженням в суспільстві, що пов'язане з необхідністю подолання низького рівня довіри до влади, розчаруванням результатами реформ; браком професіоналів у самоврядуванні та державному управлінні; нездатністю політичної еліти до консолідації тощо. Так, якщо у грудні 2014 р. довіра до Президента України П. Порошенка складала позитивний баланс +5 %, у липні 2015 р. вона знизилась до –33 %. Якщо Верховна Рада у грудні 2014 р. мала негативний баланс довіри у –26 %, то у липні 2015 р. він збільшився до –63 % [126].

Несистемність проведення реформування та сумнівність результатів роботи нової влади зумовили посилення впевненості з боку населення щодо

неправильності напрямку реалізації реформ. Так, у грудні 2013 р. кількість тих, хто сумнівався у правильності вибору змін складав 54,7 % (натомість 26,1 % підтримували обраний напрямок). У квітні 2016 р. число респондентів, впевнених у необхідності перегляду напрямків реформування країни збільшилось до 72,2 % (відповідно прихильників урядового курсу зменшилось до 14,2 %) [233].

Ухвалення антикорупційного законодавства, відкриття державних реєстрів та бюджетних витрат, утворення спеціалізованих антикорупційних органів та криміналізація окремих корупційних злочинів без системного підходу щодо реформування судової та правоохоронної галузі не подолали високий ступінь корупції, який, в свою чергу, підсилює негативний вплив суверенних та глобальних ризиків. За результатами глобального Індексу сприйняття корупції Transparency International у 2016 р. Україна, на жаль, не змогла вирішити цю проблему, посівши 130 місце зі 168 позицій. А в Індексі прозорості бюджету The Open Budget Survey уряд України у 2015 р. отримав лише 46 зі 100 балів [331].

Фрагментарний характер та обмежені позитивні результати реформи МВС за 2010-2016 рр. призвели до зростання рівня недовіри до правоохоронних органів. Судді отримали негативний баланс недовіри у -67 % у 2015 р. порівняно з 2010 р., коли цей баланс складав -45 %. Рівень недовіри до прокуратури зріс також до -67 % у 2015 р. (відповідно у 2010 р. він складав -48 %), поліції до -57 %, (у 2010-му – 37%) [126]. За рейтингом «Economic Intelligence Unit», який оцінює рівень демократії, Україна отримала 5,70 балів (де 1 – високий показник, а 7 – найнижчий), при цьому електоральний процес було оцінено у 5,83, діяльність уряду – 3,93, політична участь – 6,67, політична культура – 5,00, громадянські свободи – 7,06 балів [380].

Оскільки в Україні функціонує політична система, інституціональний дизайн якої відрізняється нестійкістю до політичних криз, то існує високий ризик виникнення зони постійної нестабільності на Південному Сході країни, «замороження» конфлікту, пов'язаного з виникненням невизнаних республік «ЛНР» та «ДНР», затягування з вирішенням ситуації з Кримом, яка є безпрецедентною для світу після II Світової війни. Тому для збереження існуючої системи світової безпеки, сфер впливу і загалом політичної мапи світу треба докласти всіх зусиль (для ЄС, США й інших суб'єктів політики) для повернення АР Крим до складу України.

Одним із принципових та важливих викликів для забезпечення стабільності та ефективної діяльності політичних інститутів сучасної України та успішного подолання геополітичних ризиків є реформа територіально-адміністративного устрою та місцевого самоврядування. Її проведення зумовлене необхідністю відходу від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудови ефективної системи територіальної організації влади в Україні на принципах субсидіарності, повсюдності і фінансової самодостатності. Детальний аналіз процесу децентралізації та ролі регіональних еліт в ньому буде проведено у підрозділі 3.4.

Вплив суверенних ризиків на процес децентралізації може проявитися в посиленні нерівномірності територіального регіонального розвитку, збільшенні ролі місцевих регіональних еліт (регіоналізація держави), поглибленні регіональних ідентичностей серед населення, сепаратистських настроїв у окремих регіонах; зростанні незадоволення населення регіонів владою через неспроможність захистити інтереси та права громад; небезпеці відцентрових тенденцій через низький рівень

відповідальності власне держави перед адміністративно-територіальними суб'єктами.

Таким чином, втілення реформи має достатньо суперечливий характер. З одного боку, її реалізація необхідна як першочергова умова подолання ризику зниження суверенітету держави шляхом забезпечення ефективної взаємодії національного та регіонального рівнів управління, з іншого – непослідовність, суперечливість, відсутність цілісного та системного нормативного забезпечення, побоювання щодо посилення неконтрольованих сепаратистських тенденцій гальмує темпи її здійснення.

Висновки до другого розділу

Специфіка формування політичної конкуренції еліт в українському суспільстві визначається передусім перебігом виборчого процесу та реалізацією опозиційної діяльності. При цьому хід протікання даних процесів безпосередньо залежить від рівня політичної культури, що склався у суспільстві. Таким чином, політична конкуренція стає певним індикатором якості демократичності політичних процесів.

Проведене дослідження доводить, що виборчий механізм, у рамках якого реалізується політична конкуренція в Україні, має певні недоліки. Вітчизняною негативною тенденцією є часта зміна законодавчих норм, що регламентують перебіг виборчого процесу, а також зміна виборчої моделі: за роки незалежності вона змінювалась чотири рази. Тим не менш, серед позитивних здобутків можна назвати закріплення в Україні демократичної практики вільної конкуренції політичних сил, що передбачає переважно ненасильницьку зміну влади в результаті народного волевиявлення.

Кожен електоральний цикл визначав якість та характер політичної конкуренції та впливав на її інтенсивність. Так, перші вибори до Верховної Ради України у 1994 р. демонстрували незначний рівень політичної конкуренції, з огляду на відсутність традицій подібної діяльності та міцні позиції Комуністичної партії України як найбільш релевантного гравця політичного процесу. Під час передвиборчої кампанії 1998 р. на політичній арені зміцнюють свої позиції актори, що претендують на реальну опозицію комуністам, – РУХ, НДП, «Громада», ПЗУ. Завдяки запровадженню змішаної виборчої системи зростає рівень «партизації» парламенту і таким чином конкуренція відбувається вже не між окремими депутатами-мажоритарщиками, а серед більш значних політичних угруповань – фракцій політичних партій. Політологи стверджують, що реальна політична конкуренція з'являється в Україні напередодні виборів 2002 р., коли Компартія стрімко втрачає свою підтримку, а за результатами виборів перемогу здобув Блок В. Ющенка «Наша Україна». В цей час рівень політичної конкуренції загострюється, хоча її якість залишається низькою, що було спричинене правовим нігілізмом політичних суб'єктів, незнанням закону та відсутністю належного реагування з боку владних органів; нездатність більшості політичних партій, які стали повноправними суб'єктами виборчого процесу, реалізувати окреслені законом функції (насамперед, участь у формуванні виборчих комісій, наявність спостерігачів і т.д.); зниження ролі партійної ідеології та натомість залучення електорату за рахунок використання «брудних» політичних технологій.

Наступні вибори до ВРУ 2006 р. та позачергові вибори 2007 р. засвідчили інтенсифікацію конкурентної взаємодії між політичними партіями, блоками та окремими лідерами. На характер конкуренції вплинули події 2004 р., в

результаті чого фахівці відзначають підвищення прозорості сфери публічної політики. Комуністична партія вже зі значними складнощами отримує мінімальний відсоток голосів виборців, що дозволяє їй потрапити до складу парламенту. Проте основними політичними конкурентами стають Партія регіонів та БЮТ при збереженні певних позицій за НУ-НС, Блоком Литвина, СПУ.

Децю змінився характер протікання політичної конкуренції після парламентських виборів 2012 р. Повернення до змішаної системи голосування знизило ефект партійної структурації від попереднього застосування пропорційної виборчої моделі. Таким чином, партійна система зробила певний «відкат» з поміркованого плюралізму до поляризованого, про що свідчить наявність у парламенті крайніх лівих (КПУ) та крайніх правих (ВО «Свобода») політичних партій. Також різке протистояння зберігалось по лінії «провладна більшість» (презентована Партією регіонів, до якої залучалася КПУ) – «опозиційна меншість» (у складі ВО «Батьківщина», Політичної партії «УДАР Віталія Кличка», ВО «Свобода»). Відповідно відбувалося і загострення політичної конкуренції.

Позачергові вибори до парламенту у 2014 р. відбулися внаслідок Революції гідності та на тлі загостреної політичної конкуренції еліт. Специфікою виборів стало значне оновлення складу Верховної Ради України – до її складу увійшли політичні партії, які до цього часу не були у ньому представлені у якості окремої політичної одиниці – «Народний Фронт», «Блок Петра Порошенка «Солідарність»», «Об'єднання «Самопоміч», або були представлені в попередньому складі Верховної Ради окремими депутатами (Радикальна Партія Олега Ляшка). Особливим чином формувалися і виборчі списки політичних партій – замість популярних виконавців до них включалися нові гравці політичного процесу – лідери

Революції гідності, волонтери, учасники антитерористичної операції.

Специфіка опозиційної діяльності як форми реалізації конкурентної боротьби в Україні характеризується тим, що відбувається поза межами правового поля. Відсутність традицій подібної форми політичної взаємодії, законодавчого закріплення даного процесу призводить до функціонування в країні невідповідальної, несистемної та неконструктивної опозиції, що негативно впливає на якість політичної конкуренції та розбудову демократії загалом. Не лише українською є ситуація, коли певні політичні опоненти змінюють один одного на владних позиціях. Проте вітчизняною особливістю виступає відсутність загальнонаціонального консенсусу та постійна зміна курсу розвитку країни політичною елітою. Коли політична сила наділяє себе опозиційним статусом, то відповідним чином змінюється її платформа політичної дії. На жаль, опозиціонери використовують систематичний наклеп на політиків, що представляють партії системної орієнтації, підтримку пропозицій, сформульованих спеціально в цілях погіршення кризи, дії, спрямовані на втрату урядом і парламентом авторитету, висунення завідомо неприпустимих вимог для переговорів з діючою владою. При цьому використання даних методів сприяє посиленню негативних суспільних процесів – ідейно-політичної поляризації та фрагментації суспільства.

Необхідно відзначити, що характер політичної конкуренції та методи її здійснення визначаються типом політичної культури певного суспільства. До провідних політико-культурних чинників, які впливають на перебіг політичної конкуренції еліт відносимо: регіональні відмінності, які поступово зникають, про що свідчать дані соціологічних опитувань; низький рівень правової культури

та свідомості; низький рівень політичної свідомості та залученості громадян до управління державними справами; недостатній професійний рівень політичної еліти, що характеризується у багатьох випадках некомпетентністю, недотриманням етичних норм; використання популістських технологій; відсутність толерантності, а також обмеження свободи засобів масової інформації.

Також відзначаємо вплив глобальних та суверенних геополітичних ризиків на діяльність політичної еліти сучасної України та характер її конкуренції. Стверджуємо, що забезпечення внутрішньої політичної стабільності політичною елітою в країні є необхідною умовою подолання негативного впливу геополітичних ризиків усіх рівнів.

Серед позитивних моментів, які можуть сприяти мінімізації ризиків, відзначимо процес реформування політичної системи України, зокрема децентралізацію. На нашу думку, утвердження нової демократичної моделі управління мінімізує деструктивний вплив геополітичних ризиків та якісним чином позначиться на процесі політичної конкуренції.

РОЗДІЛ 3 ДЕМОКРАТИЧНІ МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КОНКУРЕНЦІЇ ЕЛІТ

3.1. Політико-правове регулювання політичної конкуренції

З метою забезпечення умов для формування, функціонування та розвитку політичної конкуренції українська держава повинна створювати шляхи для її стимулювання, а також захищати громадянські, політичні, економічні та соціальні права власних громадян. Держава повинна визначати та регулювати нормативні правила для здійснення конкурентної взаємодії у кожній конкретній сфері, а також за допомогою владно-примусових повноважень забезпечувати виконання даних правил усіма суб'єктами конкурентного процесу. Звичайно, що владно-примусові повноваження держава здійснює і в інших сферах: національна оборона та безпека, охорона правопорядку, здійснення судових функцій тощо. При цьому використання професійної конкуренції у кадровому забезпеченні рішення подібних завдань сприяє підвищенню якості та ефективності рішень.

Український дослідник процесу політичної конкуренції С. Гелей зазначає, що вона (конкуренція) реалізується у формі такої політичної взаємодії, в якій суб'єкти політики в рамках правових (або неправових) правил змагаються за перевагу у розподілі влади, матеріальних ресурсів і престижу [56]. Також вітчизняні науковці відзначають, що найяскравіше політична конкуренція еліт реалізується під час електорального процесу, у міжпартійній конкуренції, відносинах між владою та опозицією, а також стосується функціонування

представницьких органів, де робота над проектами нормативних правових актів повинна проходити в умовах зіставлення різних думок, що виступає гарантією якості законів.

На нашу думку, саме громадянське суспільство виступає єдиним непереборним чинником політичної конкуренції, інститутом, який усвідомлює свої інтереси, вміє структуруватися згідно з цими інтересами у вигляді політичних партій, які ведуть боротьбу за владу. Імітація і, одночасно, дискредитація демократичних інститутів, інститутів громадянського суспільства є найважливішим фактором збереження авторитарної влади. Тільки за допомогою політичної освіти, формування політичної культури суспільства можна отримати механізм громадянського контролю влади.

Отже, в залежності від вищезазначених основних напрямів прояву політичної конкуренції, можна виділити такі нормативно-правові акти, за допомогою яких здійснюється політико-правове регулювання політичної конкуренції еліт у сучасній Україні: Конституція України від 28.06.1996 р., Закони України «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р., «Про інформацію» від 02.10.1992 р., «Про статус народного депутата України» від 07.11.1992 р., «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 р., «Про звернення громадян» від 02.10.1996 р., «Про вибори Президента України» від 05.03.1999 р., «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 р., «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р., «Про місцеві вибори» від 14.07.2015 р., «Про доступ до публічної інформації» від 13.01.2011 р., «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 р., «Про очищення влади» від 16.09.2014 р. На жаль, у тексті української Конституції відсутнє законодавче забезпечення опозиційної

діяльності в Україні, а також немає окремого закону, який би унормовував функціонування даного інституту.

Детальний аналіз даних законодавчих актів довів, що жоден із них не визначає політичну конкуренцію і прямо не регламентує цей політичний процес. Більше того, у цих документах навіть не міститься посилань на даний тип політичної взаємодії. Лише у Конституції України та Законі «Про звернення громадян» йдеться про захист конкуренції у економічній сфері [212]. Таким чином, мова має йти про вдосконалення національного законодавства в аспекті регламентації такого актуального суспільного процесу, як політична конкуренція.

Тим не менш, опосередковано конкурентна діяльність координується національним законодавством, тому існує сенс проаналізувати основні прогалини українського правового поля.

Так, відповідно Закону «Про політичні партії в Україні», політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах [95]. Однак, головною вадою даного визначення є те, що в ньому не відображено основне завдання партії – участь у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування і вплив на їхню діяльність, а також не відбивається принцип чесної, відкритої, транспарентної політичної конкуренції. Важливою інновацією даного Закону стало закріплення права партій на опозиційну діяльність, включаючи можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя, брати участь в обговоренні та оприлюднювати критичну оцінку дій та інших рішень органів влади, використовуючи для цього

державні та недержавні засоби масової інформації в порядку, встановленому законом, вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку. Тобто фактично серед основних прав політичних партій, через певне унормування опозиційної діяльності, закріплено можливість реалізації політичної конкуренції.

На жаль, у Законі не міститься визначення міжпартійної конкуренції та зовсім не регламентуються відносини між політичними партіями. При цьому міжпартійна конкуренція в демократичному суспільстві – обов'язкове явище. Але вона повинна проводитися цивілізованими, законодавчо закріпленими методами, на рівні пропагування власної ідеології, програмних цілей. Така конкуренція не порушує стабільності демократичного режиму, якщо ведеться на основі консенсусу щодо засадничих державних і суспільних цінностей. У сучасній Україні поки що такої загальної згоди немає. Деякі політичні організації ставлять під сумнів або державність України, або її демократичний чи національний характер. Політична єдність суспільства має досягатися в конкуренції з політичних та ідеологічних питань, не порушуючи засадничої згоди щодо вищих цінностей і цілей.

У цьому аспекті доцільним є використання німецького досвіду розбудови консолідованої партійної системи та цивілізованої політичної конкуренції. Так, у Німеччині була побудована партійно-політична конструкція цілком і повністю заснована на міжпартійній конкуренції. Політичний розвиток почався практично «з нуля» після повного знищення тоталітарного режиму та держави. Найважливішою обставиною є той факт, що він проходив при безпосередній участі країн-переможниць, які, конкуруючи з Радянським Союзом, прагнули створити в

Центральній Європі зразок демократичного правління, максимально віддалений від нацизму і в особливій мірі – комунізму. Тому основною метою для відтворення нової держави стало ствердження кращих ліберальних традицій Німеччини, поєднання їх з передовим досвідом світової демократії, зразком яких були США, Великобританія, Франція.

У зв'язку з цим, політичним партіям надавали особливого значення як опорі нового демократичного режиму, для їхнього розвитку створювалися максимально сприятливі умови. Участь у міжпартійній конкуренції стала єдиним каналом рекрутування еліти, формування уряду і державного курсу. Цим закладалася основа для розвитку принципів демократичного плюралізму, реального народного представництва, відповідального уряду, що має широку підтримку серед населення. Істотним чинником становлення міжпартійної конкуренції стала посилена робота німецької правової та політологічної думки в напрямку функціонування інституту міжпартійної конкуренції. Результатом стали концепції «народної партії» та «партійної держави», їхнє осмислення і реалізація на практиці. У Німеччині переважаючою стала орієнтація на подальший розвиток міжпартійної конкуренції, надання їй нормативно-правової регламентації, перетворення практики партійної боротьби на виборчому рівні в інституціональний механізм формування влади і державної політики. У результаті конкуренції партій висування кандидатів на державні посади, прийняття управлінських рішень відбувається на альтернативній основі, набуває широкої суспільної дискусії та народної підтримки [64, с. 15].

Таким чином, в українській практиці було б доцільно запровадити політико-правове регулювання політичної взаємодії між політичними партіями, а особливо унормувати принципи міжпартійної конкуренції, адже

сьогодні в Україні саме партії виступають релевантними гравцями політичного процесу, а рекрутування політичної еліти відбувається за їхньою допомогою.

Пов'язуючи розвиток міжпартійної конкуренції зі становленням консолідованої партійної системи загалом, професор Йєльського університету Н. Руссос вважає, що партійна система в «перехідних» демократіях знаходиться в постійному русі. Чим більше проходить виборчих циклів, тим більше проходить змін. Партійна конкуренція знижується у міру того, як партіям і виборцям стає доступним певний рівень інформації. Вибір громадян стає більш прагматичним, коли «безнадійні» партії втрачають стратегічну перспективу. Однак у цьому процесі існують значні варіації. Відповідаючи на питання, що робить партійну систему деяких країн здатною впоратися з початковими труднощами і робить її більш міцною і стабільною, необхідно назвати, перш за все, доступну інформацію та інституційне облаштування.

Політолог відзначає, що між політичними партіями знижується рівень конкуренції та відбувається консолідація партійної системи з кожними минулими виборами. Так, першочергово партії та виборці мають серйозні проблеми координації своїх дій, для вирішення яких їм потрібна надійна інформація про роботу системи та настрої сторін. Вони обробляють і засвоюють таку інформацію через механізм навчання, який сприяє прийняттю стратегічних рішень. Таким чином, консолідація партійної системи залежить від взаємодії на інформаційному рівні та інституційному [294].

Як уже відзначалося у другому розділі, однією із основних форм реалізації політичної конкуренції виступає опозиційна діяльність. На жаль, незважаючи на понад 25 років існування незалежної української держави та функціонування безлічі опозиційних політичних партій та

блоків, у державі відсутній закон, який би регламентував дану форму політичної конкуренції. При цьому немає також політичних та правових традицій функціонування даного політичного інституту, тому політичні сили трактують опозиційну діяльність надто широко, а їхня діяльність часто носить позасистемний характер, що може призвести до паралічу всієї системи державного управління.

Таким чином, проблема правової інституціоналізації політичної опозиції в Україні постає надто гостро. Незважаючи на те, що виключна більшість країн Європи не мають окремого закону, присвяченого унормуванню діяльності політичної опозиції, натомість вони мають сталі традиції політичної взаємодії.

Так, уперше термін «опозиція» юридично було закріплено у Великій Британії. У 1937 році Закон про Міністрів Корони встановив щорічну плату лідеру «офіційної опозиції Його Величності». Згідно з цим документом, лідером офіційної опозиції стає глава найбільшої за кількістю місць у Палаті громад опозиційної партії. Крім того, опозиційні партії створюють «тіньовий кабінет». Лідерам обох партій (правлячої та опозиційної) держава платить більше, ніж решті парламентаріїв. Прем'єр-міністрові – за керівництво політикою держави, а лідеру опозиції – за пошуки альтернативних шляхів цієї політики. Лідер опозиції номінально затверджується главою держави, тобто королем або королевою Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії [77].

У країнах сталої демократії опозиція є розвиненим і повноцінним політичним інститутом, для якого ідеологія опозиційності – процедурний і світоглядний принцип, що забезпечує альтернативний погляд на всі процеси і явища, які відбуваються в суспільстві, й дає можливість об'єктивніше оцінювати проблеми й перешкоди та виробляти реалістичну стратегію й тактику їх подолання.

Це «здорова» конкуренція, що є одним із ключових принципів демократії, а її обмеження означає поворот на курс згортання демократизації суспільства й держави загалом [297, с. 27].

Тому існує сенс підготувати окремий закон про опозицію в Україні із урахуванням досвіду провідних країн світу з усталеними демократичними традиціями політичної конкуренції. Хоча неодноразово у парламенті реєструвалися проекти даного закону, жоден із них не було прийнято. Так, у 2000 р. було запропоновано два законопроекти, у 2001 р. – три, у 2002 р. – два, по два у 2003 р. та 2004 рр., один – у 2005 р., по три у 2006 та 2007 роках. Новітній етап законотворчої діяльності в Україні ознаменувався появою ще п'ятох законопроектів, які мали б регламентувати діяльність парламентської опозиції в Україні: два основних законопроекти – у 2014 р., один основний та два альтернативних законопроекти – у 2015 р. Жоден так і не був ухвалений.

Першим законом, що певною мірою регламентував діяльність опозиції, став Закон України «Про об'єднання громадян» (1992 р.). У результаті його прийняття низка партій відкрито проголосили про опозиційний статус щодо діяльності Президента: Народний Рух України (березень 1992 р.), Комуністична партія України (червень 1993 р.); а Соціалістична партія України (грудень 1993 р.) заявила про антиурядову спрямованість своєї політичної діяльності. Згодом закон втратив чинність, натомість у новому Законі «Про громадські об'єднання» від 22.03.2012 р. опозиційні статус та діяльність, як і засади конкурентної взаємодії, не знайшли відображення.

Певним чином формулює основні напрями опозиційної діяльності Конституція України. Зокрема, це статті 15, 34, 36, 37, 39, у яких громадянам країни гарантується політична, економічна та ідеологічна

багатоманітність; право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір; право вільно об'єднуватися у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод, задовольняти політичні, економічні, соціальні, культурні та інших інтереси, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей [132].

Також ст. 87 Конституції України надає опозиції можливість реалізації ряду ініціатив за умови їхньої підтримки третиною конституційного складу Верховної Ради України: розгляд питання про відповідальність Кабінету Міністрів України з наступним висловленням йому недовіри більшістю конституційного складу Верховної Ради України, а ст. 89 дозволяє створення тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України [132]. Однак реалізація цих прав є проблематичною, якщо кількісний склад опозиції є меншим за 150 голосів. І взагалі поширене використання адміністративного ресурсу також не сприяє вільній опозиційній діяльності. Так, права опозиції часто порушуються під час проведення виборчих кампаній, особливо це стосується доступу до ЗМІ (про що йшла мова у підрозділі 2.2) та масових акцій протесту.

Окрім вищезгаданих законодавчих актів, діяльність опозиції певною мірою унормовують закони України «Про статус народного депутата України», «Про Регламент Верховної Ради України», «Про політичні партії в Україні». Останнім законом, зокрема, надається можливість:

- 1) висловлювати і публічно обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя;

2) брати участь в обговоренні та оприлюднювати й обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні засоби масової інформації;

3) вносити до органів влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку [95].

Важливість регламентації діяльності опозиції в Україні обґрунтовується необхідністю підвищення її ефективності, надання конструктивного, системного характеру, вдосконалення її функціонування шляхом використання позитивного досвіду країн розвинутої демократії зі сталими політико-культурними традиціями. Про необхідність правової інституціоналізації діяльності української опозиції твердять і вітчизняні науковці. Так, експерт Лабораторії законодавчих ініціатив Д. Ковриженко вважає, що «Конституція України створила умови для існування опозиції як в парламенті, так і за його межами. Водночас, гарантій здійснення опозицією своїх функцій та повноважень забезпечено не було. Актуальними залишаються питання свободи слова, доступу громадян до інформації, відкритості влади, здатності опозиції (як і більшості) впливати на формування та діяльність уряду» [118]. Таким чином, стверджує політолог, урегулювання більшості з цих питань потребує внесення системних змін до законодавства.

Натомість І. Павленко робить наголос на діяльності парламентської опозиції. Вона вважає, що необхідність унормування діяльності парламентської опозиції в Україні викликана, перш за все, потребою в організації роботи Верховної Ради та зміні характеру відносин влади й опозиції, які внаслідок того, що в країні немає парламентських традицій, а також інших об'єктивних

чинників, працюють не на державні інтереси, а перетворилися на дестабілізуючий фактор [218, с. 16]. Політолог стверджує, що функції, які покладаються на політичну опозицію в демократичному суспільстві через законодавчу неврегульованість стають не тільки неможливими для реалізації, але й джерелом постійних політичних криз; унормування має бути сприятливим для розбудови партійної системи в Україні.

Дещо іншу точку зору виказує кандидат політичних наук С. Бондар. Вона не вважає за потрібне створення окремого законодавчого акту, а пропонує усі напрями опозиційної діяльності закріпити у вже діючих законах. Так, порядок утворення парламентської більшості та опозиції, права і гарантії їхньої діяльності, на її думку, слід урегульовувати Регламентом Верховної Ради України. Доступ опозиції до засобів масової інформації – законами про ЗМІ. Це має дати змогу врегулювати права не тільки парламентської опозиції, але й інституційно неоформленої також. Права ж і гарантії опозиції, яка існує поза межами парламенту, лежать у площині регулювання законодавства про місцеве самоврядування, про звернення громадян, про політичні партії, засоби масової інформації тощо. Порядок утворення більшості та опозиції, права і гарантії їхньої діяльності в місцевих радах слід урегульовувати місцевими регламентами, кожен із яких має враховувати специфіку регіону та систему владних відносин, що в його рамках уже склалися [27, с. 130].

Але, на нашу думку, є доцільним створення умов для розвитку механізмів політико-правового регулювання політичної конкуренції, що означає запровадження жорсткої та відкритої для соціального контролю заборони на участь у політичній боротьбі органів влади будь-яких рівнів і усіх гілок, подальше зміцнення реальної багатопартійності із забезпеченням повноцінної та рівної

участі партій у політичному житті, відновлення можливостей участі незалежних ЗМІ у виборчих кампаніях.

Детальний аналіз законопроектів, що були присвячені даній проблематиці, дозволяє зробити певні висновки. Так, законопроект «Про парламентську опозицію» № 5101 від 16.02.2000 р., внесений народним депутатом В. Філенком, став першим структурним документом, який містив положення про визначення опозиції, її статусу, прав та можливостей, підстави для припинення діяльності, визначав органи опозиції. У даному проекті опозицією визначаються народні депутати України, які входять до складу опозиційних формувань і кількість яких складає менше половини від конституційного складу Верховної Ради України.

Також у документі було закріплено права опозиціонерів: право на поширення й отримання офіційної інформації, на безкоштовну публікацію один раз на тиждень в друкованих засобах масової інформації, засновником або співзасновником яких є Верховна Рада України, політичних заяв, звернень і пропозицій опозиції, право отримувати добровільні пожертвування з боку громадян України та юридичних осіб (крім підприємств державної власності), права на представництво у складі комітетів відповідно до принципу пропорційного представництва та заміщення посад у керівництві Верховної Ради України, посад голів комітетів з питань бюджету, свободи слова та ЗМІ, нагляду за правоохоронною діяльністю, прав людини і національних меншин, Регламенту та депутатської етики – за умови, коли до складу суб'єкта опозиційної діяльності входить не менше 150 народних депутатів, право на політичну заяву в парламенті та півгодинну доповідь один раз протягом сесії про власне ставлення до політичного курсу Кабінету Міністрів України тощо.

Цікавою пропозицією виступають підстави припинення опозиційної діяльності: у разі задоволення Кабінетом Міністрів України більшої половини положень Програми діяльності опозиції, розпуску опозиційної фракції, обіймання посади членом опозиційної партії в органі виконавчої влади [266].

Дещо вдосконалити даний законопроект запропонували народні депутати В. Коваль, О. Карпов та В. Медведчук. У власній версії даного закону вони позбавили опозицію права на додаткове фінансування своєї діяльності й додали можливість здійснити заклик до опору, що можна розцінювати як деструктивний елемент у роботі парламенту і діяльності опозиції [267].

Унормувати діяльність політичної опозиції намагався і Л. Кучма під час перебування на посаді Президента України. У його законопроекті «Про парламентську більшість і парламентську опозицію» № 6329 від 10.01.2001 р. особлива уваги зверталася на кількісні показники опозиції. Так, однією з основних умов інституціоналізації опозиції у цьому документі визначалося укладання Угоди про парламентську опозицію, яку мають підписати не менше, ніж дві третини депутатів, які не увійшли до більшості. А єдиною причиною припинення діяльності опозиції є зменшення кількісного складу опозиції (тобто менше двох третин від кількості депутатів, що не належать до парламентської більшості) [265].

Необхідно звернути увагу на те, що дані законопроекти не дають визначення політичній опозиції та не визначають правил політичної конкуренції. Вперше дане поняття було виписане у проекті «Про політичну опозицію» № 7469 від 06.07.2001 р., автором якого були В. Понеділко, С. Гуренко, В. Сіренко, Г. Крючков. Вони визначають, що політичною опозицією є політичні партії, їхні коаліції (блоки), громадські організації та їхні об'єднання, групи

громадян і окремі громадяни, об'єднані на тотожних і близьких між собою платформах, депутатські фракції, групи та їх союзи у Верховній Раді України, Верховній Раді Автономної Республіки Крим, місцевих Радах та засоби масової інформації, які не підтримують політичного курсу Президента України, виконавчої влади і пропонують суспільству альтернативну програму (концепцію) розвитку та ведуть легальну діяльність, спрямовану на зміну офіційного курсу, перехід до альтернативної концепції розвитку [268]. Інновацією даного проекту стало ще і визначення суб'єктом права на опозиційну діяльність опозиційний Кабінет Міністрів України, очолюваний Головою координаційної ради парламентської опозиції. В цілому ж права опозиції даним документом помітно розширюються і збільшуються, натомість до причин припинення діяльності додається офіційна заборона партії, яка сформувала парламентську опозицію.

Наступні проекти Законів «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (№ 8240 від 08.11.2001 р.), «Про політичну опозицію» (№ 2007 від 16.07.2002 р.), «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (№ 2214, від 01.09.2001 р.), що вносилися на розгляд до Верховної Ради у основних положення дублюють попередній законопроект № 7469. Специфікою проекту № 2007-1 «Про опозиційну політичну діяльність» (автори М. Комар і Т. Чорновіл) є надання у якості пріоритету опозиційної діяльності позапарламентській опозиції, яку формують політичні партії, їхні коаліції (блоки), програмні цілі та завдання яких не узгоджуються з офіційним курсом чинної державної влади, натомість, парламентською опозицією виступають депутатські фракції (або їхні об'єднання), які реалізують політику своїх партій у Верховній Раді України [264].

Також необхідно відзначити, що у більшості зі згаданих законопроектів передбачалися спеціальні розділи про функції та діяльність опозиційного Кабінету Міністрів, який визначається як постійно діючий консультативно-допоміжний орган політичної опозиції, кількісний та персональний склад якого визначається учасниками парламентської опозиції відповідно порядку організації діяльності опозиції або шляхом голосування більшості учасників опозиції за відповідні кандидатури. Зокрема, існування цієї інституції було прописано у проекті Закону України «Про політичну опозицію у Верховній Раді України» (№ 5101-1 від 28.02.2000 р., поданий В. Ковалем, О. Карповим та В. Медведчуком). Дещо розширені положення про діяльність опозиційного уряду викладені в законопроекті «Про парламентську опозицію» № 1011-1 від 04.09.2006 р., внесеному до Верховної Ради України М. Томенком, О. Турчиновим, Ю. Тимошенко та іншими.

У 2014 р. народними депутатами було внесено на розгляд парламенту два законопроекти «Про парламентську опозицію». Так, у проектах закону від 19.03.2014 р. та 27.11.2014 р. (автори – В. Новинський, Є. Геллер, В. Писаренко) було визначено, що опозиційна діяльність у Верховній Раді України – це діяльність парламентської опозиції у Верховній Раді України, спрямована на контроль за діяльністю парламентської більшості та Кабінету Міністрів України, критику їхньої діяльності, пропонування і реалізацію програми розвитку України та шляхів її реалізації. Сама ж парламентська опозиція визначалася авторами документу як добровільне депутатське об'єднання депутатських фракцій (депутатської фракції) у Верховній Раді України та (або) народних депутатів України, що не увійшли до парламентської більшості, подали заяви про перехід в опозицію і які не погоджуються з офіційним політичним курсом парламентської більшості та Кабінету

Міністрів України та (або) способом його реалізації, здійснюють контроль за діяльністю парламентської більшості і Кабінету Міністрів України, критикують їх діяльність і пропонують альтернативну програму розвитку України та шляхи її реалізації [263].

У 2015 р. законодавці розробили три законопроекти, у двох з яких – від 09.09.2015 р. (автори – Ю. Бойко, Ю. Іоффе, В. Новинський, М. Папієв) та від 15.09.2015 р. (автори – Є. Геллер, В. Писаренко) – термінологія залишилася у формулюваннях 2014 р. Натомість в альтернативному проекті закону «Про парламентську опозицію» від 24.09.2014 р. (автори – О. Ляшко, Д. Лінько, О. Ленський, А. Лозовий, В. Вовк) у пункті «Визначення термінів», окрім опозиційної діяльності у Верховній Раді України, офіційного політичного курсу парламентської більшості і Кабінету Міністрів України, парламентської більшості, парламентської опозиції з'явилося визначення терміну «сепаратистська діяльність» як діяльність, спрямована на відокремлення частини території України з етнічних, мовних, релігійних переконань, місця проживання для створення нової незалежної держави, чи отримання права здійснення державної влади у вигляді автономії [262]. У зазначеному законопроекті також йдеться, що до парламентської опозиції входять депутатські фракції, добровільні об'єднання депутатських фракцій та народні депутати України, однак депутатські фракції та народні депутати України, що не увійшли до складу парламентської більшості та не заявили про опозиційну діяльність, не визнаються учасниками опозиційної діяльності. Натомість, у Верховній Раді може бути утворено декілька опозиційних депутатських фракцій чи об'єднань опозиційних депутатських фракцій, які є парламентською опозицією. Зауважимо, що й останні законопроекти щодо

функціонування парламентської опозиції в Україні законодавцями прийняті не були.

Таким чином, українська юридична практика мала значну кількість проектів законів, що повинні були завершити правову інституціоналізацію політичної опозиції в Україні, що сприяло б формуванню транспарентної політичної конкуренції. Проте, на жаль, жоден із законопроектів не було прийнято і до сьогодні цей тип політичної діяльності не має юридичної регламентації, що знижує якість політичної конкуренції та не сприяє розвитку демократичної політичної системи.

Російський політтехнолог М. Пранова наголошує, що реальна, невивірjena політична конкуренція в демократичному суспільстві виникає між виборами і полягає в конкурентній організації всього суспільного життя [256]. Тому, перш за все, справжня політична конкуренція – це конкуренція влади та суспільства. На жаль, у міжелекторальний період населення нашої країни взагалі ніяк не може вплинути на політичний процес, що призводить до суспільної апатії. Громадяни не беруть участі у вирішенні щоденних завдань, що стоять перед суспільством. Цю тезу підтверджують дані соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова: 72,4 % громадян вважають, що вони зовсім не впливають на центральну владу і лише 0,3 % відзначають, що вони сильно на неї впливають, а 62,8 % громадян не впливають на рішення місцевої влади проти 4,1 % тих, хто на ці рішення впливає. Хоча при цьому 72,8 % опитаних вважають, що вони мають право реально впливати на прийняття державних рішень. Однак лише 10,4 % громадян готові особисто взяти участь у санкціонованих акціях протесту для захисту своїх прав та інтересів [309]. Таким чином, необхідна широка суспільна дискусія, яка сприятиме як громадянській активності, так і стимулюватиме еліти до

широкої публічної громадської діяльності. Отже, процеси політичної конкуренції та громадянської активності нерозривно пов'язані. Коли люди вірять у зміну і в зміни після цієї зміни, вони починають активно брати участь і у виборчому процесі.

Що стосується українського законодавства, яке регулює електоральний процес, то відзначимо, що жоден із Законів у цій сфері («Про вибори Президента України», «Про вибори народних депутатів України», «Про місцеві вибори») безпосередньо не оперує поняттям «політична конкуренція». Тим не менш, якщо ми визначаємо вибори як одну із форм прояву політичної конкуренції, то необхідно зазначити, що виборчий процес, а отже і конкуренція, здійснюється на засадах: законності та заборони незаконного втручання будь-кого у цей процес; політичного плюралізму та багатопартійності; публічності та відкритості виборчого процесу; рівності всіх кандидатів; рівності прав партій (блоків) – суб'єктів виборчого процесу; свободи передвиборної агітації, рівних можливостей доступу кандидатів до засобів масової інформації; неупередженості органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, закладів, установ і організацій, їх керівників, інших посадових і службових осіб до кандидатів, партій (блоків).

Однак дані Закони містять певні недоліки, що знижують якість політичної конкуренції в Україні. Наприклад, серед найголовніших загроз, які виникли із прийняттям змін до виборчого законодавства, Комітет виборців України називав: обмеження виборчих прав громадян, створення механізмів фальсифікацій через можливість включати виборців у списки в день голосування, обмеження контролю за виборчим процесом з боку громадськості, фактичне унеможливлення оскарження правопорушень та результатів виборів [Цит. за: 254, с. 215].

Наприклад, у Законі «Про вибори Президента України», на думку М. Ставнійчук, при значному збільшенні кількості статей з обмеженнями й заборонами, в чинному Законі «відсутній механізм відповідальності за їх скоєння. Тільки у відношенні однієї третини з передбачених Законом обмежень і прямих заборон передбачена юридична відповідальність» [305, с. 89]. Таким чином, Закон дає підстави для використання певних маніпулятивних технологій, «чорного» PR, що призводить до нетранспарентної політичної взаємодії учасників виборчих перегонів.

Незважаючи на всі зусилля громадськості та міжнародного експертного середовища, українські законодавці не скасували найбільш суперечливі норми. Більш того, народні депутати продовжили змінювати виборче законодавство й у період між двома турами голосування, скасувавши вимоги щодо кворуму виборчих комісій для прийняття обов'язкових до виконання рішень та надавши повноваження місцевим радам замінювати членів виборчих комісій, які не з'явилися у день голосування.

На думку незалежних громадських спостерігачів, подібні зміни до Закону про вибори Президента України, які набули чинності 5 лютого 2010 р., не сприяли підвищенню демократичності та якості організації повторного голосування, тому що приймалися за кілька днів до голосування та порушували принцип колегіальності у виборчих комісіях і надавали місцевій владі додаткові важелі впливу на рішення виборчих комісій [112].

Таким чином, відсутність сталого виборчого законодавства, політична доцільність та невиконання рекомендацій міжнародних організацій призвели до того, що національне виборче законодавство перетворилося на джерело проблем та порушень виборчих прав громадян, стало однією з головних загроз вільним та демократичним

виборам у країні та спровокувало чисельні порушення принципів загального та рівного виборчого права. На думку експертів правозахисних організацій, масових фальсифікацій, які були потенційно закладені у прогалини виборчого законодавства, вдалося уникнути завдяки наявності політичної конкуренції, відсутності монополії однієї сили на владу та значної уваги громадськості й світової спільноти до виборів Президента України [254, с. 218].

Новий закон про місцеві вибори, що набув чинності у 2015 р., на думку експертів, має ряд суттєвих недоліків. Серед них – відсутність персоналізованого вибору, дуалізм застосовуваних під час виборів виборчих систем, адже виборці будуть поставлені в умови, за якими депутатів до різних органів місцевого самоврядування вони обиратимуть одночасно, але по-різному, монополія місцевих організацій політичних партій на висунення кандидатів тощо. Окрім того, неоднозначно оцінюють фахівці і збільшення прохідного бар'єра з 3% до 5%.

Однак наголосимо і на позитивних змінах, зумовлених законодавчими змінами у виборчому процесі на місцевому рівні. Сприятимуть оптимізації конкурентної взаємодії у процесі місцевих виборів унормування імперативного мандату, закріпленого у перехідних положеннях закону, введення гендерного квотування, двотуровість виборів міських голів великих міст, що сприяє легітимації влади тощо [93].

Суттєвою проблемою в Україні є та обставина, що виборче законодавство зачасту змінюється напередодні виборів. Міжнародні експерти у галузі виборчого права неодноразово звертали увагу на необхідність забезпечення стабільності виборчого законодавства. Зокрема, у Кодексі належної практики у виборчих справах, Інтерпретативній Декларації про стабільність виборчого законодавства

наголошується, що основні елементи виборчого закону, зокрема виборчу систему, склад виборчих комісій і визначення меж округів не можна переглядати менше як за рік до проведення виборів. При цьому будь-яка реформа виборчого законодавства, яке має застосовуватись на виборах, повинна бути проведена достатньо завчасно, щоб бути дійсно застосованою на виборах [84, с. 56-57, с. 82].

Така негативна практика призводить до дезорганізації виборчого процесу, неможливості суб'єктів виборчого процесу заздалегідь ознайомитись з положеннями виборчого закону і відповідно в повній мірі скористатись наданими їм правами, що в цілому не сприяє прозорій політичній конкуренції та чесним результатам виборів. Прикладом до наведеної аргументації можуть стати місцеві вибори 2015 р., проведені відповідно до закону, ухваленого за три місяці до початку електорального процесу.

Як уже згадувалося вище, принципи конкуренції в українському законодавстві закріплені лише у економічній галузі. Вважаємо за доцільне проаналізувати процедуру регулювання даного процесу та екстраполювати економічний досвід на політичних теренах. Так, Антимонопольний комітет України (АМКУ), створений у 1993 р. для забезпечення виконання конкурентного законодавства, наразі відповідає за виконання двох законів, які стали результатом розвитку початкового конкурентного законодавства. Закон України «Про захист економічної конкуренції» 2001 р. є основним механізмом застосування конкурентного законодавства в Україні, тоді як Закон України «Про захист від недобросовісної конкуренції» 1996 р. стосується дій окремих суб'єктів господарювання, спрямованих на експлуатацію або завдання шкоди конкурентоспроможності інших суб'єктів господарювання.

Також ст. 42 Конституції України гарантує «право на підприємницьку діяльність», забезпечує «захист конкуренції у підприємницькій діяльності» та забороняє «зловживання монопольним положенням на ринку, незаконне обмеження конкуренції та нечесну конкуренцію». Окреме положення в тій самій статті проголошує, що «держава захищає права споживачів» [132]. У преамбулі Закону України «Про захист економічної конкуренції» визначаються правові засади підтримки та захисту економічної конкуренції, обмеження монополізму і таким чином забезпечується ефективне функціонування економіки України на основі розвитку конкурентних відносин. У статті 1 Закону «економічна конкуренція» визначається як «змагання між суб'єктами господарювання» з метою, щоб жодна компанія не могла диктувати ринкові умови, а споживачі і суб'єкти господарювання мали можливість вибирати між продавцями та покупцями.

Суттєві заборони у Законі України «Про захист економічної конкуренції» об'єднані у п'ять категорій: узгоджені дії, монопольне (домінуюче) становище, концентрація суб'єктів господарювання, деякі види діяльності з «обмеження та дискримінації» суб'єктів господарювання та об'єднань та антиконкурентні дії державних органів.

Аналогічно пропонуємо увести норми, що регламентуватимуть процес політичної конкуренції у якості змін до відповідних законів або шляхом прийняття окремого законодавчого акту. Так, стосовно «узгоджених дій» можна визначити їх як угоди та іншу погоджену конкуренту діяльність суб'єктів політичного процесу, а також законом заборонити дії, які можуть спричинити недопущення чи обмеження конкуренції. Якщо б дана норма була запроваджена, то не виникло би ситуації з обмеженням щодо можливості участі в місцевих виборах

організацій політичних партій, які було утворено пізніше, ніж за 365 днів до дня виборів, яку закріплював Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» від 10.07.2010 р. І лише гостра негативна реакція з боку опозиційних політичних сил, широких кіл громадськості та незалежних ЗМІ спричинила вплив на внесення змін до нового Закону від 30.08.2010 р., якими було знято дане обмеження.

Запровадження регулювання монопольного становища суб'єктів політичного процесу допоможе звести до мінімуму використання адмінресурсу, а також сприятиме розбудові демократичної партійної системи. Адже монопольне становище визначається, коли у політичного суб'єкта немає конкурентів, або на його становище не впливають дії конкурентів унаслідок використання ним певних пільг. Дана норма особливо б сприяла ефективному використанню засобів масової інформації, особливо під час проведення виборчих кампаній. Так, кількісний та якісний моніторинг загальнонаціональних випусків новин у прайм-тайм з 4 грудня 2009 р. до 15 січня 2010 р. та з 26 січня до 5 лютого 2010 р., який провели представники Місії ОБСЄ/БДПЛ продемонстрував, що більшість телекомпаній загальнонаціонального мовлення у своїх новинах надавали перевагу Ю. Тимошенко та В. Януковичу. Як зауважили міжнародні монітори, – це було помітно як з точки зору кількості ефірного часу, присвяченого висвітленню їхньої кампанії, так і з точки зору тональності висвітлення. Наприклад, державна телекомпанія УТ-1 не забезпечила збалансованого та неупередженого висвітлення, як передбачено законом. У другому турі УТ-1 виділила 65 % часу, відведеного на висвітлення кампанії у новинах, Ю. Тимошенко, а В. Янукович отримав 35 % часу [254, с. 218].

Регулювання концентрації суб'єктів політичного процесу може передбачати підвищення виборчого бар'єру для блоків політичних партій в залежності від кількості партій-учасниць у блоці. Це дозволить урівняти шанси політичних партій на представництво у Верховній Раді України та сприятиме обмеженню процесу блокування провладних партій і підвищенню інтенсивності політичної конкуренції. Зараз дана норма неактуальна, у зв'язку з обмеженням права участі у виборах виборчих блоків, проте тенденція до постійної зміни виборчого законодавства доводить, що у подальшому її запровадження цілком можливе.

Важливо також зауважити, що відсутність чіткої регламентації політичної конкуренції може призвести до монопольних тенденцій і в економічній сфері. Беззаперечним аргументом на користь зазначеного твердження є рішення Кабінету Міністрів України про перехід у 100-відсоткову власність держави ПАТ «Приватбанк», вкладниками якого є 20,5 мільйонів громадян України [226]. Нерозривна пов'язаність економічної та політичної сфер сучасної України має вносити певні, можливо, тимчасові корективи у нормативно-правове забезпечення умов відкритої конкуренції політичних та економічних еліт. Це може стати запорукою уникнення переходу до деформації чи спотворення демократизації політико-владних відносин як таких.

Також доцільно було б заборонити суб'єктам політичного процесу схилити інших суб'єктів до вчинення порушень законодавства про захист політичної конкуренції чи сприяти вчиненню таких порушень, а також заборонити примушувати інших суб'єктів політики до антиконкурентних узгоджених дій чи участі у концентраціях політичних суб'єктів проти їх волі.

Вважаємо за доцільне законодавче закріплення покарання за здійснення антиконкурентних дій органами державної влади та місцевого самоврядування. Це дозволить значним чином обмежити використання адміністративного ресурсу та сприятиме зниженню рівня корупції.

До речі, проблема корупції досить гостро постає в українській політичній практиці. Російський учений, доктор політичних наук Ю. Нісневич у своїх дослідженнях розглядає тісний взаємозв'язок корупції і політичної конкуренції та визначає останню як використання особою, що обіймає державну посаду, довірених йому державно-владних повноважень і прав, службового стану і статусу в системі державної влади, статусу органу державної влади, який він представляє, в цілях протиправного отримання особистої та/або групової політичної вигоди (політичного збагачення).

Дослідник зауважує, що мета політичної корупції в контексті приведеного визначення полягає, в першу чергу, в пригніченні політичної конкуренції та подальшої монополізації політичної і державної влади, що призводить до формування політичного режиму авторитарного типу. При цьому можливе збереження імітаційного муляжу політичної конкуренції і опозиції, правлячого режиму, що виставляється на вітрину в якості його демократичної декорації для демонстрації, передусім, світовій спільноті [198, с. 14].

Про актуальність та необхідність вирішення проблем корупції, що поширена в системі державного управління в Україні, свідчать дані різноманітних правозахисних організацій. Так, за проведеним аналізом міжнародної антикорупційної мережі Transparency International у 2012 р., корупція залишається дуже серйозною проблемою для України. Україна посіла 144 місце у списку 176 країн за рівнем корупції і, таким чином, опинилась серед найбільш

корумпованих держав світу. Згідно з даними, розміщеними на сайті цієї організації, Україна в поточному році набрала 26 балів із 100 можливих, при цьому що чим нижчий бал, то більш корумпована країна.

Основними причинами, за якими рівень корупції в Україні зростає, на думку Transparency International, є бездіяльність Національного антикорупційного комітету при Президентові України, нефінансування державної антикорупційної програми, зміни у законодавстві про держзакупівлі, які вивели у тінь десятки мільярдів гривень державних коштів [398]. За результатами даного вимірювання у 2016 р. Україна посіла лише 130 місце зі 168 позицій, незважаючи на заяви влади щодо рішучої боротьби з корупцією [331].

Масштабне компаративне дослідження проблем корупції в Україні провели свого часу фахівці Київського міжнародного інституту соціології. Вони порівняли стан корупції в державі у 2007, 2009, 2011 та 2015 рр. [308]. По-перше, експерти презентували суспільне бачення стану корупції, демонструючи відповідь респондентів на запитання «Як часто ви стикаєтеся з будь-якою формою корупції?» та візуалізуючи динаміку корупційного досвіду громадян (Рис. 3.1, 3.2).

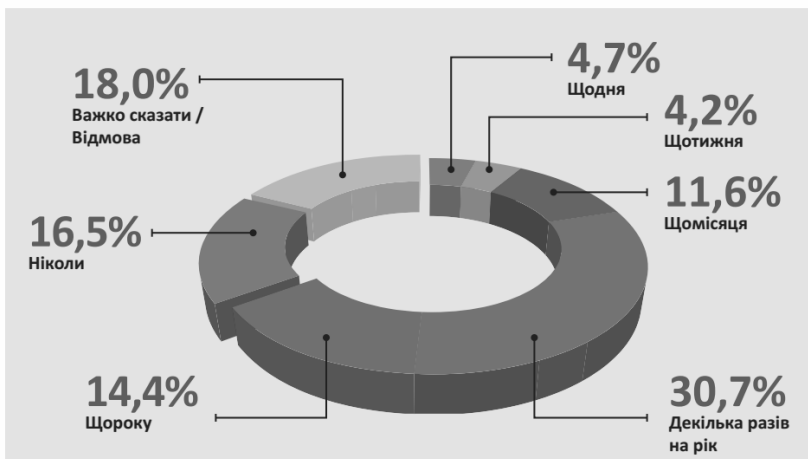

Рис. 3.1 – Розподіл відповідей на запитання «Як часто ви стикаєтеся з будь-якою формою корупції?»

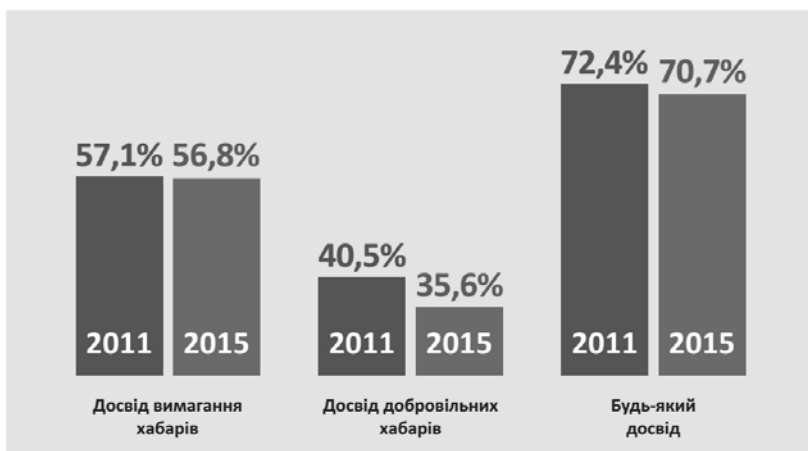

Рис. 3.2 – Динаміка корупційного досвіду громадян

По-друге, експерти дійшли висновку, що після подій 2014-2015 рр. спостерігається відчутне скорочення рівня довіри до органів влади всіх без винятку рівнів порівняно з 2011 р., що може бути пов'язане з невиправданими

очікуваннями населенням рішучих змін у країні. Однак, попри невисокий рівень довіри до інститутів влади, населення України здебільшого продовжує розглядати вищі органи влади як найбільш відповідальні за боротьбу з корупцією. Більшість опитаних у 2015 р. називають основними відповідальними за боротьбу з корупцією Президента України (60,6 %), Верховну Раду (41,7 %) та Кабінет Міністрів (37,7 %).

По-третє, виявлено, що погляди населення на основні причини корупції досить вкорінені. Корупція розглядається як результат сукупного впливу низки чинників. Серед них основними є: прагнення чиновників використовувати службове становище заради особистої вигоди (19,7 %), яким сприяють вище керівництво країни через своє небажання боротися з корупцією (12,9 %) та саме населення, що звикло в такий спосіб розв'язувати власні проблеми (11,8 %) [308].

Останні ж дані соціологічного моніторингу компанії «TNS-Україна», проведеного у серпні 2016 р., засвідчують, що протягом останнього року 41 % опитаних українців зіткнувся з тим або іншим проявом корупції. Найбільш корумпованими сферами опитувані назвали медичну (61 %), сферу освіти (34 %), силові структури (24 %), дозвільні контролюючі органи (19 %) та місцеві органи влади (18 %) [1].

У свою чергу, аналізуючи проблему співвідношення корупції та політичної конкуренції, необхідно відзначити, що особливої гостроти вона набуває у процесі виборів. Це пов'язано з використанням адміністративного ресурсу, а також із процедурою формування виборчих списків політичних партій.

Український дослідник В. Кулеба констатує, що останнім часом корупція розповсюдилася не тільки на державний апарат, але й на систему політичних партій. Він наголошує, що в нашій країні фактично

найкорумпованішими стали партії, які відіграють все більшу роль у державі, зокрема, парламентські. Вони корумповані як на рівні вищого керівництва, так і на рівні середньої ланки. Це виявляється у продажу місць у виборчому списку, посад у державних структурах. Найнебезпечнішим та найдорожчим у політичному сенсі стала купівля – продаж результатів парламентських виборів, адже у великій політиці кожен куплений голос виборця на п'ять років деформує та фальсифікує конфігурацію влади, а кожен куплений політик – дезорієнтує загальний курс держави. І хоча більшість політиків усвідомлюють, що подібна система прискорює процес самознищення і економіки, і політики, і державного управління, проте не може стримати свій корупційний апетит, та й імунітету, до наслідків якого українське суспільство досі не набуло. На жаль, з тим рівнем політичної еліти, яка є зараз, побороти корупцію неможливо, оскільки партії і окремі політики відрізняються лише гаслами, а не своєю суттю [154].

Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, аналізуючи проблеми розбудови політичних партій в Україні, у якості одного з основних інституційних їхніх недоліків визначають недостатній розвиток партійної демократії, у тому числі – непрозорість внутрішньопартійного життя та недемократичний характер внутрішньопартійних процесів. Статутні документи та політична практика свідчить, що первинні осередки лише розглядають та оцінюють запропоновані керівництвом партійні документи та стратегії; делегують своїх представників на загальнопартійні з'їзди; вносять пропозиції щодо кандидатів у народні депутати України, але списки кандидатів «пакетно» затверджуються з'їздами партій. При цьому процедура формування списків кандидатів у депутати чітко не прописана ані у статутних документах

політичних партій, ані на законодавчому рівні, що сприяє поширенню корупції на цьому рівні [329, с. 37].

Аналіз, проведений експертами Фундації «Відкрите суспільство», доводить, що кулуарний характер формування партійних списків та неможливість суспільства вплинути на вибір не лише партії, але й порядку розміщення її кандидатів призвів до того, що головним критерієм потрапляння у список стали не політичні чи фахові здібності кандидата, а фінансовий внесок. Адже партія – надзвичайно витратний бізнес-проект, а в умовах відсутності обмежень виборчих фондів політичні гонитви за голосами стали надзвичайно затратними рекламними кампаніями. Відтак у Раді з'явився ще один ценз – майновий. За даними експертів у 1998 р. місце у списку коштувало приблизно 500 тис. у.о., у 2006 р. – вже понад 3 млн., а у 2007 р. – ціна питання доходила до 7 мільйонів. У 2012 р., на думку керівника Комітету виборців України О. Черненка, вартість місця в прохідному списку коливалася приблизно від 3 до 10 мільйонів доларів. Він зазначає, що у Партії регіонів вартість місця в списку може доходити навіть до 10 млн. доларів. Якщо ж говорити про опозиційні списки, то там в середньому можна говорити про суму в 5 мільйонів доларів [355]. Партійці твердять, що навіть за депутатів, які не мали потрібного фінансування, вносились плата певними спонсорами. Таким чином, парламент перетворився на клуб багатіїв.

Лише за даними Координаційного комітету при Президентові України з боротьби з організованою злочинністю та корупцією у парламенті 4-го скликання 364 народні депутати мали доходи від комерційних структур і лише 86 депутатів були непричетними до підприємницької діяльності. Усього у сфері прямого чи непрямого депутатського впливу тоді налічувалось 3100 підприємств. У парламентах V та VI скликання кількість депутатів не від

бізнесу скоротилася ще більш, їх практично немає поза презентаційними десятками. Звичайно, рецептом могли би стати відкриті виборчі списки та жорстке законодавче обмеження виборчих фондів [292].

Визначаючи основні мотиви, що спонукають інвестувати в отримання депутатського мандату, народний депутат України III скликання Сергій Москвін наводить такий перелік:

- отримання прибутку від впливу на ухвалення рішень (володіючи важелями влади можна збільшити свої прибутки в 10-15 разів);

- зниження витрат за рахунок економії на посередництві (для політичних інвесторів парламент – це щось на зразок біржі, де депутатське місце перетворюється на місце брокера), парламент відкриває двері в інші владні кабінети, «це дозволяє заощадити 20-40 % витрат на здійснення інвестицій»;

- зменшення ризиків за рахунок недоторканності («як засіб особистого захисту і спосіб отримання певної охоронної грамоти для свого бізнесу»; за рахунок цього зменшується ризик втрати капіталу, але в той же час виникає ризик потрапити під значний тиск, здійснивши необережні політичні кроки) – цим зараз обґрунтована логіка діяти «чужими руками» та захищати свої інтереси у міжнародних судах;

- зменшення ризиків за рахунок отримання інсайдерської інформації (зменшення ризиків втрати капіталу);

- престижність приєднання до еліти [188].

Отже, в усіх дослідженнях проблеми корупції відзначається тісне поєднання політичної діяльності з корупцією у формі незаконного фінансування виборчих і інших політичних кампаній партій і окремих політиків, а також підкупу політиків і виборців. Законодавство у цій

галузі обов'язково повинно враховувати даний аспект. У Законі України «Про заходи запобігання і протидії корупції» від 07.04.2011 р. дані положення чітко не були виписані, що негативно впливало на перебіг та якість політичної конкуренції вже на парламентських виборах 2012 р. Дане питання потребувало якнайшвидшого вирішення в умовах загострення конкурентної боротьби та високої ваги корупції у політичних процесах.

У 2016 р. Закон України «Про заходи запобігання і протидії корупції» частково втратив чинність зі вступом у силу рішення Національного агентства з питань запобігання корупції «Про початок роботи системи подання та оприлюднення декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» [286]. Рішенням визначена система подання та оприлюднення декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Водночас Національним агентством з питань запобігання корупції було започатковано Єдиний державний реєстр декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. У 2016 р. в Україні відбувся процес першої в історії кампанії з електронного декларування. Запровадження е-декларування називали необхідною умовою для отримання Україною чергового траншу МВФ, фінансової допомоги Євросоюзу та, нарешті, результативного закінчення переговорів про скасування візового режиму з ЄС. У результаті було оприлюднено статки вітчизняних політиків, що вразило не тільки громадян України, але й зарубіжних партнерів держави. На момент завершення терміну подання фінансових звітностей народні депутати України задекларували понад 12 мільярдів гривень, а у топ-10 найбагатших нардепів потрапили троє позафракційних депутатів, стільки ж обранців з партії

«Відродження», двоє – з Блоку Петра Порошенка та по одному з Опозиційного Блоку та Народного Фронту [205].

Оприлюднені електронні декларації стали предметом перевірки Генеральною прокуратурою України та Національним антикорупційним бюро України, які тільки на перших етапах виявили, що народні депутати суміщають законотворчу діяльність з комерційною. Окрім того, у грудні 2016 р. Президент Литви Д. Грібаускайте повідомила, що готова направити своїх експертів для перевірки електронних декларацій українських чиновників [302].

Важливим нормативно-правовим актом, що має безпосереднє відношення до процесу конкуренції політичних еліт, став ухвалений у 2014 р. Закон України «Про очищення влади» [94]. Цей Закон визначив правові та організаційні засади проведення очищення влади для захисту та утвердження демократичних цінностей, верховенства права та прав людини в Україні. Вперше на законодавчому рівні було регламентовано процес люстрації. Очищення влади передбачає встановлену законом або рішенням суду заборону окремим фізичним особам обіймати певні посади в органах державної влади та органах місцевого самоврядування. Метою таких дій є недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи, спрямовані на узурпацію влади, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини.

Таким чином, дія вказаного закону може виключити із конкурентної боротьби на 10 або 5 років певне коло осіб, яким висунуті й обґрунтовані обвинувачення у владній монополії та недотриманні демократичних принципів політичної боротьби та захисту прав громадян. Вже у жовтні 2016 р., за даними Міністерства юстиції України,

98 % чиновників, які підлягали люстрації, були звільнені [2]. 934 особам було закрито доступ до державних посад до 2024 року.

Однак маємо вказати на певні недоліки нового для України закону. По-перше, норми закону відповідно до його тексту розповсюджуються тільки на представників політичної еліти часів президентства В. Януковича. По-друге, Конституційний суд так і не зміг ухвалити рішення про конституційність положень закону про люстрацію.

Отже, на основі проведеного аналізу нормативно-правового забезпечення процесу конкуренції політичних еліт можемо визначити ряд недоліків та рекомендацій щодо їхнього усунення. Перш за все, конкуренція передбачає наявність рівних за можливостями політичних сил (контрсил). Для їхнього функціонування Україна протягом усіх років незалежності потребувала і зберігає нагальну потребу в ухваленні закону про політичну опозицію, зокрема, парламентське її крило. Погоджуючись із рядом вітчизняних дослідників, зауважимо на прийнятності варіанту внесення відповідних положень у вже існуючі законодавчі акти.

Ще одним важливим, але й досі не завершеним завданням для України залишається законодавча регламентація лобістської діяльності, яка здійснюється нелегальним шляхом. Ряд законопроектів, які мали б визначити специфіку надання лобістських послуг та умови їхнього надання, так і не були сприйняті парламентом. Хоча, наголосимо, що саме у стінах законодавчого органу функціонують впливові вітчизняні лобі. Лобіювання в Україні існує де-факто, однак воно має кулуарний і корупційний характер. Тоді як, до прикладу, у США і багатьох європейських країнах це питання законодавчо врегульовано, хоча й оптимальної та досконалої системи немає у жодній країні.

Таким чином, функціонування демократичної політичної системи передбачає наявність структурованої політичної конкуренції. Для неї, у свою чергу, необхідна діяльність громадянського суспільства, яке сприяє структурації суспільних інтересів, та за допомогою політичних партій їх реалізації. Саме тому метою держави є створення умов для якісної конкурентної взаємодії, яка реалізується через вільні вибори. Перш за все, дана мета реалізується шляхом політико-правового унормування. Тому вважаємо за доцільне запровадження на законодавчому рівні норм, що регламентують даний процес, можливо шляхом унесення змін до діючого законодавства, або шляхом створення окремого акту із запозиченням досвіду регулювання економічної конкуренції.

3.2. Політичне лідерство як чинник функціонування політичної конкуренції

Термін «лідер» у перекладі з англійської означає «головний», «керівник», «ведучий». У свою чергу, політичне лідерство виступає одним із найважливіших видів соціального лідерства і пов'язане із управлінням державними і суспільними процесами. Прихильники застосування маркетингового підходу до аналізу політичних явищ визначають політичне лідерство як особливий вид підприємництва, яке здійснюється на політичному ринку, де діють свої правила і принцип жорсткої конкурентної політичної боротьби. Таким чином, у результаті реалізації конкурентних принципів взаємодії політики «обмінюють» свої політичні програми, у яких закладено шляхи розвитку суспільства на владні посади задля їхньої реалізації.

Феномен політичного лідерства у світовій політичній думці аналізується із стародавніх часів. Поширеною є

думка, що історію творять саме непересічні особистості. Дана наукова проблема всебічно вивчається Г. Алмондом, Ж. Блонделем, М. Вебером, Є. Вятром, С. Ліпсетом, Г. Лебоном, Р. Такером, Г. Тардом, М. Херманн, Р.-Ж. Шварценбергом та ін. На пострадянському просторі механізм політичного лідерства, специфіку його формування та реалізації досліджують Г. Авцинова, Г. Ашин, В. Васильєв, Г. Голосов, Г. Ділігенський, Ю. Коргунюк, Ю. Нісневіч, Г. Почепцов, Г. Пушкарьова, О. Соловійов. Серед українських дослідників даної проблеми можна виділити В. Бебика, В. Бортнікова, О. Кіндратець, Б. Кухту, Л. Мандзій, О. Новакову, А. Пахарєва, О. Траверсе, Л. Тупчієнка, Ф. Рудича та ін.

Серед ранніх досліджень даного явища, можна навести концепцію Н. Макіавеллі, який визначав сутність політичного лідера як володаря, що використовує різні засоби для наведення порядку й збереження свого панування. В рамках волюнтаристських теорій лідерства Т. Карлейль висловив думку, що суспільство не може існувати нормально без постійної спрямовуючої дії лідера, а за твердженням Р. Емерсона, усі глибокі звершення – це талант видатних індивідів. Соціопсихологічні концепції обґрунтування політичного лідерства представлені видатними соціальними філософами – Ф. Ніцше, який стверджував, що лідер – це надлюдина, найдосконаліший її екземпляр, всі лідери є геніальними людьми; та Г. Тардом, який наголошував, що єдиним джерелом прогресу суспільства є відкриття, зроблені неординарними особистостями. Специфікою ж даних досліджень другої половини ХХ ст. є застосування маркетингового підходу, коли згідно з концепцією французького соціолога П. Бурдьє політика починає розглядатися у якості ринку певного типу, а політичні лідери з'являються на ньому внаслідок жорсткої конкурентної боротьби.

Розробляючи власну типологію політичного лідерства, М. Вебер звертає увагу на конкурентний характер раціонально-легального типу. Так, традиційне лідерство ґрунтується на вірі як правлячих, так і підлеглих у те, що влада є законною, оскільки спирається на авторитет освячених і непорушних традицій та звичаїв наслідування її. Цей тип лідерства становить основу існування монархічної влади. Харизматичне лідерство засновується на ірраціональній вірі громадян у надзвичайні, надприродні, недоступні для інших, богоявлені якості правителя, які надають йому можливість і неформальне право підкоряти собі маси. Харизматичне лідерство характеризується режимом необмеженої влади лідера, яка ґрунтується на ідеї служіння мас інтересам суспільства і держави, уособлених персоною лідера; повними особистими відданістю й довірою, зумовленими наявністю у лідера уявних якостей пророка, месії, вождя; некритичним ставленням мас як до лідера, так і до його політики.

Натомість раціонально-легальне (бюрократичне) лідерство ґрунтується на вірі в законність раціонально встановлених правил і процедур обрання лідера і в його ділову компетентність. Його характерними ознаками є наявність легальних процедур обрання, відповідність особистості претендента бажаному наборові необхідних професійних якостей, конкурентність і періодичність змін лідера [39, с. 308].

У своїй роботі «Вертикальна демократія» Дж. Сарторі наводить думки політологів, що підтверджують тезу про важливість політичного лідерства у розбудові демократичного політичного режиму. Так, Дж. Брайс, робить висновок, що «напевне, жодна форма врядування не потребує так видатних лідерів, як демократія». А через п'ятдесят років, у 1937 р., після падіння демократії в Італії, Іспанії та Німеччині, С. де Мадаріага писав: «Попри

зовнішнє враження, ліберальні демократії залежать від лідерства, можливо, навіть більшою мірою, ніж інші, авторитарніші форми врядування; бо ... їхню природну тенденцію ослаблювати джерела політичної влади слід урівноважити вищим рівнем ... авторитету з боку їхніх лідерів». У ті самі роки К. Мангейм дійшов подібного висновку: «Брак лідерства в пізньоліберальному масовому суспільстві можна ... визначити як результат змін на гірше в доборі еліти... Саме цей загальний брак проводу створює сприятливі нагоди для груп із диктаторськими амбіціями». Наприкінці Другої світової війни Е. Ліндсей у класичній праці 1940-х рр. виклав такі міркування: «Якщо демократія має вижити, їй треба застосувати й використати кожен найменшу часточку вміння, знання і лідерства, яку вона може здобути. Цим складним, взаємозалежним світом, у якому ми живемо, не можна керувати без знань і вміння, прозорливості й лідерства. Будь-який культ некомпетентності може призвести тільки до лиха». А Д. Белл сказав так: «Будь-яка оцінка спроможності суспільства задовольняти свої проблеми залежить ... від якості лідерства й характеру народу» [Цит. за: 296, с. 523-524].

Детально досліджував політичне лідерство як чинник формування політичної конкуренції Й. Шумпетер. Він розглядав поведінку політиків як аналогічну конкурентній боротьбі підприємців. У владі перебувають ті, хто контролює політичний ринок. Виборці не визначають центральні політичні проблеми, а їхній вибір кандидатів різко обмежений. Кого вони обирають залежить від правил висування, ініціативи самих кандидатів і тих сил, які за ними стоять. Політичні партії накладають додаткові обмеження на можливості вибору. Політолог відзначає, що будь-яка форма демократії містить ризик адміністративної неефективності. Проте проблеми можуть бути зведені до

мінімуму, якщо усвідомлюються умови, необхідні для задовільного функціонування демократії. На думку Й. Шумпетера, це такі умови:

1. Рівень політичних діячів повинен бути достатньо високим.

2. Конкуренція між лідерами та партіями повинна відбуватися в обмеженому колі проблем, характеризуючись консенсусом щодо загального напрямку державної політики.

3. Повинна існувати добре підготовлена бюрократія, яка надає допомогу політичним діячам у всіх аспектах формулювання політики та управління.

4. Повинен існувати «демократичний самоконтроль», тобто загальна згода щодо небажаності, наприклад, змішування ролей виборців та політиків, надмірної критики уряду, а також непередбачуваних і насильницьких дій.

5. Повинна виявлятися терпимість до плюралізму думок [265, с. 269].

Таким чином, дані умови функціонування демократії поєднують у собі механізми політичної конкуренції та роблять акцент на якості політичної еліти та лідерів.

Польський політолог Є. Вятр, пропонуючи власну типологію політичних лідерів, у якості одного із критеріїв висуває налаштованість на інтенсивність політичної конкуренції. Отже, по відношенню до ідеології він виділяє тип лідера-ідеолога та лідера-прагматика. Перший тип вірний ідеології свого руху навіть при загрозі втрати влади, другий – здатний відмовитися від ідеологічних принципів в ім'я збереження влади. Залежно від ставлення до прихильників лідер-харизматик формує волю інших, лідер-представник виражає волю тих, хто за ним стоїть. По відношенню до опонентів та характеру політичної конкуренції Є. Вятр виділяє тип лідера-угодовця, який, наскільки це можливо, прагне до пом'якшення конфлікту,

знаходженню компромісу, і лідера-фанатика, який прагне до максимального загострення конфлікту, знищення противника будь-яку ціну. Залежно від ступеня, в якому політик здатний переглядати раніше сформульовані судження, враховувати чужі думки, сприймати критику на свою адресу, політолог виділяє тип відкритого лідера і лідера-догматика [50].

Український політолог О. Траверсе стверджує, що боротьба за владу і прихід того чи іншого політичного руху або партії до влади, участь в управлінні країною за демократичних умов пов'язані з регулярними виборчими циклами та делегуванням політичних лідерів на керівні державні посади. Отже, політичне лідерство стає однією з форм влади за умов, коли лідери набувають суспільного визнання, а рухи або партії, їхні лідери отримують право на владу. Національний лідер залишається у межах демократичного процесу тільки тоді, коли перебуває в умовах конкуренції і здатності інших осіб скоригувати його діяльність і/або змінити лідера на керівній посаді згідно з чинними правовими нормами [324].

Першочергової ваги проблема політичного лідерства набуває під час демократичного транзиту. Транзитологи стверджують, що у процесі інституціоналізації демократії – другої фази демократичного транзиту – через запровадження повноцінних виборів, політичної відповідальності урядів перед народними обранцями, надання прав на формування коаліцій та партійної конкуренції роль політичних лідерів дещо нівелюється, а основна функція змінюється. Однак оскільки «оксамитові революції» у країнах Центральної та Східної Європи були антиавторитарними за своїм спрямуванням, то й очолили їх «лідери-інтелігенти» – вихідці із середовища, яке найбільш категорично ставилося до існуючого режиму. Обрання президентами Угорщини, Чехословаччини, Болгарії, Польщі

колишніх дисидентів засвідчує відповідний суспільний запит на «моральних лідерів». Звісно, реалізація такої політики була б неможлива без сприяння політичних еліт. Однак основним джерелом формування нової політичної еліти стала «революційна вулиця» – робітники, службовці, представники творчої інтелігенції, яких об'єднувало заперечення попереднього режиму. Брак у них досвіду політичної та державної діяльності в тих умовах сприймався радше як плюс, а не мінус. Вони стали моральними лідерами, сполучною ланкою між державою і суспільством, що, звісно, полегшило процес повернення до загальнолюдських гуманістичних цінностей та ідеалів громадянськості.

Наголосимо, що для становлення демократії необхідно поєднання внутрішньоелітної чи міжелітної конкуренції, конкурентних виборів, завдяки яким відбувається зміна влади та триває процес конкуренції між політичними елітами і лідерами. Яскравими прикладами даного процесу можуть слугувати різного роду революції, що відбулись протягом останніх років на пострадянському просторі: «революція троянд» 2003 р. в Грузії, «помаранчева революція» 2004 р. в Україні, «революція тюльпанів» 2005 р. у Киргизії. Необхідно відзначити, що у всіх цих процесах непересічну роль відігравали саме політичні лідери.

Так, події в Грузії розпочалися зі звинувачень влади опозицією у фальсифікації парламентських виборів, у результаті чого президент країни Е. Шеварнадзе склав свої повноваження, і країну очолив М. Саакашвілі. Приводом для української «помаранчевої революції» також стали президентські вибори, в результаті яких відбулась певна зміна у лідерському складі країни: президента Л. Кучму змінив один із лідерів опозиції В. Ющенко. Подібний сценарій відбувся в Киргизькій республіці – парламентські

вибори 2005 р. були визнані сфальсифікованими, президент А. Акаєв не зміг протистояти опозиціонерам і подав у відставку. Країну очолив один із лідерів опозиції К. Бакієв. Таким чином, у даних країнах у результаті задіяних механізмів політичної конкуренції відбулась зміна політичних лідерів, які претендували також на зміни у політичних режимах цих держав. Однак події 2010 р. у Киргизії та 2011 р. у Грузії довели, що незважаючи на певне оновлення політико-владних еліт, якісних змін у цих країнах не відбулось.

В Україні ситуація розвивалася дещо інакше. Історичний етап і конкретні обставини, за яких стали можливими суспільно-політичні перетворення в Україні, зумовлюють значну специфіку цього процесу, суттєве відхилення його від класичного варіанта саморозвитку. Специфіка ця пов'язана, передусім, з двома групами чинників. До першої належать наслідки штучного стримування і глибокого спотворення розвитку суспільства за радянських часів. Унезалежнення не супроводжувалося виразним розривом з цим періодом, якісним стрибком до нового суспільно-політичного стану. Більше того, на рівні еліти мала місце спадковість, перенесення суттєвих старих ознак і норм у політичну культуру і політичну практику самостійної держави. Закономірно, що протягом перших років незалежності чинився суперечливий, переважно деструктивний вплив влади на перебіг суспільно-політичних процесів. Набули розвитку і певної усталеності сурогатні форми суспільної організації, тіньові політичні механізми. Саме ці обставини унеможливили реальне зближення з Європою і утримували країну у стані невизначеності щодо геополітичної ролі та зовнішньополітичних пріоритетів.

Друга група чинників – це наслідки відставання національних суспільних процесів порівняно з

інтернаціональними, незавершеності національної самоідентифікації, суспільно-політичної консолідації, формування сучасної конкурентоспроможної і патріотичної політичної еліти. Це особливо рельєфно виявляється на європейському фоні, де процеси інтернаціоналізації значно посилюються інтеграційними чинниками, які безпосередньо впливають на національні моделі розвитку.

Першим національним лідером у незалежній Україні став Леонід Кравчук. Фахівці Інституту національних і етнополітичних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України у колективній монографії «Політика в особах» зазначають, що першим президентом і у внутрішній, і у зовнішній політиці був обраний шлях найменшого спротиву, почала виконуватися програма мінімум. Реально це була поведінка звикання еліти до нових обставин і поступового освоєння нею нових можливостей. При цьому стабілізація, контрольованість ситуації набули пріоритетності перед реформуванням. Це стало головною причиною консервування перехідного стану суспільних відносин, відносин власності, принципів формування влади [238, с. 168].

Необхідно відзначити, що постать Л. Кравчука була певним компромісом для країни, яка щойно отримала незалежність. З одного боку, даний політичний лідер вирізнявся від класичних представників з «комуністичним» типом управління. З іншого боку, свою посаду Л. Кравчук отримав у конкурентній боротьбі з В. Чорноволом, якого більшість населення сприймала як надто радикального політичного діяча. В принципі на даному історичному етапі реальну конкуренцію вищезазначеним політикам міг скласти ще П. Симоненко, проте його ідентифікація у якості лідера Комуністичної партії значно знижувала шанси на всеукраїнське представництво.

У 1994 р. у результаті президентських виборів перемогу одержав Л. Кучма. Фактично громадяни відчували певне незадоволення першими роками незалежності, тому обираючи лідера, намагалися мінімізувати ризики майбутніх політико-економічних перетворень. Хоча експерти стверджують, що в умовах, коли країна потребувала реалізації моделі «навздогінної» модернізації, результат зазначених виборів був кроком назад. Аналізуючи «епоху» Президента Л. Кучми, яка отримала назву «кучмізм», необхідно відмітити, що політична та економічна сфери розвивалися у тому напрямку, якого потребувала політична еліта. Реформи мали недемократичний, несистемний характер, а їхнім єдиним плюсом була певна стабілізація, нехай навіть і негативного забарвлення. У цей період відбулись значні зміни у розвитку економічної системи на користь правлячої верхівки. Будована ринкова економіка розвивалася швидше нормативно-правової бази, яка мала регламентувати цей розвиток, у результаті чого Україна зайняла міцні передові позиції у рейтингу найбільш корумпованих країн світу.

Таким чином, реформування економічної системи відбувалося найповільніше серед країн колишнього СРСР. Економічна криза була подолана тільки у 1999 р., набагато пізніше, ніж у Росії та Білорусі. У фінішному для президента Л. Кучми 2004 р. за реальним розміром валового національного продукту відносно докризового 1989 р. Україна мала показник 57 % проти 82 % в Росії, яка більш послідовно впроваджувала ринкові реформи, та 111 % у Білорусі, яка не квапилася руйнувати старі механізми господарювання. Ще більше Україна програла за цей час у порівнянні з країнами Балтії та Центрально-Східної Європи [80].

Під час правління Л. Кучми президентські вибори носили фактично неконкурентний характер, бо реальних

претендентів на перемогу, окрім вже згадуваного вище очільника Компартії України П. Симоненка, не було. Більше того, політичних клас, інтереси якого представляв та захищав Л. Кучма, навряд би підтримав іншого кандидата. Остання обставина спотворила умови політичної конкуренції і негативно позначилася на формуванні правлячої еліти; вона стала основною причиною труднощів у забезпеченні спадковості режиму, коли стала необхідною зміна лідера.

Ситуація загострилася у 2004 р. під час чергових президентських виборів. Політичні сили, які об'єдналися в два табори і змагалися за право керувати країною, мали спільне походження і відрізнялися результатами внутрішньої еволюції, яка, до того ж, переважно пов'язана зі способом ведення конкурентної боротьби. Це цілком позначилося під час парламентських виборів 2006 р. і формування урядової коаліції.

Альтернативи подальшого національного розвитку, які визначилися під час президентських виборів 2004 р., стали причиною мобілізації громадських і політичних сил, які керувалися різними суспільними цінностями. Характер протистояння породжував ризики поглиблення внутрішніх суперечностей у регіональному та ідеологічному форматі. Два основні табори – помаранчевий і біло-синій – сформувалися переважно за соціокультурними чинниками. Жоден із них не представляв країну в цілому, мав ознаки усталеної регіональності. Президент В. Ющенко стикається з надзвичайно складною проблемою консолідації. Він не повною мірою задовольнив очікування однієї частини суспільства, передовсім – власних виборців, фактично відстав від них у питаннях демонтажу колишнього режиму і модернізації країни. Водночас він випереджав іншу велику частину українських громадян, не готових сприйняти його модель нової країни і, таким чином, його самого.

«Помаранчева» революція визначається дослідниками як унікальний випадок національної консолідації на пострадянському просторі. Процес розбудови демократичного політичного режиму характеризується політичною нестабільністю, загостренням політичної конкуренції, що є наслідком динамічної функціональної взаємодії політичних акторів з відповідними ресурсами, стратегіями і видами капіталу у межах певного набору формальних і неформальних правил.

Основним здобутком лідерства Президента України Віктора Ющенка стало руйнування політичної монополії та завершення періоду панування старої моделі влади: «сильний президент – політичний патрон» та «бізнесова олігархія – політичні клієнти». Саме за часів його президентства можна спостерігати наявність та динамічне функціонування відкритого політичного ринку, зорієнтованого на прозору політичну конкуренцію та змагальність за основні політичні ресурси з мінімальною присутністю клієнтарно-патронажних відносин та правил неконкурентної гри, певним чином упроваджуваних політичними акторами в систему державного управління, що є одним із базових чинників демократичної розбудови держави у сучасному світі.

Експерти НІСД стверджують, що за президентської каденції В. Ющенка розпочалося формування принципово нової моделі української політичної системи, яка ґрунтується на відкритому політичному ринку. Останні роки новітньої історії наочно продемонстрували, що Україна зробила крок до розбудови відкритого політичного ринку як політичної реальності, в якій усі агенти та учасники є захищеними правилами чесної й відкритої конкуренції та мають можливість отримати певні «політичні компенсації» у разі політичного програшу. Загалом у демократичному світі відкрита політична

конкуренція існує як певний інституціональний механізм контролю над діями уряду і захисту прав та інтересів політичної меншості [329, с. 10].

Після президентських виборів, що відбулися взимку 2010 р., країну очолив В. Янукович, здобувши 48,95 % голосів виборців. Ю. Тимошенко програла з мінімальним відривом, отримавши 45,47 % голосів [280]. Зауважимо, що В. Янукович на початку свого президентства мав великий рівень народної підтримки, який стрімко знижувався. Так, за даними Центра Разумкова, якщо у квітні 2010 р. його діяльність повністю підтримували 42,3 % населення України, то у березні 2013 р. кількість прихильників скоротилась у чотири рази і становила 14 % [309].

Окрім політичного лідерства загальнонаціонального масштабу значний вплив на розвиток суспільства взагалі, та політичної системи зокрема, здійснюють лідери опозиційних сил, очільники провідних політичних партій та їхніх фракцій у Верховній Раді України, керівники певних установ у системі державного управління тощо. Одним із найбільш яскравих та суперечливих лідерів в історії незалежної України є Ю. Тимошенко. Її політична кар'єра розпочалась у 1998 р., коли її було обрано народним депутатом від політичної партії «Громада». У парламенті вона очолила Комітет із питань бюджету. Але скандал навкруги даної політичної сили, керівником якої був П. Лазаренко, спричинив створення у 1999 р. Ю. Тимошенко власної політичної партії – «Батьківщина». За часів президентства Л. Кучми Ю. Тимошенко проводила активну опозиційну діяльність – вона ініціювала протестні акції «Україна без Кучми» та «Повстань, Україно!». При цьому новостворений Блок Юлії Тимошенко пройшов до ВРУ у 2002 р., здобувши 7,26 % голосів виборців [280].

Напередодні президентських виборів 2004 р. Ю. Тимошенко зайняла найрадикальнішу опозиційну нішу

та сприяла перемозі В. Ющенка, уряд, часів президентства якого, вона очолювала. Цікавою особливістю є зростання рівня довіри населення до даного політичного лідера. Вітчизняні політологи визначають її єдиним харизматичним лідером на українських теренах того часу. Дане твердження ілюструється такими цифрами. На початку 2004 р. рівень довіри населення до Ю. Тимошенко складав приблизно 10 %, при цьому негативний рейтинг був у межах 50 %. А вже за півроку після перебування на посаді прем'єр-міністра, кредит довіри від населення складав 60 %. Після відставки з посади у 2005 р. Ю. Тимошенко зосередилась на передвиборчій боротьбі до Верховної Ради у 2006 р. У результаті БЮТ здобув 22,29 % голосів виборців, а на позачергових парламентських виборах 2007 р. дана політична сила єдина збільшила своє представництво у ВРУ на 8 %, отримавши 30,31 % народної підтримки [214]. Там Ю. Тимошенко та її політична сила очолили опозицію в країні та виступали найбільш впливовим політичними конкурентами для діючої влади.

Звісно, що така ситуація, зростання її політичної ваги не влаштувало діючу владну еліту: 17 червня 2011 р. кримінальну справу проти Ю. Тимошенко щодо газових контрактів, укладених з Росією в 2009 р., було передано до Печерського суду міста Києва. 5 серпня 2011 р. суд ухвалив рішення про взяття Ю. Тимошенко під варту, а 11 жовтня виніс обвинувальний вирок: «за перевищення службових повноважень під час підписання газових угод з Російською Федерацією у січні 2009 р.». Екс-прем'єра було засуджено до 7 років позбавлення волі із заборобою обіймати протягом трьох років державні посади [213]. Незважаючи на це, Ю. Тимошенко залишилася головою політичної партії ВО «Батьківщина», а на парламентських виборах 2012 р. дана партія отримала 95 депутатських мандатів, її фракцію очолив один із лідерів опозиції А. Яценюк.

Ще однією тенденцією політичного процесу в Україні стало поступове наростання конкуренції між лідерами регіональних еліт напередодні парламентських виборів 2012 р. Це пожвавило конкуренцію на місцях і конфлікти у обласних радах та радах великих міст. Так, у Києві було продовжено слідчі дії проти багатьох керівників з команди мера Л. Черновецького. Співголова фракції Л. Черновецького в Київській Д. Комарницького випустили з СІЗО, однак слідство продовжили. За офіційними повідомленнями В. Пшонки, Генпрокуратура не змогла розібратися з роллю мера Києва Л. Черновецького у розкраданні столичної власності, оскільки прямих доказів цього немає. Слідчі органи намагалися залучити до справи главу земельної комісії Київської О. Євлаха, який переховувався в Німеччині; суд німецького міста Вайнштрассе тоді ухвалив рішення про екстрадицію.

Також проблемою, що знаходиться у площині політичної конкуренції, виступає корупція, мета якої полягає, в першу чергу, у придушенні політичної конкуренції і подальшої монополізації політичної та державної влади, що призводить до формування політичного режиму авторитарного типу. При цьому можливе збереження імітаційного муляжу політичної конкуренції та опозиції, що виставляється у вітрину правлячого режиму в якості його демократичної декорації для демонстрації, насамперед, світовому співтовариству. До речі, 44,1 % громадян країни, згідно з даними Центру Разумкова, вважають політичну сферу повністю корумпованою, 37,9 % – вважають, що корупція досить поширена в політичній сфері, і лише 1 % громадян вважає, що корупції в політичній сфері практично немає [309].

У звіті організації Freedom House щодо стану демократії та захисту прав людини в Україні за 2012 р. зазначено, влада домоглася певного прогресу у

впровадженні закону про доступ до публічної інформації, прийняла нові законодавчі акти у сфері судової реформи і створила Національний антикорупційний комітет. Крім того, Верховна Рада ухвалила закон про державні закупівлі, а у квітні 2011 р. ухвалила закон про засади запобігання та протидії корупції. Однак, коли Верховна Рада ухвалювала ці нормативні акти, вона водночас скасувала пакет антикорупційних законів, затверджений 2009 р., а Кабінет Міністрів ліквідував посаду урядового уповноваженого з питань антикорупційної політики. Але більш промовистий інший факт: щойно Віктор Янукович став Президентом, Україна впала з 134 на 152 місце в Індексі сприйняття корупції організації Transparency International [146]. Однак зауважимо, що вже у 2013 р. Україна посіла 144 місце [102], у 2014 р. – 142 місце [103], а у 2015 р. піднялася до 130 місця, яке розділила з такими країнами, як Камерун, Іран, Непал, Нікарагуа, Парагвай [104].

У жовтні 2016 р. Генеральний прокурор України Ю. Луценко повідомив, що протягом 2016 р. органи прокуратури притягнули до відповідальності за корупцію понад 600 осіб [353]. Згідно звіту Міністерства внутрішніх справ України щодо стану протидії корупції за дев'ять місяців 2016 р., правоохоронцями за звітний період направлено до суду 2511 протоколів про корупційні правопорушення, за якими судом накладено штрафи у 1460 випадках, за 445 протоколами адміністративні справи були закриті [98]. Дані ж соціологічного дослідження «Барометр світової корупції» за 2016 р., підготовленого міжнародною антикорупційною організацією Transparency International й оприлюднене 16 листопада 2016 р., засвідчують, що понад 70 % українців не побачили зниження рівня корупції в країні, а 56 % вважають корупцію однією з головних проблем в державі [251].

Також важливою характеристикою якості політичного лідерства є рівень довіри до нього населення. Аналізуючи проблему рівня довіри у суспільстві, американський політолог Л. Даймонд стверджує, що може здатися, що довіра між людьми мало впливає на стабільність демократії. Є статистичні свідчення, що рівні довіри між людьми не спричиняють змін рівня демократії: низькі рівні довіри начебто не перешкоджають переходові до демократії й не підточують існування демократії, а високі рівні довіри не надто сприяють демократизації. Проте довіра між людьми заслуговує на пильну увагу науковців. Теоретично довіра править за основу співпраці. Якщо конкурентні політичні еліти не довіряють одна одній, не вірять, що кожна з них шануватиме домовленості, їм буде набагато важче інституціоналізувати договори, угоди, порозуміння та взаємні обмеження, що стабілізують політику і зміцнюють демократію на рівні еліт.

Політолог відзначає, що традиційно теорії раціонального вибору наполягають, що саме брак довіри вимагає координаційних механізмів конституції і правових інституцій задля стабільності демократії. Якщо дивитися з таких позицій, то довіра – скоріше результат, ніж передумова ефективних інституцій. Та якщо рівень довіри низький, а сподівання співгромадян здебільшого цинічні, інституції будуть простими формальностями, яким бракує згоди та ефективності, бо більшість людей виявлятимуть непокору, сподіваючись, що решта коритиметься [73, с. 956].

Грунтовні дослідження даної проблеми належать німецькому соціальному філософу, політологу, автору концепції «суспільства ризику» У. Беку, який у якості однієї із найважливіших проблем політичних систем модерну, визначає зростання недовіри до існуючих політичних інститутів та організацій. Недовіру періодично викликають

в суспільстві пошуки точки опори – «твердої руки». Вчений вважає, що повернення до минулого, в тому числі авторитарного, не виключено, тому він наголошує на тому, що найважливішою складовою управління ризиками, що виникають у політичній системі, є культура довіри нового типу, адекватна сучасному суспільству. Відсутність довіри може призвести до кількісно-якісного збільшення політичних ризиків [21].

Дана проблема стосовно відносин довіри до інститутів влади в Україні постає з особливою гостротою. Так, дані соціологічних опитувань, що регулярно проводяться Центром Разумкова, демонструють таку негативну тенденцію: рівень довіри до діяльності Верховної Ради України знижується (з 16,3 % у березні 2010 р. до 5,3 % у березні 2013 р.), до діяльності Президента України катастрофічно знижується (з 37,8 % у березні 2010 р. до 14,6 % у березні 2013 р.), подібне падіння рівня довіри спостерігаємо і до Кабінету Міністрів України: знижується (з 25,3 % у березні 2010 р. до 8 % у березні 2013 р.) [309]. Показники кінця 2015 р. демонструють, що не підтримують дії Президента України 39,9 % респондентів, Верховної Ради України – 56,9 %, Кабінету Міністрів України – 56,8 % [215].

Також громадяни констатують, що Україні потрібні нові політичні лідери. Такої думки дотримуються 49,1 % опитаних Центром Разумкова. 37,1 % опитаних вважають, що цілком достатньо тих лідерів, які вже є. При цьому 13,8 % респондентів не змогли відповісти.

Водночас учасники опитування залежно від свого віку також по-різному ставляться до того, чи потрібні країні нові лідери. Так, найбільше на зміну політичних лідерів згодні молоді люди – від 18 до 29 років. Найменшу потребу у появі нових лідерів бачать представники похилого віку, 60 років і старші – 40,7 %. У регіональному плані найбільше

нових лідерів потребують західні (57,3 %) і східні області (51,7 %).

Відповідаючи на запитання, які якості повинні бути у нових лідерів, 50,1 % опитаних відзначили чесність. 47,8 % респондентів кажуть, що лідери повинні бути готові посправжньому захищати інтереси людей, а 47,7 % опитаних хочуть бачити їх некорумпованими. Окрім того, 27,1 % вважають, що нові лідери повинні вийти з середовища політичних партій за умови, що вони там не були на перших ролях. 24,7% респондентів відповіли, що лідери мають з'явитися з нових політичних сил [309].

Отже, політична самоорганізація так чи інакше втілюється в результати прийнятих рішень, які ґрунтуються на довірі до соціально-політичної системи та її інститутів, у тому числі до політичного лідерства. В іншому випадку відсутність довіри руйнує основу для соціальної взаємодії, може призвести до деструктивних наслідків для політичної системи.

Також дослідники визначають перелік якостей, що необхідні людині, яка претендує на власне визнання у якості політичного лідера, а також на здобуття довіри громадян:

- відповідальність, яка виявляється, у першу чергу, в нестандартних ситуаціях, що потребують нетипових творчих рішень. Такі рішення, як правило, завжди ризиковані і вимагають певних жертв; важливо вміти відповідати за свої результати і прагнути бачити кращі результати у своєї команди;

- ставлення до громадськості та вміння вибудовувати ефективне діалогове спілкування з нею;

- динамізм – майстерності лідерства у довгостроковому варіанті можна досягти шляхом постійних інновацій, змін. Лідери – це категорія людей, що рухаються вперед швидше за інших. Найголовнішою ознакою, за якою

можна виокремити політичного лідера із загалу, є його інноваційність, тобто здатність постійно продукувати нові ідеї (або їх комбінувати і вдосконалювати);

- особистісні якості: крім вроджених це – досвід, сміливість, впевненість в собі, уміння впливати на інших. У більшості випадків авторитет формується їх діями, здатністю робити кроки, які іншим не під силу;

- з точки зору історичного досвіду, нашій країні потрібен харизматичний лідер. Український менталітет такий, що ми шкодуємо за сильним лідером, здатним вивести країну з кризи;

- системність – наявність лідерських якостей, ідеології та команди [139, с. 186].

Отже, аналіз політичного лідерства в Україні довів, що, по-перше, політичні лідери дуже слабо, а інколи зовсім не виконують свої функціональні обов'язки з приводу вироблення стратегії розвитку, консолідації суспільства, налагодження взаємодії між владою та суспільством, ініціювання реформ та мобілізацію мас на їхнє здійснення. По-друге, нові умови діяльності змушують політичних лідерів посткомуністичного типу змінюватися і пристосовуватися до них. З точки зору технології прийняття політичних рішень лідери посткомуністичного типу є прихильниками номенклатурного політичного стилю, при якому рішення приймаються вузьким колом осіб, закрито. У цьому сенсі вони виступають як популістські лідери, які прагнуть висловити реальні потреби широких мас, активно втягуються в політику. Однак орієнтація на тимчасові інтереси натовпу не дозволяє популістським лідерам довго підтримувати свою легітимність. По-третє, політико-культурна орієнтація лідерів на владу як головну цінність характеризує їх як егоцентричних політиків. Вони орієнтують владу на себе, на задоволення переважно своїх особистих потреб. При відсутності власної соціальної бази

метою з політичної діяльності стає зміцнення і збереження верховної влади, концентрація політичного панування.

Також, спираючись на типологію політичного лідерства Є. Вятра, яке відповідає певним моделям перебігу політичної конкуренції, пропонуємо поділяти українських політичних лідерів на дві основні типологічні групи. Лідери фанатичного типу (Ю. Тимошенко, О. Тягнибок, Ю. Луценко) у своїй діяльності спираються на методи жорсткої конкуренції, не прислухаються до політичних опонентів, не використовують у своїй діяльності технології та цінності толерантності, компромісу та консенсусу. Навпаки, лідери, які налаштовані на підписання угод зі своїми опонентами (Л. Кравчук, В. Ющенко, Л. Кучма, В. Янукович, П. Порошенко), демонструють раціональний підхід у ставленні до політичних конкурентів, певний рівень дипломатичності у політичній взаємодії, не відмовляються від пошуку компромісів та політичних домовленостей.

Переломним моментом у процесі формування сучасного політичного лідерства в Україні стали події Євромайдану (а потім Революції гідності) на зламі 2013-2014 рр. та подальший розвиток військових подій на сході країни. Протистояння, що охопило центральну частину столиці, а згодом – головні майданчики обласних центрів, призвело до зміни провідних акторів політичного життя шляхом проведення позачергових виборів Президента України (2014 р.), позачергових виборів до Верховної Ради України (2014 р.) та місцевих виборів (2015 р.). Окрім того, Україна отримала нові джерела оновлення політичної еліти, серед яких лідери Євромайдану, згодом волонтери та учасники Антитерористичної операції на Донбасі. Значний вплив на процеси елітотворення та функціонування інституту політичного лідерства також мали прийняття Закону «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в

Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 р., за яким Окружний адміністративний суд міста Києва заборонив діяльність Комуністичної партії України, Комуністичної партії України (оновленої) та Комуністичної партії робітників і селян, та Закону України «Про очищення влади», яким було започатковано люстраційні процеси в державі [36].

Консолідований протест, який мав місце на Майдані Незалежності в Києві з листопада 2013 р. до березня 2014 р., зокрема уособлював собою вимогу змінити керівництво країни. Відтак після втечі з території України В. Януковича у травні 2014 р. у державі пройшли позачергові президентські вибори, результати яких відобразили загальні настрої електорату та створили своєрідний образ ситуативного політичного лідера. Отже, за підсумками виборів до рейтингової п'ятірки увійшли С. Тігіпко (5,23 %), А. Гриценко (5,48 %), О. Ляшко (8,32 %), Ю. Тимошенко (12,81 %) та П. Порошенко (54,7 %) [235]. Четверо з п'яти лідерів виборчих перегонів, включно з переможцем, були активними учасниками Євромайдану. Більше того, саме події Революції гідності дали старт і «друге дихання» політичній кар'єрі О. Ляшка та А. Гриценка.

Варто зауважити, що електоральний процес 2014 р. виявив схильність виборців до пошуку ситуативних лідерів. Тобто найбільш конкурентоспроможним став той кандидат, який краще орієнтувався у ситуації, мав контрпозицію до попередньої влади, не боявся відповідальності і попри скруту привів свої передвиборчі обіцянки у відповідність до нагальних вимог суспільства. На думку вітчизняної дослідниці А. Колодій, післямайданний період зумовив і вищу активність, і вищу вимогливість громадянського суспільства і народу до своїх обранців. Українська нація показала себе у новій якості – сучасної громадянської нації,

яка обрала собі не месію, а наказного гетьмана «під виконання головної задачі – об'єднання країни і гарантування її державного суверенітету й територіальної цілісності» [122]. В цілому ж, наслідки президентських виборів 2014 р. варто оцінювати під кутом зору здатності Президента реалізовувати ним же висунене гасло «жити по-новому». Вищий рівень відповідальності за наявності фаворита громадської думки, яким був П. Порошенко взимку та навесні 2014 р., забезпечив можливість проведення виборів в один тур. Цей факт беззаперечно вплинув і на певну стабілізацію процесу формування інституту політичного лідерства в Україні, і на підвищення рівня легітимності політичної влади як такої.

Аналогічні показники суспільних вподобань щодо політичних лідерів в Україні продемонстрували і позачергові вибори до Верховної Ради України у жовтні 2014 р. Так, за результатами голосування у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі подолали п'ятивідсотковий бар'єр шість політичних партій, п'ять з яких позиціонували себе як активні учасники Революції гідності [214]. Новостворена парламентська більшість теж являє собою тандем двох партій – активних учасників Євромайдану. Таким чином, Євромайдан, що згодом набув форми Революції гідності, став своєрідним шлюзом у сприйнятті суспільством політичних лідерів. Громадськість стала оцінювати політиків крізь призму приналежності або ж не приналежності до подій 2013-2014 рр. Згодом таким же шлюзом стала Антитерористична операція на сході країни. Нерідко представники сучасної політичної еліти України починали свій шлях на Майдані Незалежності в Києві, продовжували на Донбасі, а потім обіймали ті чи інші державні посади або ж ставали народними обранцями. Така тенденція у чомусь витиснула

традицію залучати у політику представників творчої інтелігенції, спортсменів, науковців тощо.

В цілому революційно-військовій події 2013-2015 рр. «привели» у політику новий прошарок людей, які раніше не мали політичного досвіду. Переважно це активісти Революції гідності, волонтери, учасники АТО та інші. Так, мандати народних депутатів отримали активісти Євромайдану (О. Богомолець, Т. Ричкова, Т. Чорновол, В. Парасюк, М. Гаврилюк та ін.), учасники та лідери добровольчих батальйонів, військових та правоохоронних підрозділів, що брали участь в Антитерористичній операції (Ю. Береза, І. Лапін, А. Тетерук, С. Семенченко, С. Мельничук, Б. Береза, А. Білецький, Н. Савченко, Д. Ярош та ін.). Один із лідерів Революції гідності А. Парубій був обраний на посаду Голови Верховної Ради України, а одним із його заступників стала активістка Майдану О. Сироїд. Між іншим, вона є першою жінкою-заступником спікера українського парламенту.

Не новою традицією для українського політичного лідерства стало залучення до владних відносин представників «четвертої влади», а саме журналістів, медійників тощо. Не виключенням став і період «постмайданових» виборів, коли до Верховної Ради України за списками партії «Блок Петра Порошенка» потрапили лідери проекту «Громадське Телебачення» С. Лещенко та М. Найєм. Їхній шлях до структури політичного лідерства починався зі статусу медійного фрілансу та проектної діяльності, наразі ж народні депутати опікуються питаннями європейської інтеграції, міжнародного співробітництва та антикорупційного законодавства.

Окрім депутатських мандатів учасники Революції гідності отримували й важливі державні посади. Так, один із лідерів «Автомайдану» Д. Булатов обіймав посаду

міністра молоді та спорту України, «голос Революції гідності» Є. Нищук очолив Міністерство культури України, волонтер О. Богомолець була призначена позаштатним радником Президента України з гуманітарних питань, волонтер Ю. Бірюков змінив посаду радника Президента України та помічника міністра оборони України, волонтер Г. Тука очолював Луганську обласну військово-цивільну адміністрацію, а нині обіймає посаду заступника міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб.

Однак, як показує практика реалізації своїх нових повноважень зазначених посадовців, вони не виправдовують покладених на них сподівань. Наприклад, народний депутат України В. Парасюк, чия промова з головної сцени Майдану Незалежності у лютому 2014 р. ознаменувала переломний момент у ході Революції гідності, у якості законотворця пропустив 65 % пленарних засідань Парламенту [222]. Натомість присутність нардепа у сесійній залі нерідко відзначалася неконвенційними формами поведінки. Лідер політичної партії «Правий сектор» Д. Ярош, що також був обраний до Верховної Ради VIII скликання, пропустив 96 % пленарних засідань, переважно з невідомих причин [212]. На думку радника Президента України О. Пасхавера, події Майдану привели в українську політику новий прошарок людей, які не зуміли зробити ні партії, ні висунути лідерів [167]. «...Я їх усіх знаю, вони дуже хороші хлопці, але вони не лідери країни. І ось вони в процесі Майдану передали владу ліберальним представникам старого політикуму», – резюмував радник президента [167].

Демократизація суспільно-політичних відносин передбачає й запровадження демократичних принципів функціонування політичного лідерства. Вітчизняна практика набуває ознак таких принципів, зокрема за

рахунок спроб впровадження гендерного балансу у центральних органах влади. Передусім, прогрес у даному контексті демонструє Верховна Рада України. Сьогодні в українському парламенті налічується 52 жінки, що становить 12 % від його загального складу. Це найбільша кількість жінок у Верховній Раді за всю історію незалежної України. З усіх присутніх жінок у парламенті восьмого скликання 48 пройшли за загальнодержавним багатомандатним округом, лише четверо осіб пройшли за окремими виборчими округами. Для порівняння, попередні скликання парламенту у своєму складові мали від 6% (IV скликання) до 10% (VII скликання) жінок-депутатів.

Інформаційний портал «Права людини в Україні» за підсумками 2012 р. констатував таке:

- виборчий процес 2012 р. довів тенденцію щодо традиційно низької присутності жінок на вищих державних посадах. Якщо в 2002 р. кількість кандидаток у депутати по мажоритарних округах була 456 і аж ніяк не відповідала європейським прагненням народу та деклараціям влади, то в 2012 р. – зареєстровано на 67 жінок менше, ніж десять років тому. Тобто 389 жінок на 2720 чоловіків. Частка жінок у партійних списках становить 19,14 %, тобто 533 жінки серед 2785 кандидатів за партійними списками;

- з вуст державних високопосадовців – Президента, прем'єр-міністра, міністрів – неодноразово лунали некоректні коментарі щодо ролі жіноцтва у суспільному житті. Наприклад, заява Президента України у Львові 27 травня 2010 р. про те, що «економіка – це така чутлива жінка, до якої не можна підходити просто так, без розуму». Прем'єр-міністр М. Азаров 19 березня 2010 р. висловився про те, що «реформи – не жіноча справа», обмежуючи тим самим жінкам участь в управлінні державними справами. У лютому 2012 р. А. Могильов, прем'єр-міністр АР Крим, під час засідання Верховної Ради Криму образив політика

О. Кужель. «Я розумію, у вашому віці в жінок є певні проблеми з психоемоційним станом», – сказав він у відповідь на критичні зауваження Олександри Кужель перед голосуванням щодо призначення нового начальника кримінальної міліції. Міністр освіти і науки, молоді та спорту Д. Табачник 17 травня 2012 р. заявив, що в магістратурі та аспірантурі навчаються не дуже красиві дівчата [254, с. 456-457].

Наступний політичний інститут центральних органів влади – уряд України – на сьогоднішній день представляє собою гендерний дисбаланс. У нині діючому Кабінеті під керівництвом В. Гройсмана усього три жінки – Віце-прем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції І. Климпуш-Цинцадзе, міністр освіти та науки – Л. Гріневич та в.о. міністра охорони здоров'я України – У. Супрун. В уряді А. Яценюка з 19 членів було лише дві жінки. При цьому, на рівні заступників міністрів, які виконують значний обсяг щоденної роботи, представництво жінок досить репрезентативне. З них, першими заступниками міністрів були п'ять жінок, заступниками міністрів з питань євроінтеграції – шість жінок, заступниками міністрів – керівниками апаратів є чотири жінки, заступниками міністра були дві жінки. В Уряді, сформованому в 2010 році, на чолі з Прем'єр-міністром-чоловіком М. Азаровим, серед 29 чоловік не було жодної жінки. У попередньому Уряді (на чолі з Прем'єр-міністром-жінкою Ю. Тимошенко) було дві жінки, включно з Прем'єром [90].

Судова гілка влади також не є гендернозбалансованою. Так, серед суддів Верховного суду України 13 жінок на фоні 36 суддів-чоловіків (36 %). Серед суддів Конституційного суду України одна жінка з 15 суддів (6,7 %).

Вперше з часу набуття Україною незалежності гендерне квотування на законодавчому рівні було прописано у Законі України «Про місцеві вибори» у 2015 р. У Статті 4 даного закону зазначено, що представництво осіб однієї статі у виборчих списках кандидатів у депутати місцевих рад у багатомандатних виборчих округах має становити не менше 30 відсотків загальної кількості кандидатів у виборчому списку [93]. Безумовно, враховуючи політичну традицію, йдеться про 30-відсоткове представництво жінок.

Враховуючи нормативно-правові умови, створені останнім часом в Україні, конкурентоспроможним політичним лідером може стати представник керівного складу політичної партії або громадський активіст із прозорими джерелами прибутків, носій принципової позиції щодо подій на Майдані та на Донбасі, учасник або противник ідей Революції гідності, дипломат (за професійними якостями), переконливий промовець. Менш принциповим стало поєднання таких позицій, як «патріот України» та «українець». Практика кадрової політики демонструє приклади призначення на керівні державні посади іноземних фахівців (Х. Деканоїдзе, Е. Згуладзе, В. Балчун, О. Квіташвілі та ін.). Показовим для української політики стало призначення на посаду голови Одеської обласної державної адміністрації колишнього Президента Грузії М. Саакашвілі, який після відставки заснував в Україні власну політичну силу «Рух нових сил», опозиційну до нинішньої влади в державі.

Етап історичних переходів у формуванні якісних рис державності висуває до політичних лідерів особливі вимоги – рішучість, відповідальність, адаптивність, освіченість, компромісність, послідовність, виваженість, дипломатичність тощо. Однак сучасні політичні лідери України або володіють лише частиною цих рис, або ж

суміщають їх із суперечливими характеристиками. Конкуренція між представниками елітарних кіл у політиці здійснюється переважно за критеріями рівня опозиційності до дій влади та ступенем медійної відкритості та популярності. Залишається актуальною така риса, як приналежність до економічних угруповань, які, між тим, дещо послабили регіональний вплив. На наше переконання, появу якісно нової політичної еліти в Україні ознаменують процеси демократизації внутрішньопартійних та міжпартійних відносин, оптимізація виборчих процедур, інституціоналізації політичної опозиції, переважання якісних фахових вимог до кандидатів над їхньою економічною спроможністю, запровадження практики довготермінового та планомірного державного реформування, яке не має перериватися через зміну політичних персоналій.

3.3. Партійні механізми регулювання політичної конкуренції еліт

Процеси формування, відтворення та ротації політичної еліти постають у якості гострої проблеми сучасного українського суспільства, що набуває особливої актуальності в періоди реформування системи управління і в кризових політичних і соціально-економічних ситуаціях. Роль, суспільні функції та міра відповідальності політичної еліти постійно знаходяться в полі зору науковців та громадських діячів, але набувають першочергової ваги у перехідні та кризові етапи розвитку суспільства.

Якщо розглянути канали, якими відбувається підйом еліти нагору у процесі політичної конкуренції, то для політичної еліти таку роль виконують відповідні політичні партії та вибори. Саме політичні партії в умовах демократії забезпечують ефективну політичну конкуренцію. Як

відзначав американський політолог С. Елдерсвелд, партія являє собою «політичну систему в мініатюрі», яка має «особливі моделі розподілу влади», власну «систему представництва, електоральну систему і субпроцеси рекрутування лідерів, визначення цілей і вирішення внутрішніх системних конфліктів» [383, с. 59].

На думку української дослідниці М. Логунової, при аналізі політичних партій необхідно акцентувати увагу на характеристиках тих ролей, які політичні партії покликані виконувати в умовах ліберальної демократії:

- виявляти, обґрунтовувати та формулювати інтереси різних соціальних груп у вигляді політичних ідеологій, платформ, програм. Як правило, ці обґрунтування відбуваються в ідеологічній формі (декларація стратегічних цілей та шляхів їх реалізації) та через вплив на прийняття рішень в органах державної влади в інтересах певних соціальних груп;

- пошук способів мирного узгодження інтересів різних соціальних груп через досягнення компромісів, тим самим завоювання підтримки, не якоїсь однієї, а якомога більшого їх числа. Досягнення такого узгодження відбувається шляхом вироблення власної політичної й виборчої стратегії або через формування блоків і коаліцій з іншими партіями та громадсько-політичними організаціями;

- організація виборчих кампаній для своїх кандидатів з метою просування їх у виборчі органи влади, надання їм необхідних для цього ресурсів (кошти, персонал, ідеологічна і пропагандистська підтримка);

- вплив на процес прийняття політичних рішень через своїх представників у законодавчій та виконавчій владі, тобто участь у виконанні управлінських функцій у державі. Це показник реалізації на практиці передвиборчих обіцянок та програмних завдань політичної партії;

- селекція політичних еліт і формування лідерів через висування кандидатів у законодавчі органи влади, претендентів на вищі державні посади. В політичних партіях майбутні політичні лідери проходять школу організаційної і політичної діяльності, випробовують свої вміння і здібності в сфері управлінських відносин;

- політична соціалізація і політична мобілізація громадян, формування у них навичок і вмінь політичної діяльності шляхом залучення їх до передвиборчої діяльності, свідомої участі у виборчому процесі тощо;

- формування громадської думки через організацію і проведення публічних політичних дискусій з важливих суспільних проблем, напрямів політики і шляхів її реалізації;

- забезпечення плюралістичного характеру політичного процесу через змагання різних політичних партій у процесі політичних виборів [163, с. 59].

В Україні політичні партії пройшли процес інституціоналізації та змогли реально виконувати свої функції лише в результаті набуття виборами конкурентного характеру. Сьогодні вже можна спостерігати наявність певних традицій щодо політичної структуризації суспільства, що свідчить про наявність реальної політичної конкуренції. Поступове оновлення та підвищення ролі політичних партій (особливо за часів парламентсько-президентської республіки) сприяє підвищенню якості політичної конкуренції та зумовлює потребу дослідження партійного будівництва.

У своїй роботі «Порівняльне дослідження політичних еліт» американський політолог Р. Патнам на підставі порівняння ефективності тих або інших каналів рекрутування еліт у різних країнах робить висновок, що роль політичних партій у формуванні вищих ешелонів влади є визначною саме в парламентських режимах

більшості західних країн і в країнах третього світу [393]. Після конституційної реформи 2004 р., що запровадила парламентсько-президентську республіку в Україні, певним чином змінилося положення політичних партій. Їхня роль у суспільстві також збільшилася у зв'язку з переходом у той час до пропорційної виборчої системи.

Сучасна політична наука, досліджуючи еволюцію моделей політичної партії, відзначає зниження ідеологічного чинника та підвищення технологічної складової. Взагалі політичний процес у XXI ст. характеризується значною технологізацією та підвищенням ролі політичного лідерства. Аналогічні процеси відбуваються і в політичних партіях. Так, німецький політолог О. Кіркхаймер, аналізуючи процеси розвитку політичних партій у США та Європі, дійшов до висновку, що сучасні партії мають на меті здобути голоси якомога більшої кількості виборців, таким чином знищуючи групові ідентичності, щоб бути конкурентноздатними на політичному ринку. Даний тип партій він назвав «всеїдними», виділивши їхні характерні риси: підвищення ролі лідерських груп, зниження індивідуального членства, посилення впливу груп інтересів на партійну політику та зниження ідеології як основи для об'єднання громадян у політичні партії [387, с. 291].

Наукові пошуки О. Кіркхаймера продовжили сучасні політологи Р. Катц та П. Меїр. У роботі «Моделі партійної організації та партійної демократії, що змінюються: виникнення картельних партій» партію, яка в значній мірі залежить від державних субвенцій, у визначенні розмірів якої вона і приймає участь, політологи назвали картельною. Модель картельної партії виникає через небажання партій виконувати свої представницькі функції і зосередження на виконанні урядових завдань. Професійні лідери приділяють більше уваги виробленню тактики боротьби в стінах

парламенту, ніж інтерпретацією ідеології чи обговоренням партійної політики. Панування в парламенті дозволяє партіям в цей час відкрити нові джерела фінансування, які роблять їх відносно незалежними від членів партії. Таким чином, основними рисами картельних партій автори називають фінансування за рахунок державного бюджету, професіоналізація вищого керівництва, формальна демократизація внутрішньопартійного життя, широкий доступ до державних каналів комунікації [110, с. 37-39].

Вчені також вказують на існування в партіях режиму «стратархії», тобто фактично незалежного існування різних «верств» – центральної, регіональної та місцевої. Чітко розділяючи поняття веберівської концепції «професії та поклику», вони стверджують, що політика, таким чином, стає більш професійною, ніж за існуванням «всеїдних» партій, а це призводить до втрати зв'язків з рядовим членами. Рядові члени мають більше прав, ніж у партіях «хапай усіх», але членство носить атомізований характер, тому вони не можуть виступати проти партійної еліти. Картелізація політичних партій, таким чином, полягає в тому, що провідні партії країни домовляються між собою про розподіл місць у парламенті, перешкоджаючи доступу до влади іншим політичним організаціям. Однак картельні партії, контролюючи міжпартійну конкуренцію всередині картелю, не здатні стримувати політичну опозицію. Враховуючи внутрішні протиріччя механізмів самозахисту картельних партій, можна стверджувати про умовність їх ролі в новій моделі демократії і розгляд картелізації як напряду розвитку всієї партійної системи, ніж кожної партії окремо.

Далі Р. Катц відзначає, що взагалі поняття демократії пов'язане з процесом, що гарантує появу людей, які здійснюють публічні функції завдяки перемозі певної політичної партії на загальних виборах. Можна уявити собі

також і вибори непартійні, однак у сучасній практиці необхідною умовою появи демократичного правління є наявність конкурентної партійної системи. Таким чином, політолог стверджує, що партійне керівництво є синонімом представницької демократії. Загалом, принцип партійного керівництва – управління партійної еліти означає, що:

- у межах політичної системи існує конкурентна партійна система, яка є результатом існування свободи створення та діяльності політичних партій. Ця конкурентна модель системи пов'язана з цінностями ліберальної демократії або є механізмом, що її наповнює;

- конкурентна партійна система інститує свободу політичного вибору, що здійснюється в межах суспільства, та право опозиції пропонувати альтернативні рішення;

- результатом партійної конкуренції є те, що переможець повністю отримує контроль над процесом керівництва (часто необхідним є формування партійних коаліцій, хоча традиційний принцип партійного керівництва насамперед акцентує увагу на формуванні однопартійного керівництва);

- створена в такий спосіб влада має демократичну легітимність. Процес прийняття рішень контролюється політичною партією (чи партіями), яка спирається на волю масового суверена, висловлену у виборчій кампанії;

- державна влада відповідальна перед суспільством, бо виникла завдяки організованим у політичні партії суспільним групам, які пройшли свою апробацію через участь у загальних виборах;

- існує група політиків (представників загальнонаціональної політичної еліти), лояльних до партії і відповідальних перед електоратом, яка займає особливе місце у процесі суспільно-політичних переговорів та прийнятті рішень [391, с. 12].

Подібні тенденції простежуються і в розвитку українських політичних партій. Молода українська еліта, яка значною мірою могла би забезпечити соціальний і політичний консенсус, соціальну стабільність, лише формується. Це тривалий і складний процес, прискорити і підвищити ефективність якого можливо шляхом ротації політичної еліти за допомогою політичних партій.

Як уже визначалося у другому розділі, з демократизацією суспільних відносин в Україні все більшого впливу набуває процес політичних виборів. Вибори служать визнаним механізмом рекрутування лідерів та залучення громадян до здійснення влади. Вибори сприяють інституціоналізації громадської думки, яка, як свідчить практика, справляє серйозний вплив на політичні процеси. Визначено, що вибори унаочнюють механізм детермінації еліти, її принципи, забезпечують стабільність політичної системи. В Україні саме вибори слугують інструментом оновлення політичної еліти та політичних лідерів. Так, склад Верховної Ради другого скликання оновився на 85 %, третього порівняно з другим – на 66 %, четвертого порівняно з третім – на 54 %, п'ятого порівняно з четвертим скликанням – на 66 % [68, с. 82].

Сьомий склад ВРУ після виборів 2012 р. оновився порівняно з попереднім на 52 %. Відповідно до результатів парламентських виборів, число депутатів, які обрані вперше за пропорційною системою, сформувалося таким чином: Партія регіонів – 7 з 72 депутатів, рівень оновлення 10 %; ВО «Батьківщина» – 19 з 62 депутатів, рівень оновлення – 31 %, КПУ – 21 з 32 депутатів, рівень оновлення – 66 %; УДАР – 28 з 34 депутатів, рівень оновлення 82 %; та ВО «Свобода» 24 з 25 депутатів, рівень оновлення 96 %; всього – 99 з 225, рівень оновлення – 44 %.

Досить логічним є той факт, що найвищий рівень оновлення демонструють списки ВО «Свобода» та «УДАР» – по 96 % та 82 % відповідно.

Що ж стосується депутатів, обраних на мажоритарних округах, то ситуація така: Партія регіонів – зі 113 депутатів 64 не були раніше депутатами, рівень оновлення – 57 %; ВО «Батьківщина» – з 39 депутатів – 27, рівень оновлення 69 %; ВО «Свобода» – всі 12 представників стали депутатами вперше, рівень оновлення – 100 %; УДАР – всі 6 представників стали депутатами вперше, рівень оновлення – 100 %; КПУ не має жодного депутата-мажоритарщика, категорія «інші самовисуванці» – з 43 депутатів – 23, рівень оновлення – 53 %; категорія «висуванці інших політичних партій» – з 7 депутатів – лише один, рівень оновлення – 14 %; разом з 220 депутатів – 133 не були депутатами ВРУ попереднього скликання. Таким чином, рівень оновлення депутатського корпусу обраного за даною виборчою системою, становить 60 %.

У VIII скликанні Верховної Ради 35 % зі 418 депутатів потрапили з попереднього скликання і ще 6 % з інших минулих скликань. Таким чином, відсоток оновлення парламенту зразка 2014 р. є найвищим за останні 10 років і складає 59 %. Цьому сприяли ряд чинників: входження до партійних структур представників громадянського суспільства (волонтерів у тому числі), лідерів Революції гідності та АТО на території Луганської та Донецької областей, прийняття ряду важливих законів, які підвищили політичну вагу партій та призвели до заборони діяльності певних політичних сил: Закон «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» (21.02.2014 р.), Закон «Про місцеві вибори» (14.07.2015 р.), Закон «Про очищення влади» (16.09.2014 р.), низка законів про декомунізацію від 09.04.2015 р. – Закони «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних

режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті».

В цілому за результатами аналізу можна побачити, що рівень оновлення складу парламенту за мажоритарною системою в усіх політичних сил вищий, ніж за партійними списками, що можна пояснити тим, що керівництво політичних партій намагалося висунути по виборчим округам місцевих авторитетних персон, які зазвичай не мали досвіду законотворчої діяльності.

Отже, демократичні вибори є одним із найважливіших механізмів контролю громадянського суспільства за політичною елітою. Структурування громадянського суспільства передбачає таку дію вітчизняних еліт, яка поверне на свій бік людей, що формують (за родом своїх занять і становищем у соціумі) суспільну думку. За умов плюралізму, конкуренції між різними політичними силами і може відбутися позитивний перелом нинішньої ситуації. Для цього необхідні демократичні процедури і влада народу у сенсі можливостей реального вибору своїх лідерів, які спроможні бути послідовними у відстоюванні тих позицій, завдяки яким вони виборювали довіру виборців.

Так, доктор філософських наук А. Колодій головною перешкодою на шляху становлення громадянського суспільства вважає «саме негромадянськість української еліти, що виявляється передусім у її нездатності ставити інтереси суспільства вище приватних інтересів та амбіцій» [122]. Не маючи орієнтира у вигляді загальнонаціонального ідеалу, що формує масові цінності, важко ідентифікувати національні інтереси країни, «більшість вітчизняних еліт

переконана в тому, що пріоритет прав і свобод людини у внутрішній політиці держави є економічно не вигідним і політично деструктивним» [242, с. 161], що автоматично створює труднощі у визначенні внутрішньо- і зовнішньополітичних цілей і завдань з їхньої реалізації.

Справжня національна еліта та лідерство в сучасній Україні лише формуються, а поки що в органах управління державою, в обласних, районних, міських адміністраціях, радах, політичних партіях і об'єднаннях переважають люди середнього і старшого віку, а за професійною ознакою – економісти, юристи. Вкрай мало серед них педагогів, психологів, соціологів, а головне – професійних менеджерів-управлінців, молодих людей, спеціально підготовлених до управління. Через це надто слабкими є і самі апарати управління, адміністрації, які, до того ж, зі зміною керівника фактично міняються якщо не повністю, то наполовину. Управлінська еліта та її лідери, до того ж, мають обиратися громадянами, а не суцільно призначатися, бо лише тоді вони будуть підвладні, підзвітні народові, заради якого існують і працюють.

Отже, щоб сформувати сучасну політичну еліту, важливо побудувати механізм відбору, ротації та циркуляції еліти. Тобто потрібний постійний та невпинний процес еволюції політичної сфери в цілому, щоб не виникало ситуації консервації політичної діяльності. Ключова роль у цих процесах належить саме політичним партіям.

Перш за все, партія є механізмом постійного зв'язку влади і суспільства через свої первинні організації, які презентують проблеми регіонів і населення на вищому представницькому рівні, і в результаті громадського обговорення впливають на формування ідеології влади та державної політики в цілому. По-друге, в межах демократичної партійної системи формується конструктивна опозиція, яка має альтернативні шляхи

розбудови держави та спроможна за необхідності оновити правлячу еліту. Наголос робимо саме на існуванні конструктивної, системної опозиції, яка не має на меті революційні шляхи розвитку, а володіє реальною можливістю висувати демократичним шляхом своїх лідерів на виборах в будь-які органи самоврядування. По-третє, з формуванням сталої системи політичних партій відпадає необхідність в тіньових структурах і формах керівництва країною, оскільки всі питання вирішуються за допомогою демократичного обговорення та прозорого механізму демократичних виборів.

Однією з головних проблем України є формування партійної еліти. Значний вплив на реалізацію функцій політичних партій на сьогоднішній день здійснює глибокий внутрішньоелітний конфлікт, структура та композиція протистояння основних елітних угруповань. Так, політична еліта формується не за рахунок інтелектуальної еліти, а за рахунок осіб, які в силу різних обставин, таких як капітал, особисті зв'язки потрапляють до верхівки партій. Як свідчить досвід проведення минулих виборчих кампаній, добір керівництва – важливий чинник, який визначається коефіцієнтом ефективності партійної діяльності, пропорційної результативності рішень, що приймаються і на рівні партії, і на рівні держави. Ефективна кадрова політика в політичній партії створює умови для формування професійного політичного лідера. Він вміло може користуватися набором способів реалізації суперечностей, удосконалення і гармонізації суспільства. «Щоб досягти успіху на виборах і отримати доступ в парламент, – пише професор Ф. М. Рудич – партія має діяти якнайпрагматичніше» [293, с. 226]. Саме прагматичність партій призводить до розширення прагнень партійного керівництва взяти під свій контроль і обмежувати втручання рядових членів у внутрішню партійну політику.

Становлення сучасної партійної еліти України відбувається в умовах жорсткої політичної конкуренції. Політична конкуренція в рамках цивілізованих правил є однією із рушійних сил суспільного прогресу, оскільки сприяє виробленню механізмів взаємного політичного контролю одних політичних сил над іншими, забезпечує розширення сфери громадського контролю над політичною владою, а також стимулює конкуренцію в інших сферах суспільного життя [335, с. 4-5].

У сучасних умовах першочергової ваги набуває проблема партійного лідерства. «На рівні політичних партій лідерство, – вважає О. Траверсе, – існує як спосіб вираження інтересів. На відміну від вузькогрупових інтересів, на цьому рівні особистість лідера є вираженням певної соціально-політичної позиції значної частини населення» [323, с. 75]. У свою чергу, конкуренція між партійними лідерами тісно пов'язана з явищем партійного компромісу – формою відносин між політичними партіями, за якої розв'язання конфлікту і досягнення на цій основі угоди відбувається шляхом взаємних поступок сторін. Отже, конкуренція і компроміс між партіями взаємопов'язані узгодженням, з'ясуванням, утвердженням, близькістю політичних завдань і цілей. Цьому також підпорядкована така форма відносин між партійними силами, як партійна консолідація [219, с. 240].

Українські реалії доводять, що політичні партії зачасто використовують імідж політичного лідера задля підвищення власного рейтингу. Саме таким чином партія прагне скорегувати нефункціональність свого існування та сховати недоліки партійної програми. Більше того, популярність лідера, як правило, дорівнює популярності партії на виборах та забезпечує стабільність її існування. Але при цьому слід уникати надмірної персоніфікації партійної діяльності, адже завжди існує ризик перетворення

партії на організацію закритого, авторитарного типу, коли ціла партія обслуговує інтереси лідера та правлячої верхівки. Проте соціологи та дані останніх виборчих кампаній констатують, що громадяни України демонструють схильність саме до подібних політичних сил.

Остання парламентська кампанія не стала виключенням – серед партій-переможців були дві такі, що використали потенціал лідера одразу в назві (Радикальна Партія Олега Ляшка і партія «Блок Петра Порошенка»), інші також робили акцент на діяльності їхніх лідерів (А. Яценюка – як найкращої кандидатури на посаду Прем'єр-міністра, А. Садового – як найбільш ефективного міського голови країни тощо). При цьому, дані соціологічного опитування Центру Разумкова засвідчують, що 49,1% громадян голосують за політичну партію в залежності від діяльності її лідерів на посадах в уряді або інших органах влади [225, с. 19]. Таким чином, висока персоніфікація залишається суттєвою рисою політичного процесу в Україні.

Дану тезу також підтверджують приклади створення політичних партій та їхніх блоків «під лідерів». Так, 9 липня 1999 р. відбувся установчий з'їзд партії ВО «Батьківщина», яка складала основу Блоку Ю. Тимошенко. 5 травня 2000 р. була зареєстрована партія «Солідарність» (у 2001 р. її очолив П. Порошенко), яка 27 серпня 2014 р. була перейменована на Блок Петра Порошенка «Солідарність». 9 січня 2002 р. партія «Реформи і Порядок», Народний Рух України, Український Народний Рух, Конгрес Українських націоналістів та ще шість політичних партій подібного спрямування підписали Угоду про створення виборчого блоку Віктора Ющенка «Наша Україна», який на парламентських виборах у березні 2002 р. посів перше місце, отримавши 23,57 % голосів виборців та створив найбільшу фракцію у Верховній Раді IV скликання.

У серпні 2007 р. було створено Блок Литвина, який за результатами виборів 2007 р. отримав 3,86 % голосів виборців, здобувши так званий «золотий мандат» [214]. 8 серпня 2011 р. відбулося перейменування Української Радикально-Демократичної Партії на Радикальну Партію Олега Ляшка з відповідною зміною очільника. Виходячи із отриманих результатів виборів, можна зробити висновок, що прихильність електорату залежить, перш за все, від рейтингу особи та вчинків партійного очільника.

При цьому нехтування ідеологічними засадами у своїй діяльності дає можливість партійним лідерам займати досить вільно ту чи іншу позицію, укладати угоди з іншими політичними партіями, вступати з ними в коаліції. Яскравим прикладом слугують дії О. Мороза під час його головування в парламенті 2006 р. На жаль, лідер партії так і не зміг довести рядовим членам та електорату доцільність участі соціалістів у «антикризовій» парламентській коаліції. Результатом подібних дій лідера стала втрата частини електорату, членів партії та її програш на позачергових парламентських виборах 2007 року. О. Мороз та вище партійне керівництво намагалися врятувати ситуацію шляхом коментарів у пресі актуальних проблем українського політичного життя, проведення мітингів активістами, випуску газети «Товариш». Але в даному випадку особиста невдача лідера трансформувалася в особисту невдачу партії. Українською специфікою є також той факт, що партійні лідери часто сприймають парламентські вибори як своєрідну репетицію виборів президентських та за їхньою допомогою намагаються виправити недоліки у передвиборчій стратегії.

Український дослідник проблем партійного лідерства М. Морарь відзначає, що особливо активізувався процес приходу партійних лідерів у владу після конституційної реформи 2004 р. Парламентсько-

президентська форма правління зумовила високу залежність партійного складу уряду України від результатів політичних партій, які були здобуті на парламентських виборах. Зокрема, тривалий період прем'єрства Ю. Тимошенко (2007-2010 рр.) став можливим завдяки високому результату БЮТ на парламентських виборах 2007 р. Водночас ці ж вибори визначили і високий рейтинг Партії регіонів, що стало однією з передумов повернення цієї політсили у виконавчу владу. Цей процес завершився призначенням партійних лідерів «регіоналів» на провідні посади в державі (перша половина 2010 р.) [186, с. 165].

Що стосується шляхів добору партійного керівництва, то аналіз статутів провідних політичних партій доводить таке. У статутах формально фіксується добір керівництва партійним з'їздом, але реально В. Януковича було обрано головою ПР восени 2004 р. одразу після затвердження Верховною Радою України програми діяльності його уряду. ВО «Батьківщина» сформувалось із лав «Всеукраїнського громадського об'єднання «Союз миролюбних сил «Батьківщина»» у 1997 р. шляхом виокремлення ініціативної групи на чолі з Ю. Тимошенко. У травні 2009 р. губернатор Київської області В. Ульянченко, кандидатуру якої висунув В. Ющенко – тодішній президент України, була обрана головою ради Народного союзу «Наша Україна». При цьому дане рішення ухвалили на політраді партії одноголосно. Таким чином, фактично лідерське місце в політичній партії здобувається або шляхом створення власної політичної партії, або добір до керівного апарату відбувається на партійному з'їзді за визначеним сценарієм.

Контроль партійної еліти над процесом добору партійного керівництва зберігається, незалежно від формальних заходів, спрямованих на розширення учасників добору. Кадрові зміни гальмуються і тим, що

парламентський статус політичних партій відкриває для них доступ до ресурсів, але з тим призводить до політичного конформізму і повної залежності від держави.

Нерівність компетенції керівного партійного апарату і рядових членів пояснюється необхідністю розподілу функціональних обов'язків. Політична партія не може обійтись без такого механізму. З одного боку, цьому сприяє сама пасивність та безініціативність рядових членів, яких можна активізувати тільки за допомогою керівника. З іншого, широка участь членів у кадровій політиці партії обмежує свободу партійного керівництва, зменшує гнучкість та ефективність організації щодо проблем, які потребують негайного вирішення. Як правило, оперативність здійснення внутрішньої політики в партіях зростає напередодні початку виборчого процесу в країні. Але підготовка до виборів стримує процес кадрової ротації в партії і гальмується амбіціями лідерів, їх небажанням розширювати коло «зацікавлених» осіб.

Таким чином, одним із першочергових завдань сучасних українських партій є підвищення рівня внутрішньопартійної демократії, сутність якої полягає у забезпеченні влади партійних мас та її здійсненні на принципах колективності, критики, підкорення меншості більшості, підзвітності, виборності, змінності керівництва. Як відзначає доктор політичних наук О. Новакова, внутрішньопартійна демократія полягає в побудові відносин у новостворюваних партіях на відкритому формуванні політичного курсу та його широкому обговоренні за участі широкого загалу громадян [200, с. 127].

Основними її принципами є виборність керівних органів; періодична звітність керівництва перед рядовими членами партії; колегіальність у роботі керівних органів; персональна відповідальність кожного члена партії за

виконання обов'язків та доручень; верховенство з'їзду партії як вираження волі всієї партії; демократичність на етапі обговорення і дисциплінованість у виконанні рішень після його прийняття; критика знизу догори; гласність і публічний характер дій. Ці принципи внутрішньопартійної демократії регулюють внутрішнє партійне життя та діяльність партії, визначають права та обов'язки партійних організацій та членів партії, забезпечують існування партії як організованого цілісного політичного механізму.

Про недемократичні тенденції в лавах українських партій свідчать виключення із їхніх рядів провідних політиків у разі відхилення від партійного курсу. Наприклад, після призначення Р. Богатирьової Головою РНБО України 1 вересня 2008 р. політрада партії виключила її із лав партії. Також політрада Партії регіонів прийняла рішення про виключення із партії О. Кужель після її призначення у січні 2009 р. головою Державного комітету з питань регуляторної політики і підприємництва. Це відбулось, незважаючи на те, що сама О. Кужель заявила, що не збирається залишати лави Партії регіонів, оскільки вважає, що її нова посада неполітична. Тим часом політрада Партії регіонів заявила про намір дати оцінку заявам члена своєї політичної сили, спрямованих на підтримку чинного уряду. Але у червні 2009 р. політрада партії виключила О. Кужель із лав ПР [153]. При цьому політики стверджують, що вони не були попереджені заздалегідь про свої виключення, не були запрошені на засідання політради, не виступали публічно перед партійцями. Про виключення із партії їм повідомили наступного дня.

Подібні тенденції можна простежити і на прикладі БЮТ. Так, у жовтні 2009 р. із фракції було виключено депутата Г. ЗаDIRка за те, що він разом із регіоналами голосував за підвищення соціальних стандартів. При цьому сам Г. ЗаDIRко наголошує, що дане підвищення було одним

із пунктів передвиборної програми БЮТ «Український прорив» [89].

Саме тому українські партії, статус яких якісно змінюється, повинні дедалі частіше замислюватись над відсутністю менеджерського принципу внутрішньопартійного правління, кадрового оновлення, залучення молоді до процесу управління, яке може відбуватися при умові запропонування переконуючих концепцій, розширення спільної участі у прийнятті рішень.

Ситуація ускладнюється і тим, що при незрілому громадянському суспільстві в Україні політичні партії вимушені брати на себе його завдання. Політична партія, щоб вижити, повинна бути мобільною, своєчасно реагувати на виклики суспільного розвитку. А для цього їй треба залучати професіоналів на постійній основі до роботи в регіональних організаціях. Це повинні бути люди, здатні розуміти завдання центру і ретранслювати їх до електорату. Місцеві партійні організації повинні складатися з невеликої кількості професіоналів і активу, функції якого полягають, з одного боку, в поясненні питань ідеології партії та її позиції, з іншого, у вирішенні конкретних питань господарчого характеру, юридичної допомоги. Сьогодні тільки така схема оперативного реагування здатна збільшити авторитет партії та кількість голосів на виборах.

На думку М. Мораря, з огляду на світові демократичні виборчі традиції перспективним для формування партійних лідерів у середовищі політичних партій нашої країни могла б стати технологія «праймеріз». Вона передбачає активізацію механізму внутрішньопартійної конкуренції, за якого члени партії визначають, хто з їхнього числа найбільш гідний репрезентувати політичну силу на виборах.

У серпні 2010 р. про початок «праймеріз» уперше в політичній історії оголосила вже розпущена партія «Сильна

Україна», очолювана віце-прем'єром Сергієм Тігіпком. Попередні внутрішньопартійні вибори були оголошені лідером партії, який заявив, що в рамках «праймеріз» напередодні місцевих виборів 31 жовтня 2010 р. відбудуться два голосування. Одне – в Інтернеті, де голосуватимуть члени партії. Друге буде «народним». Відбір кандидатів проводитиметься по 40 списках, у кожному із яких буде представлено приблизно 10 членів партії. Із кожного списку для участі в місцевих виборах буде обрано трьох найбільш рейтингових кандидатів. Як заявив С. Тігіпко, участь у попередніх внутрішньопартійних виборах братимуть 1496 членів «Сильної України», у тому числі й він сам [186, с. 167]. Погоджуючись із дослідником, зауважимо, що подібна процедура може сприяти підвищенню рівня внутрішньопартійної демократії та загальній прозорості партії як політичного інституту.

Однією із найважливіших складових політичної конкуренції виступає міжпартійна конкуренція, яка є дуже значущим індикатором, що відбиває міру демократичності політичного процесу і міжпартійних стосунків. Вона повинна проявлятися не стільки у формі зіткнень і суперництва, скільки шляхом порівняння і зіставлення партійних програм, цілей, стилю і методів партійної діяльності, які порівнюються, усвідомлюються і оцінюються громадянами для визначення своєї політичної позиції у вирішенні провідних суспільних проблем.

В Україні, на жаль, міжпартійна конкуренція має гострий, непримиренний характер. Дії провідних політичних сил, які змінюють одна одну на верхівці влади, у період свого відсторонення від державного управління носять позасистемний характер, характеризуються акціями протесту, маніпулюванням політичною свідомістю громадян. Натомість влада відповідає судовими позовами проти минулих можновладців. Дана ситуація спостерігалась

і у 2005 р., коли певні політичні діячі, що знаходились у опозиції до президента В. Ющенка, зазнали переслідувань, і у 2010 р., коли ситуація повторилась при новообраному президентові В. Януковичі.

При цьому в теорії політичної науки при дослідженні міжпартійної конкуренції відзначається, що вона у своїй основі припускає інституціоналізацію постійної (чи періодичної) зміни влади і постійної легальної боротьби за владу, виборність державної політики, альтернативність політичного курсу, його пряму залежність від результатів голосування. Саме цей вид політичних стосунків, ключовими учасниками якого є політичні партії, є однією з центральних і визначальних характеристик демократичного політичного процесу.

У першому підрозділі третього розділу ми наголошували, що жоден законодавчий акт, у тому числі і Закон «Про політичні партії в Україні», не унормовує процес міжпартійної конкуренції. Це сприяє використанню «брудних» політичних технологій, зниженню якості конкуренції, її загостренню, що може викликати політичні кризи. Натомість розвинені країни накопичили певний досвід у регламентації даного процесу. Нині склалися міжнародні стандарти міжпартійної конкуренції, прийняті світовою спільнотою і закріплені у ряді документів, зокрема, у ряді пунктів Документу Копенгагенської наради Конференції з людського виміру ОБСЄ, прийнятому 29 червня 1990 р. 35 державами-учасниками Наради з безпеки і співпраці в Європі [Цит. за: 65, с. 173].

Істотним показником інституціоналізації міжпартійної конкуренції в політичній системі суспільства є державне фінансування партій з урахуванням їхньої електоральної діяльності. В Україні дане питання залишається досить проблемним. У 2003 р. було законодавчо закріплено державну підтримку статутної

діяльності партій та відшкодування витрат на здійснення передвиборчої агітації, що стосувалося парламентських партій. Проте у Законі «Про Державний бюджет України на 2007 рік» дане відшкодування було припинено, а Законом «Про Державний бюджет України на 2008 рік та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» таке фінансування було загалом скасоване. Відшкодування витрат партіям у виборчій кампанії на здійснення передвиборчої агітації та встановлення їх порядку передбачалося статтею 17-4 Закону «Про політичні партії в Україні» (скасованою згодом), відтвореною у нормі статті 98 Закону «Про вибори народних депутатів України» від 25 березня 2004 р. (так само скасованої).

Обсяг відшкодування партіям і блокам, що пройшли в парламент, має становити обсяг фактично здійснених витрат, але не більше 100 000 розмірів мінімальної зарплати для кожного самостійного суб'єкта виборів – партії чи блоку. Фактично партії отримали відшкодування цього типу – 126 млн. 853 тис. 243 грн. (близько \$25 млн.) лише один раз – за результатами виборів 2006 р. Вдруге, за результатами позачергових парламентських виборів 2007 р., було нараховано 185 млн. 984 тис. 255 грн. (або \$ 37 млн. 196 тис. 851), але до партій ці кошти не потрапили як не передбачені бюджетом 2008 р. [252]. Подальша «світова фінансова криза» поставила норми законодавства волею парламенту поза законом.

При цьому, незважаючи на подібне ставлення держави, самі партії витрачають кошти як у виборчих кампаніях, так і у ході реалізації статутної діяльності. Так, за даними ЦВК, у 2006 р. партії, що подолали виборчий бар'єр, відповідно до їхніх звітів витратили 244 млн. 5 тис. 949 грн., або \$48 млн. 801 тис., а загалом 45 виборчих суб'єктів витратили на агітацію 552 млн. 43 тис. 787 грн., або порядку \$110 млн. 409 тис. У 2007 р. партії подавали до

ЦВК звіти лише на той обсяг витрат, що підлягали відшкодуванню, але немає підстав припускати, що обсяги зменшилися.

На виборах до Верховної Ради України у 2012 р. за даними ЦВК на всю кампанію в багатомандатному окрузі витрачено більше 600 млн. грн. Третина цієї суми – 218 млн. грн. – припала на Партію регіонів. Друге місце за обсягом витрачених засоби зайняла ВО «Батьківщина», яка задекларувала в два рази менше – 107 млн. грн. Партія «УДАР Віталія Кличка», яка посіла третє місце за підсумками виборів, виявилася набагато економніше лідерів і вклалася в 33,7 млн. грн. КПУ витратила на вибори більше ніж 72 млн. грн. «Наша Україна», очолювана Віктором Ющенком, задекларувала витрачання більше 63 млн. грн. набагато вище за показник партії «Україна – Вперед!» Наталії Королевської, яку традиційно критикували за надмірно дорогу рекламну кампанію. «Україна – Вперед!» показала понад 60 млн. грн. [214].

До речі, подібні цифри констатують той факт, що політична конкуренція – процес надвитратний, спрямований на встановлення політичної монополії. Так, лише офіційні витрати України на забезпечення виборів Президента України у 2010 р. зросли у 2,4 рази – до 1,1 млрд. грн., порівняно з витратами у 2004 р. Про це повідомляє прес-служба Рахункової палати України за результатами колегії відомства. Було зроблено висновок, що Центральна виборча комісія неналежним чином здійснює планування коштів державного бюджету, що виділяються на підготовку і проведення виборів, і контроль за правильним та цільовим їх використанням [276].

Ситуація з фінансуванням політичних партій повинна покращитися після прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» від

08.10.2015 р., відповідно до якого: державою відшкодовуються витрати політичних партій, пов'язані з фінансуванням їхньої передвиборної агітації під час чергових та позачергових виборів народних депутатів України; політична партія має право на отримання державного фінансування її статутної діяльності, якщо на останніх чергових або позачергових виборах народних депутатів України її виборчий список кандидатів у народні депутати України у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі отримав не менше 2 відсотків голосів виборців від загальної кількості голосів виборців, поданих за всі виборчі списки кандидатів у народні депутати України у загальнодержавному багатомандатному виборчому окрузі [92].

Зауважимо, що переважна більшість коштів була витрачена на створення іміджу для політичної партії та її лідера, а також на проведення іміджевих заходів. Узагалі сьогодні можна відмітити переважання технологічних аспектів (у тому числі й іміджевих) у створенні та подальшому функціонуванні політичної партії. Натомість менша увага приділяється програмно-ідеологічним засадам діяльності партії, а також її внутрішній структурі, яка часто залишається формальною і розробляється лише для створення необхідної документації у процесі реєстрації політичної партії.

Отже, сучасні політичні партії в Україні для перемоги на виборах активно займаються побудовою позитивного іміджу та розробкою ефективної політичної реклами. Дана тенденція певним чином притаманна і політичними партіям розвинених країн, які мають більш багатий досвід у організації та проведенні політичних заходів іміджевого характеру. Геній політичної реклами, один із провідних іміджологів сучасності Ж. Сегела

сформулював основні правила, за допомогою яких можна виграти найскладнішу виборчу кампанію:

- голосують за людину, а не за партію;
- голосують за ідею, а не за ідеологію;
- голосують за майбутнє, а не за минуле;
- голосують за образ соціальний, а не політичний;
- голосують за людину-легенду, а не за людину-посередність;
- голосують за долю, а не за буденність;
- голосують за переможця, а не за невдачу;
- голосують за цінності справжні, а не уявні [313, с. 5].

Досліджуючи структуру іміджу політичних партій, необхідно акцентувати увагу на наступних характеристиках: імідж та харизматичність лідера партії; ідеологія партії; образ діяльності партії; імідж членів партії; політичні, адміністративні і фінансові ресурси партії; імідж електорату партії; історія партії; особливості партійного політичного PR та реклами; особливості партійної риторики (доступність для розуміння висунутих партією ідей, що володіють консолідуючими особливостями); символіка партії.

Водночас, не слід забувати, що імідж політичної партії повинен сприйматися цілісно, а тому організація спеціальних PR-подій потребує комплексного підходу. Відповідно, до основних форм спеціальних PR-подій, найбільш актуальних для політичної сфери діяльності, можна віднести наступні:

- брифінг – коротка, обмежена в часі, зустріч офіційних осіб державних, комерційних, суспільно-політичних організацій з представниками ЗМІ, на якій повідомляється новина, викладається позиція по визначеному питанню;

- прес-конференція – це зустріч представників ЗМІ з організаторами заходу (державні установи, суспільно-політичні організації, комерційні структури), мета якої – надати ЗМІ фактографічну, проблемну і пояснювальну інформацію про анонсовану подію, явище, проект;

- прес-тур – екскурсія, організована для ЗМІ з метою залучення уваги до регіону, реалізації конкретного проекту;

- презентація – офіційне представлення нових проектів, програм або створення організацій;

- виставка – інформування про досягнення та переваги в наданні конкретних послуг в різних сферах суспільно-політичного життя;

- організація «гарячої лінії» (hot line) та громадських приймалень – двосторонній зв'язок з громадськістю, що дозволяє надавати певну інформацію та здійснювати своєрідний моніторинг громадської думки з актуальних питань [350, с. 616-617].

Серед українських політичних партій якісні, ефективні, конструктивні PR-акції проводяться несистемно. Хоча, виходячи із їхньої специфіки, саме вони здатні підвищити демократичну конкурентну взаємодію політичних еліт. За допомогою організованих PR-акцій можна налагодити комунікацію між політичною партією та виборцем, проводити постійну роз'яснювальну роботу з приводу діяльності партії, відповідати на запити опонентів тощо. Серед названих варіантів проведення PR-акцій частіше за все український істеблшмент використовує варіант брифінгу, усі інші заходи – не надто задіяні. Натомість загрозованих масштабів (особливо у передвиборчій період) набуває використання політичної реклами, яка і підміняє справжній та ефективний PR.

Дослідник даної проблематики І. Шовкун відзначає, що метою політичної реклами є спонукання людей до участі

у тих чи інших політичних процесах, включаючи делегування різних повноважень через вибори. Комунікативна сутність політичної реклами полягає в тому, що вона встановлює контакт між політиками і громадянами, здійснює спрямований адресний зв'язок між ними, використовуючи гранично доступну для сприйняття й адекватну йому знакову систему. Політична реклама є своєрідним провідником ідей, ретранслятором образів, символів, міфів. Вона виконує інформаційну функцію, знайомлячи аудиторію з партією, кандидатом, їхніми поглядами, акціями, пропозиціями і перевагами перед конкурентами. Політична реклама функціонує в умовах політичної конкуренції, вона виокремлює власний об'єкт з інших, тому можна говорити про її соціально-орієнтовальну та ідеологічну функції [363].

Інший політолог, К. Луценко, відмічає, що на даний час політична реклама в Україні вже стала одним з елементів демократичного процесу і при всіх її недоліках та критиці залишається важливим засобом політичної комунікації, особливо в передвиборчій період. Передвиборчі кампанії становлять класичний продаж політичного товару (ідеї, політика, партії). У цих умовах закономірно розвивається ринок консалтингових послуг, які вирішують проблеми встановлення комунікативних зв'язків між політиками і електоратом. Таким чином, політика має символічний, іміджевий вимір. Оскільки політик існує не тільки в рамках політичного поля, а й у рамках поля комунікативного, значну роль відіграє символічний світ, сформований масовими комунікаціями [165].

Окрім суспільного призначення політична реклама має значну відмінність – вона дуже дорога. Кожні наступні вибори експерти в Україні фіксують своєрідний рекорд з приводу засобів, витрачених політичними партіями на власне рекламування. При цьому відзначимо, що не завжди

ці витрати є виправданими та приносять необхідний результат у якості голосів виборців. Також необхідно наголосити, що не завжди задекларовані витрати партій чи лідера є реальними, адже за підрахунками експертів політичні актори витрачають у сотні разів більше, ніж декларують у офіційних виборчих фондах.

Відповідно до виборчого законодавства, середньодобова ціна однієї секунди політичної реклами має відповідати середній комерційній ціні на каналі за три квартали переднього року. У квітні-травні 2013 р. телеканали оприлюднили офіційні розцінки на політичну рекламу. Вони суттєво відрізняються залежно від часу показу ролика і його місця в рекламному блоці. Наприклад, секунда політичної реклами на телеканалі «Україна» у прайм-тайм (21:00-22:00 в робочі дні) коштувала 224 грн., якщо ролик показаний в кінці або початку рекламного блоку. А якщо в середині – 195 грн. Максимальна вартість реклами на «Першому національному» становила 311 грн., а лідером став ICTV – тут офіційні розцінки на політичну рекламу доходили до 744 грн. за секунду.

Представники телеканалів тему реальних розцінок на рекламу політичних партій і кандидатів не коментують. Але виконавчий директор Інституту масової інформації В. Сюмар стверджувала, що ціна одного показу «замовного» матеріалу під виглядом редакційного у випуску новин на загальнонаціональному каналі сягала близько \$ 50 000 [42].

Даному прогнозу вторують і результати моніторингу політичної реклами у ЗМІ, що проводився комітетом «Рівність можливостей». Голова комітету О. Чекмишев писав, що гроші, витрачені на політичну рекламу 2012 р., мають шанси стати найбільшими в історії України. На сайті громадянської мережі «Опора» повідомлено, що протягом серпня-жовтня 2012 р. загальна вартість реклами суб'єктів

моніторингу в друкованих ЗМІ Донецька, Ужгорода та Києва сягнула 185 059,90 гривень. До цього слід також додати витрати на приховану рекламу, так звану «джинсу». Тому вартість реклами з урахуванням коефіцієнта «політичної джинси» (1,2) – 222 071,88 гривень. На телебаченні цифри ще більші, загальна вартість реклами за звітний період на ТБ Донецька, Ужгорода та Києва становить 5 008 290,60 гривень, а з урахуванням коефіцієнта «політичної джинси» (1,2) – 6 009 948,72 гривень.

Вартість телевізійної реклами під час виборів 2014 р. здорожчала приблизно на 50-60 %. Наприклад, вартість однієї секунди рекламного часу на загальнонаціональному телеканалі «Інтер» протягом дня коливалася в межах 490-1704 грн. в залежності від слоту, в якому транслюватиметься реклама. Тоді як два роки тому політичні партії платили за секунду рекламного часу на цьому ж телеканалі 170-1200 грн. В 490-1704 грн. за секунду ефіру політикам обходилася реклама на телеканалі «Україна», 659-1873 грн. за секунду ефіру була ціна на телеканалі СТБ [100].

Також експерти вказують на непрозорість походження виборчих фондів кандидатів: всі без винятку кандидати витратили в декілька разів більше коштів, ніж задекларували прибутків. Крім того, жоден із них не організував широкомасштабних кампаній збору коштів з населення на кампанію, тому походження фінансів є вкрай непрозорим і корупціогенним у політичній перспективі для народних депутатів [192].

Незважаючи на такі рекордні витрати, політична реклама, яку партії використовують під час виборчих кампаній, не має визначального впливу на перерозподіл електорату і зміну намірів громадян підтримати ту чи іншу партію. Її вплив визнали тільки 20 % виборців. Про це

свідчать результати всеукраїнського опитування, проведеного Інститутом соціальної та політичної психології НАПН спільно з Асоціацією політичних психологів України протягом вересня-жовтня 2012 р.

Так, вплив політичної реклами на свій електоральний вибір в тій чи іншій мірі визнає тільки кожен п'ятий респондент, тобто 20 %. І це при тому, що рекламу бачили і можуть пригадати більше 90 % опитаних. Найбільш чутливими до впливу політичної реклами, за самооцінками респондентів, виявилися прихильники партії Наталії Королевської «Україна – Вперед!» – 42 % з них визнали, що саме реклама вплинула на їх вибір. Рідше такий вплив визнавали симпатичні «Нашої України» і Партії регіонів – близько 34 %.

Найчастіше згадуваною була реклама Партії регіонів – її згадали 66 % опитаних, реклама інших партій згадувалася помітно рідше: «УДАР» – 39 %, партії «Україна – Вперед!» – 38 %, КПУ – 34 %, «Нашої України» – 12 %, «Свободи» – 7 %.

Коментуючи ставлення виборців до політичної реклами під час виборчих перегонів-2012 в цілому, керівник проекту П. Фролов зауважив, що вона викликає у громадян переважно роздратування. Зокрема, подобається чи у будь-якому разі не викликає роздратування реклама усіх без винятку партій тільки у 1,3 % опитаних, не подобається жодна – 24 %, тобто майже кожного четвертого дратує реклама всіх партій.

Відзначимо, що до числа партій, чия реклама виборцям частіше подобається, ніж дратує, належить партія «УДАР» (подобається 18 %, дратує 5 %). А відчуття роздратування у респондентів найчастіше викликала реклама Партії регіонів: дратує 35 %, подобається 16 % респондентам [339].

Дані цифри щодо незначного впливу політичної реклами партій на електорат та її низької якості підтверджують також висновки експертів. Зокрема, на думку Ю. Шведа, під час виборчої кампанії 2012 р. не спостерігалось серйозних концептуальних підходів, бачення того, як мала б жити країна: «В Україні на цих виборах реклама – це швидше елемент взаємних нападок, коли демонструють недоліки конкурентів. Реклама перетворилася у елемент брудних технологій». Також політолог зазначає, що така кількість негативу у політичній рекламі змушує виборця голосувати не «за», а «проти»; така реклама виборцям вже набридла, адже головного повідомлення чи якого смислового навантаження вона в собі не несе.

Більше того, на Заході політична реклама, яку демонструють у нас, є забороненою. Вона спрямована на зомбування громадян, використовуючи маніпулятивні техніки [240].

У якості рекомендацій при створенні політичної реклами та підвищенні її ефективності та демократичності експерти пропонують таке:

1. Політична реклама повинна бути легкою для сприйняття і містити оригінальну ідею.

2. У політичній рекламі необхідно враховувати регіональну специфіку, тому що лозунги та практичні дії політичних акторів сучасної України, як правило, не сприймаються більшою частиною населення, оскільки їх зміст і суть далекі від ментальності, традицій, життєвого досвіду та інтересів значної більшості населення.

3. Реклама повинна вказувати на відмінності рекламованого кандидата від його опонентів.

4. Ефективною реклама стає тоді, коли впроваджує у свідомість виборця зрозумілий образ-стереотип, який збільшує цінність кандидата в очах виборців.

5. Реклама повинна мати конкретну цільову аудиторію, відображати різні потреби, цінності, інтереси конкретних виборців.

6. Дуже важливо за допомогою політичної реклами донести до виборця образ майбутнього, який повинен бути включений в імідж кандидата.

7. Політична реклама повинна обіцяти споживачеві суттєві вигоди при перевазі рекламованого кандидата.

8. У рекламному тексті необхідно використовувати дієслова, тому що вони сприяють запам'ятовуванню тексту рекламного повідомлення.

9. Аргументи на користь рекламованого кандидата можна наводити як на початку рекламного повідомлення, так і в кінці.

10. При створенні політичної реклами необхідно приділити увагу кольору, на якому розміщується рекламний текст [175, с. 134].

Отже, політична реклама є обов'язковим і невід'ємним компонентом всіх виборів. Політична партія, яка себе не рекламує – приречена на політичну смерть. Проте у сучасному інформаційному суспільстві вона є доповненням, яке дозволяє розкрити моменти політичної програми, акцентувати і донести до виборців найбільш значимі речі. В Україні ж вона перекриває відсутність програм та гасел кандидатів та партій, роблячи партії певного роду симулякрами.

Таким чином, одним із провідних демократичних механізмів регулювання політичної конкуренції слугують політичні партії. При цьому основною формою конкуренції є електоральна боротьба, ключовим моментом якої стає виборча кампанія і результати голосування, а провідним суб'єктом в умовах використання пропорційної виборчої моделі – політична партія. За результатами виборів політична конкуренція проходить уже на парламентському

рівні у вигляді коаліційних стратегій, опозиційної діяльності.

В даному процесі важливу роль відіграє також міжпартійна конкуренція, зміст якої виражається в конкуренції ідей, програм, іміджів, захисту громадських інтересів, реалізації політичного курсу. Отже, інститут міжпартійної конкуренції, будучи одним із ключових демократичних політичних інститутів, виконує ряд спеціальних суспільно значущих функцій: інституціональне регулювання боротьби за владу, артикуляція і агрегація громадських інтересів, відбір політичних еліт. Найважливішою функцією є забезпечення стійкості, стабільності і позитивної динаміки розвитку політичної системи, регулярне відтворення політичних стосунків, що відбувається в результаті виборності і змінюваності партій у владі, професійної готовності партій опинитися біля «керма влади».

3.4. Функціональні можливості регіональної еліти в контексті реформи децентралізації

Враховуючи багатовекторність процесу демократизації, актуальності набуває такий його аспект, як децентралізація публічної влади, яка, у свою чергу, зумовлює появу та набуття впливу важливого учасника конкурентного політичного середовища – регіональну еліту. Регіональна еліта не лише є учасником управлінської діяльності, але й виступає реальним джерелом оновлення політико-владної еліти як такої. Цей факт на тлі внутрішньополітичних процесів з очищення (люстрація), оновлення (ротація) політичної еліти у новому вимірі актуалізує дослідження децентралізації влади. Українські дослідники Ю. Бурімейко й А. Рибак вважають регіональною елітою таку «соціальну групу, що представляє

як адміністративно-управлінські органи регіону, так і політичні, суспільні й громадські організації, діяльність яких суттєво впливає на соціально-економічний та науково-технічний розвиток регіону» [Цит. за: 321, с. 111].

У процес децентралізації як частини загальнодержавної реформи у напрямку демократизації суспільно-владних відносин покладено ряд основоположних функцій та завдань. Перш за все, вони викладені у формулюваннях принципів реформи децентралізації [75]. Децентралізація – це передача значних повноважень та бюджетів від державних органів органам місцевого самоврядування так, аби якомога більше повноважень мали ті органи, що ближче до людей, де такі повноваження можна реалізовувати найбільш успішно. Державою визначено п'ять головних завдань, які мають бути реалізовані в Україні через реформу децентралізації:

1. Визначити територіальну основу органів місцевого самоврядування та виконавчої влади – створити трьохрівневу систему адміністративно-територіального устрою в Україні.

2. Розмежувати повноваження між органами місцевого самоврядування різних рівнів – необхідно найбільш важливі для людей повноваження передати на найближчий до людей рівень влади.

3. Розмежувати повноваження між органами місцевого самоврядування та виконавчої влади – передати основні повноваження місцевих держадміністрацій органам місцевого самоврядування, виконавчій владі залишити тільки право контролю.

4. Визначити, скільки ресурсів треба на кожному рівні, щоб повністю оновити бюджетну систему. Таким чином, громади повинні мати власні бюджети, можливість об'єднувати зусилля і фінанси – тоді у них з'являться ресурси для вирішення нагальних питань і розвитку.

5. Зробити органи місцевого самоврядування підзвітними перед виборцями і державою – люди почнуть розуміти, що від їхнього голосування залежить, чи добре працюватиме для них місцева влада [75].

Протягом 25 років незалежності в Україні втілено ряд кроків, які заклали основи інституціонального оформлення децентралізації публічної влади. Так, чинна Конституція України закріпила систему організації влади на місцевому рівні. Згодом у державі були прийняті закони «Про місцеві державні адміністрації» (1997 р.) та «Про місцеві адміністрації» (1999 р.). Далі була сформульована Концепція реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (2013 р.), проект якої передбачав напями проведення реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади, метою якої є підвищення якості життя людини за рахунок створення ефективної системи управління і забезпечення сталого територіального розвитку [134]. У квітні 2014 р. Кабінет Міністрів України схвалив дану Концепцію, яка визначила принципи реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні:

- верховенство права;
- відкритість, прозорість та громадська участь;
- повсюдність місцевого самоврядування;
- субсидіарність;
- доступність публічних послуг;
- підзвітність та підконтрольність органів і посадових осіб місцевого самоврядування територіальній громаді;
- підконтрольність органів місцевого самоврядування органам виконавчої влади у питаннях дотримання Конституції та законів України;

- правова, організаційна та фінансова спроможність місцевого самоврядування;
- державна підтримка місцевого самоврядування;
- партнерство між державою та місцевим самоврядуванням;
- сталий розвиток територій [287].

План Заходів щодо реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні був викладений урядом України у вересні 2016 р. [76]. Рішенням Прем'єр-міністра України було дане розпорядження про підготовку змін до законодавства у сфері освіти, охорони здоров'я та соціального захисту та щодо розробки проектів Законів України «Про засади адміністративно-територіального устрою України», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності органів місцевого самоврядування за прийняття рішень, що порушують Конституцію та закони України», «Про адміністративно-територіальний устрій України», «Про місцеве самоврядування в Україні (нова редакція)», «Про префектів», «Про місцевий референдум», «Про місцеві вибори» тощо. Усі заплановані урядом зміни мають бути втілені протягом лютого-грудня 2016 р.

Отже, передумовою для впровадження реформи децентралізації стало ухвалення низки базових нормативних документів, зокрема: Законів України «Про співробітництво територіальних громад», «Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про місцеві вибори», «Про засади державної регіональної політики», Стратегії сталого розвитку «Україна 2020» тощо. Так, прийняття Закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад» 5 лютого 2015 р. дало початок важливому процесу укрупнення базових територіально-адміністративних одиниць в Україні. До початку реформування в Україні нараховувалось 11520

територіальних громад: із них 458 міських, 783 селищних і 10279 сільських. Після завершення об'єднувачого процесу заплановано створення приблизно 1500 потужних дієздатних громад, що сприятиме підвищенню ефективності діяльності органів місцевої влади. Наразі із 794 перспективних планів відбулось об'єднання у 177 громад [75].

Економічним підґрунтям децентралізації стало прийняття Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» та Закону України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин», що призвело до зростання власних ресурсів місцевих бюджетів майже втричі. Нова система дозволила залишати більшу частину фінансів на місцях. Обсяг фінансових ресурсів збільшився майже на 15 % (34,1 млрд. гривень), зокрема збільшились обсяги фінансування освіти (13 %) та охорони здоров'я (12 %). Крім бюджетних коштів на реалізацію власних проєктів територіальні громади отримали 1 млрд. грн. із Державного Фонду регіонального розвитку. Зменшилась кількість дотаційних бюджетів (2014 р. – 96,3 %, 2015 р. – 74,6 %). 10,2 % місцевих бюджетів стали повністю збалансовані (в порівнянні з 2014 р. таких бюджетів не було) [75]. Таким чином, закладені механізми стимулювання до об'єднання громад, отримання ними дохідної бази та видаткових повноважень посилюють формування нової демократичної моделі управління в специфічних умовах.

Наразі експерти констатують, що процес децентралізації в Україні успішно стартував, але повноцінне завершення реформи потребує усунення наявних прогалин і невизначеностей у Конституції України, яка:

- у частині визначення територіальної основи органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування є недосконалою, а правові конструкції, що застосовуються – суперечливими;

- не містить необхідних та достатніх правових норм для утворення чіткої ієрархічної системи адміністративно-територіального устрою;

- не дає змоги створити систему місцевого самоврядування по всій території держави з чіткими та забезпеченими ресурсами повноваженнями органів місцевого самоврядування;

- містить лінії конфліктності у системі влади та рівні регіонів, районів та територіальних громад [136].

Втілювати головні аспекти децентралізованої реформи на місцях повинна регіональна еліта, яка у контексті інституціональних змін отримала нові права та розширені повноваження. Поняття «регіональна еліта» має декілька змістовних характеристик:

- її можна розуміти як регіональну владну еліту, що складається з осіб, які займають основні посади в органах державної влади й місцевого самоврядування в регіоні й безпосередньо за своїми посадами впливають на процес прийняття політичних рішень. До цієї когорти відносять і парламентарів, які представляють регіон на загальнодержавному рівні;

- регіональна політична еліта – коло осіб, які не тільки мають владні повноваження, а й представляють регіональну партійну еліту, провідні громадські організації, ділову еліту. До цього переліку можна додати й представників інтелектуальної та культурно-просвітньої еліти.

Існує ряд структурних підходів для класифікації регіональної політичної еліти:

- соціогенетичний – визначає регіональні еліти через призму соціально-професійного походження (професійні, кар’єрні, освітні критерії);
- географічний – визначає регіональну еліту за її територіальним походженням (в його розрізі передбачається поділ на «своїх» (вихідці із місцевого регіону) і «чужих» (вихідці з іншого регіону));
- етнічний – визначає етнічну структуру регіональної еліти відповідно до національної структури регіону (поліетнічності) [83, с. 191-192].

За такими характеристиками формується й політичний образ регіону, який повинен враховувати ще одну суттєву позицію – взаємодію регіональних політичних еліт із загальнонаціональною, без чого неможливе нормальне функціонування держави, зокрема в умовах переходу до децентралізації публічної влади. Формування регіонів – складний історичний процес. Упродовж багатьох десятиліть українські землі входили до складу різних державно-політичних утворень, а відтак у їхніх територіальних межах вибудовувалися різноманітні адміністративно-територіальні означення, формувалася різний імідж політичного регіону.

Процес дистанціювання влади регіональної від політико-управлінських структур загальнонаціонального рівня виконує декілька функцій.

По-перше, він дозволяє продемонструвати силу і ресурсну потужність територіальних еліт, показати, що регіональна влада може самостійно впоратися практично зі всіма проблемами.

По-друге, це зіставлення сприяє підвищенню консолідації регіональної еліти, завдяки чому зникають (або набувають латентної форми) конфлікти в обласній адміністрації, а місцеві обласні ради стають «кишеньковими».

По-третє, адекватність позиції регіональних еліт місцевій політичній культурі робить можливим позиціонувати себе як артикуляторів і захисників регіональних інтересів, що дає їм відчуття народної підтримки [151, с. 207].

Отже, набуття регіональною елітою України нових якісних рис та розширених повноважень призвело до актуалізації досліджень напрямків її діяльності та, зокрема, шляхів інституціоналізації регіональних еліт в Україні й впливу цього процесу на конкуренцію політичних еліт в цілому. Так, на думку О. Крюкова, нинішній етап інституціоналізації владних еліт проходить в умовах певного дистанціювання регіональних еліт від центру. Відчуження регіональних еліт від центру містить у собі протистояння, що набуло різних форм – від найбільш радикальних (як це трапилося під час президентських виборів 2004 р., виявлення сепаратистських тенденцій) до цілком поміркованих бажань донороутворюючих регіонів залишати в себе більше зароблених коштів [151, с. 206].

Доктор соціологічних наук В. Бакіров відокремлює регіональні еліти від національних, зазначаючи, що коли рішення, які приймаються, «мають загальнонаціональне значення й від них залежить подальша доля народу, країни, то йдеться про національні політичні еліти. Коли ж рішення мають загальнорегіональне значення, маємо справу з регіональними елітами» [13, с. 166].

У кожному регіоні формується власна політична еліта, яка функціонально відповідає всім критеріям елітарної сутності, але обмежена територіальними рамками. Хоча регіональна еліта не завжди є складовою частиною власне державної еліти, проте є тим фундаментом, на якому зводиться споруда загальнонаціональної еліти. Саме завдяки підтримці з боку місцевих елітарних структур можлива реалізація центральних владно-політичних рішень.

Крім того, регіональна політична еліта, її лідери й структурні підрозділи живлять загальнонаціональну еліту, є для неї джерельною базою як з точки зору кадрових, так і з точки зору ідейних «запасів».

Проблем як у творенні елітарних інститутів, так і у взаємостосунках між групами еліт, зокрема між центральними й регіональними, існує багато. Серед них, як зазначає А. Савков, «слабо розвинена система підготовки елітних адміністраторів; досить часто вирішальне значення щодо призначення на посаду мають особисті зв'язки, а не професійні якості» [295, с. 128].

Ще однією суттєвою ознакою формування української політичної еліти регіонального рівня є її пов'язаність з бізнесом – лідери або приходять з нього, або ж починають займатися на певному етапі політичної діяльності власним бізнесом, виступаючи у ролі підприємців, гравців економічного поля. Це стосується і значимих фігур українського істеблішменту, і осіб, які займають провідні посади в політичних, економічних і владних інституціях регіонів.

Такий стан справ дає певні підстави політологу В. Полохалу стверджувати, що в українській політиці зараз домінують тіньові форми узгодження й ухвалення рішень елітними групами за умов панування на всіх рівнях владної ієрархії клієнтальних, неформальних, закритих для суспільства стосунків. А це означає, що відбулося повне зрощення підприємництва й влади, а саме владарювання перетворилося на прибутковий і досить безпечний бізнес [249, с. 5].

Особливість характеристики регіональної політичної еліти визначається процесом її формування. Ключові політичні інститути держави детермінують механізми утворення регіональної еліти. Формується вона двома шляхами: органи державної адміністрації – шляхом

призначення; система рад – шляхом участі й перемоги в місцевих виборах. Виявити логіку й тенденції розвитку регіональної еліти, у тому числі й перспективи цього розвитку, вплив політичних структур на населення, визначити рейтинг політичних еліт (при наявній багатопартійності, яка певним чином спричиняє розмивання політичної еліти) допомагають вибори депутатів до рад усіх рівнів.

Таким чином, процеси формування, відтворення та ротації політичної еліти є гострою проблемою сучасного українського суспільства, яка стає особливо актуальною і складною в періоди реформування системи управління та в кризових соціально-економічних ситуаціях. Існують певні проблеми при формуванні політичної еліти на рівні регіонів держави. Наявна клановість при підборі кадрів на керівні посади призводить до того, що при владі, здебільшого, залишаються представники «команди», згуртованої на основі особистої відданості лідеру. При цьому рівень професіоналізму та вміння діяти в умовах модернізації залишаються другорядною вимогою. При недостатньому поповненні більш молодими кваліфікованими та зацікавленими в політичній кар'єрі кадрами еліта ризикує бути заміненої випадковими людьми, що не мають уявлення про те, які навички необхідні політику для здійснення своєї діяльності, а також не володіють відповідними особистими якостями. Така заміна може відбутися, у тому числі, і під час виборів через негативне ставлення населення до «старої» еліти і відсутності альтернативи для її заміни.

Отже, процеси функціонування політичної еліти набувають актуальності особливо в умовах виборів депутатів Верховної Ради та місцевих рад. Електоральні події 2015 р. мали сприяти оновленню політичної еліти. Спочатку на регіональному рівні, потім за допомогою так

званих «соціальних ліфтів» і на рівні загальнонаціональному.

У світлі оновленого законодавства щодо проведення виборів політичні партії залишилися в Україні провідними акторами політичного процесу як на рівні центральної влади, так і на місцях. Відповідні норми збережені у Законах України «Про вибори народних депутатів України» та «Про місцеві вибори», що замінили Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», який втратив чинність у 2015 р.

Так, стаття 10 Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. визначає, що право висування кандидатів у депутати належить громадянам України, які мають право голосу. І це право реалізується ними через політичні партії [255]. А у стаття 12 цього ж Закону одним з провідних суб'єктів виборчого процесу визначено партію, що висунула кандидата у депутати [255].

Аналогічні положення збережено й у статтях Закону України «Про місцеві вибори». Стаття 2 цього Закону визначає, що вибори депутатів сільських, селищних рад проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, а вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, міських, районних у містах рад проводяться за пропорційною виборчою системою в багатомандатному виборчому окрузі за виборчими списками місцевих організацій політичних партій [93]. Стаття 10 Закону про місцеві вибори закріпила право висування кандидатів за республіканськими в Автономній Республіці Крим, обласними, районними, міськими, районними у містах організаціями політичних партій або шляхом самовисування [93].

Однак, механізм самовисування виписаний недосконало і, таким чином, політичні партії виступають релевантним суб'єктом електорального процесу. Тому вважаємо за доцільне активне використання «громадських фільтрів» щодо формування складу учасників передвиборчої боротьби. Необхідно виписати процедуру висування кандидатів із залученням провідних інститутів громадянського суспільства: профспілок, трудових колективів, громадських організацій тощо. Це значним чином демократизує процес організації виборів та дозволить якісно оновити склад кандидатів на виборні посади.

Отже, участь політичної еліти у процесі виборів до місцевих рад сприяє, по-перше, її якісному оновленню та налагодженню механізмів конкуренції; по-друге, впливає на формування ефективної (чи неефективної, в залежності від результатів політичної діяльності) владної вертикалі; по-третє, фахівці вважають, що місцеві вибори є своєрідною «репетицією» виборів до Верховної Ради України. У сучасних умовах багатовекторного державного реформування саме регіональна еліта виступає провідником та регулятором втілення владної децентралізації на місцях. Сформована за принципами рівних, вільних та чесних виборів, місцева еліта сама має стати ретранслятором відповідних політичних цінностей.

Сучасні елітні угруповання в Україні означені такими прикметниками, як: «донецька», «дніпропетровська», «київська» групи, що територіально відображають центри формування й розвитку капіталів. Саме таким чином відбувається організація політичних партій [18, с. 18-19].

Особливістю політичного розвитку України, що впливає на формування регіональних еліт, є регіональна диференціація культурно-ціннісних орієнтацій, про що

йшлася мова у підрозділі 2.3. Зауважимо, що провідником специфічних рис, потреб та інтересів жителів різних регіонів України була і залишається регіональна еліта. Взагалі наявність регіональних спільнот із вираженою регіональною ідентичністю не становить загрози територіальній цілісності держави. Актуалізація цієї загрози виникає з підтримкою ідеї відокремлення регіональною елітою, розколом у її середовищі. Зважаючи на складний характер взаємовідносин національної та регіональної еліт протягом всіх років незалежності та мінімальний рівень ціннісного консенсусу, відсутність з боку регіональної еліти системної переконливої ідеологічної орієнтації та зрозумілої для всього населення соціально-економічної програми, демонстрацію елітою деструктивних особистісних зразків поведінки, мінімізацію відповідальності з боку політичних лідерів та еліт та й взаємодії, забезпечення політичної стабільності та територіальної цілісності країни в умовах «гібридної» війни залежить від подолання цих деструктивів.

Важливо також визначити цінність та значення регіональної еліти у контексті життя як окремого регіону, так і держави в цілому. На думку вітчизняної дослідниці Л. Нагорної регіональна еліта відіграє важливу роль у формуванні регіональної самосвідомості. Якщо регіон має чіткі кордони, виразні історичні й соціокультурні особливості, потужну місцеву еліту, «образ регіону» складається природно, і на цій основі так само природно формується регіональна самосвідомість [193, с. 8]. Інтерес до регіональної ідентичності на елітному рівні підтримується двома чинниками: побоюванням сепаратизму і потребою в регіональному міфотворенні як засобі маркетингу території, підвищення її привабливості для інвесторів і туристів [193, с. 9]. Цілеспрямоване конструювання елітами певного «образу регіону» загалом

вкладається у запропоновану в руслі соціального конструктивізму формулу «політика ідентичності».

Ще одним суттєвим аспектом у функціонуванні регіональної еліти є визнання її головною «кузнею» демократичних управлінських кадрів. Ними можуть стати органи місцевого самоврядування та їхні місцеві лідери, що довели свою придатність до державної служби і мають усі підстави претендувати на більш високі державні посади [169]. Створення такого джерела ефективних та якісних політиків – один із найбільших викликів для молодії української демократії. Зарубіжні дослідники зазначають, що у централізованій державі, де не існує подібного резерву перевірених альтернативних претендентів на посади у вищому керівництві країни, реформи можуть бути невтішними.

Без розширення повноважень місцевих політиків Україна не зможе еволюціонувати у справжню демократичну державу, а надії Майдану на перетворення України на сучасну європейську демократію так і не виправдаються [169].

Специфічною українською проблемою виступає якість як регіональної, так і національної політичної еліти. Багато в чому така якість залежить від принципів її рекрутування та механізмів конкуренції. В процесі політичного життя саме на регіональному рівні формуються первинні політичні осередки майбутніх політичних партій, громадські організації, відбувається непростий процес виявлення еліти, формується її вміння спілкуватися з громадою, однодумцями, іншими елітами. Тут народжуються артикуляція інтересів, спроможність чи неспроможність їхньої агрегації. З урахуванням потреби конкретного регіону щодо його можливостей економічного, соціального розвитку та на основі ментальних особливостей відбувається процес розробки реальних програм розвитку,

залучення можливостей місцевих громад. На цьому тлі відбувається не лише конкретне покращання умов життєдіяльності людей, але й формування регіональної політики. Тут виявляється, зростається, формується та «здає іспити» регіональна політична еліта. Дослідження цих процесів дозволяє вивчити політичний процес з погляду того, яким чином люди залучаються в політику, висуваються на керівні політичні посади, реалізують надані їм суспільством унікальні можливості.

У стабільних політичних системах рекрутування та конкуренція еліти інституціоналізовані. Вони мають свій чіткий механізм, процедури оновлення, що забезпечує значну стабільність політичної системи. Інакше відбувається в періоди заміни політичної системи, як це спостерігаємо в Україні. У цьому разі відбувається трансформація або зміна політичної еліти. Зазвичай вона має й негативні наслідки: до влади приходять непрофесійні люди, з недостатніми моральними та діловими якостями, фахом. Потрібні значні матеріальні ресурси, щоб підготувати нову еліту, вжити різноманітних запобіжних заходів для збереження недоторканим народне або національне багатство тощо.

В українському суспільстві з набуттям незалежності відбувається процес соціальної стратифікації, тобто диференціації суспільства, ранжування його членів і соціальних груп на основі таких критеріїв, як соціальний статус і роль індивідів у соціальній системі, розподіл матеріальних благ, соціальний престиж, професія, освіта, участь у владних відносинах тощо. Все це безпосередньо торкнулося й регіональної політичної еліти. А оскільки вона є ближче до людей, її формування підлягає прискіпливому громадському контролю. В умовах мажоритарної або змішаної виборчої системи відбувався більш дієвий відбір політичних еліт, аніж це відбувалося із застосуванням

пропорційної системи виборів. Регіональна еліта була більше відсторонена від потреб регіону, інтересів місцевого електорату, що викликало різку критику в її бік навіть від потенційних симпатиків.

Таким чином, система рекрутування регіональної політичної еліти з часом змінюється. Суспільство формує нові вимоги до еліт, до способу її формування та конкуренції. Але незмінною складовою в цьому процесі конверсії залишається сутність самої еліти, її призначення контролювати значну частку матеріальних, фінансових і політичних ресурсів. Отже, вона має відповідати своєму призначенню та статусу. Закрита еліта неминуче деградує, з часом поступається новій еліті, більш відкритій, що призводить до зміни соціально-політичної структури суспільства. Але для України цей процес не є швидким, оскільки політична система ще не виробила розвинених соціальних комунікацій. Таким чином, виховати відкриту еліту для відкритого суспільства – актуальне завдання політичного порядку денного. Але українське суспільство вже наблизилося до необхідності його вирішення. Страх демократичної конкуренції повинен стати для політиків дисциплінуючим чинником, який сприятиме зниженню корупції. Треба не лише шукати високоморальну еліту, але й створювати можливості для пошуку та розвитку обдарованих дітей, зрощувати сучасну еліту в умовах високої конкуренції.

Висновки до третього розділу

Змагальний характер демократичного політичного режиму вимагає зміни керівництва країни шляхом загальних, вільних, регулярних, конкурентних виборів. У цьому аспекті якісне законодавство відіграє провідну роль. В українському суспільстві демократичні норми часто

носять лише формальний характер: декларовані альтернативні вибори відбуваються в умовах використання маніпулятивних технологій, активно застосовується адміністративний ресурс, відбуваються порушення при підрахунку голосів тощо. Аналіз українських правових норм, що регламентують даний процес, доводить його недосконалість та постійну змінюваність напередодні кожних виборів, що заважає формуванню сталих традицій цивілізованої передачі влади. Тому існує гостра потреба в стабілізації даного законодавства, особливо у світлі євроінтеграційних процесів.

Також задля унормування політичної конкуренції еліт в Україні необхідна правова інституціоналізація політичної опозиції, що дозволить визначити її статус, суспільне призначення, сприятиме якісному виконанню власних функцій та надасть діям системності та конструктивності. Вважаємо за доцільне і внесення змін до Закону України «Про політичні партії в Україні» стосовно регламентації міжпартійної конкуренції. Позитивним кроком є прийняття та введення в дію закону щодо доступу до публічної інформації, який сприятиме поліпшенню якості політичної конкуренції та прозорості сфери публічної політики. Також важливим напрямом політико-правової регламентації аналізованого процесу виступають законодавчі акти, що запобігають поширенню корупції. Виходячи із того, які позиції займає Україна у рейтингу найбільш корумпованих країн світу, дане законодавство потребує вдосконалення та ефективного забезпечення їхнього виконання. Таким чином, існує потреба у створенні певної моделі політико-правового простору, яка б забезпечувала гідні умови для розвитку політичної конкуренції в рамках правового поля.

Аналіз сучасної ситуації свідчить про те, що перехід українського суспільства до нового сталого політичного й

соціально-економічного розвитку ще далеко не завершено. Модернізація українського суспільства на демократичних засадах потребує висококваліфікованих кадрів державної служби, політичних лідерів, керівників нового типу у сфері ділового спілкування, які б відповідали світовим стандартам якості, як фундаментальної фахової підготовки, так і високої моральної культури. Більшої актуальності набуває проблема ротації політичної еліти, яка має формуватися на базі розвиненої багатопартійності та підтримці регіонів. Трансформація політичної еліти триває; зокрема можна відзначити зміну соціального статусу лідерських груп, ускладнення структури, розвиток взаємодії політичної еліти з лідерами та іншими учасниками політичного процесу.

Важливу роль у розбудові політичного режиму відіграє політичне лідерство, що виступає чинником формування політичної конкуренції, яка, у свою чергу, стимулює соціальну та громадянську активність і відповідальність, та повинна здійснюватися як конкуренція професійних знань, навичок та досвіду в кожній конкретній сфері діяльності. При цьому кожна людина за власним бажанням, що є його суверенним правом, може свідомо відмовитися від участі в такій конкуренції. А деякі люди в силу тих чи інших обставин можуть не мати можливостей для повноцінної участі в політичній конкуренції. У свою чергу, без відкритої політичної конкуренції немає політичного ринку, а без політичного ринку немає і повноцінної демократії. Сама по собі практика регулярної електоральної конкуренції спонукає політиків домагатися підтримки мас, а виборців – здійснювати більш-менш свідомий вибір, сприяючи легітимації влади.

Одним із визначальних чинників, що впливає на перебіг політичної конкуренції, є діяльність політичних партій. Провідними проблемами, що заважають партіям слугувати дієвим механізмом регулювання конкуренції,

виступають наступні: партії активізують свою діяльність лише перед виборами, при цьому їх характеризують слабкі зв'язки з електоратом, що спираються, в основному, на рекламні технології. Роль ідеології поступово знижується, натомість спостерігаємо технологізацію політичного процесу та використання лідерського потенціалу. Також наявні недемократичні тенденції в межах самих партій – це порушення норм внутрішньопартійної демократії, непублічність, непрозорість внутрішньопартійних процесів, формування передвиборчих списків партій виключно партійним керівництвом через пакетне затвердження партійним з'їздом, виключення політиків, які «відхиляються» від партійного курсу без їхньої згоди тощо. Тому політичні партії України мають вирішити дані проблеми, щоб стати реальним механізмом регулювання політичної конкуренції.

Одним із провідних демократичних чинників формування політичної конкуренції еліт стала реформа з децентралізації публічної влади. Вона повинна сприяти перерозподілу та розширенню повноважень такого учасника конкурентної боротьби, як регіональна політична еліта. Впровадження реформи децентралізації влади має призвести до розширення бюджетних та адміністративних повноважень органів місцевого самоврядування. Регіональна ж еліта отримає реальні важелі впливу на реалізацію місцевих ініціатив та програм та стане альтернативним джерелом оновлення політичної еліти держави. Окрім того, більша спроможність запровадження демократичних принципів управління на локальному рівні створює умови для демократизації конкуренції політичних еліт «знизу». Вітчизняна ж практика впровадження децентралізаційних реформ доводить, що регіональна еліта перестає бути просторово обмеженою, адже поступово стає паритетною частиною політичного класу.

ВИСНОВКИ

Надвисока значимість запровадження конкурентних механізмів у розбудові демократичного режиму доведена країнами розвиненої демократії, де принципи змагальності визначають перебіг політичного процесу. Натомість Україна, в якій за часів панування тоталітарного режиму не реалізовувався принцип політичної конкуренції, має створити умови для його ефективного втілення – від правової регламентації до створення сталих традицій політичної діяльності на конкурентній основі. Виходячи із провідної ролі, яку відіграють політичні еліти у розвитку сучасної політичної системи, необхідно, перш за все, проаналізувати специфіку їхньої конкурентної взаємодії, яка реалізується під час вільних, справедливих, демократичних виборів, здійснення опозиційної діяльності, і яка регулюється за допомогою політико-правових норм, партійних механізмів та політичного лідерства.

Витоки наукових розробок такого складного процесу, як політична конкуренція еліт, починаються із дослідження сутності політичної еліти, її типів, механізмів формування та функціонування. На визначальну роль еліт у розвитку держави вказували ще філософи Стародавнього світу, які зосереджували свою увагу на якостях, що дозволяють людині відносити себе до цієї соціальної групи. Наприклад, Конфуцій поділяв суспільство на еліту та звичайних людей за їхнім ставленням до закону і моралі. Демокріт визначає примат цінностей духовних перед матеріальними, який притаманний небагатьом мудрецам (еліті). Сократ над усе ставив аристократію духу і мудрості, тому заперечував основний принцип демократії при прийнятті рішень – принцип більшості. У основі філософської концепції Платона також закладено принцип

ієрархізації: він уважав, що правити повинні кращі люди, які досягли досконалості й опанували істинне знання.

В епоху Середньовіччя дані ідеї набули подальшого розвитку: Ф. Аквінський наголошував, що більшість людей повинна займатися фізичною працею, а меншість – розумовою та управлінням тією більшістю. У роботі «Державець» Н. Макіавеллі виступив з концепцією політичної влади сильної ініціативної меншості. Філософ висунув тезу про те, що правитель повинен мати непересічні якості, щоб ефективно реалізовувати політичну владу.

У Новий час на засадах елітизму будувалися концепції Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Б. Спінози, І. Канта, Г. Гегеля та ін. Відповідно до концепції Дж. Локка, держава повинна функціонувати згідно з рішеннями, прийнятими парламентською більшістю. Ш. Монтеск'є стверджував, що в ідеалі дворянство є необхідним для монархії, а принципом аристократії є добродесність у поєднанні з поміркованістю. Г. Гегель писав, що в принципі будь-хто може приймати участь у політичному управлінні, проте для цього необхідно мати досвід і моральну волю, якими більшою мірою володіє дворянство, найменшою – міщанство та інші верстви.

Таким чином, формуванню сучасної елітології, яка остаточно виокремилась як галузь політичної науки на межі ХІХ–ХХ ст. завдяки роботам Г. Моски, В. Парето та Р. Міхельса, передували значний досвід аналізу процесів ієрархізації суспільства.

В. Парето визначає еліту як сукупність індивідів, чия діяльність у тій чи іншій сфері відрізняється ефективністю, високими результатами. Її він поділяв на правлячу, що прямо чи опосередковано (але ефективно) бере участь в управлінні, і неправлячу – контреліту – людей, що володіють характерними для еліти якостями, але не мають

доступу до керівництва через свій соціальний статус і наявність різного роду бар'єрів, що існують у суспільстві для нижчих шарів. Саме В. Парето належить закон «циркуляції еліт», який передбачає постійне оновлення найвищого елітного прошарку. Г. Моска поділяє суспільство на нечисленний клас керуючих, що реалізує всі політичні функції, монополізує владу та численний клас керованих, який постачає керуючим матеріальні засоби підтримки, необхідні для життєдіяльності політичного організму. Найважливішим критерієм формування політичного класу є здатність до управління іншими людьми, тобто організаторські здібності, а також матеріальна, моральна та інтелектуальна перевага. Р. Міхельс запропонував «залізний закон олігархії», який передбачає, що невіддільний від суспільного прогресу розвиток великих організацій неминуче веде до олігархізації управління суспільством і формування еліти, оскільки керівництво такими об'єднаннями не може здійснюватися усіма їхніми членами.

У ХХІ ст. у західній політології сформувалися наступні школи вивчення політичних еліт: макіавеллістська, ціннісні теорії еліт, теорії демократичного елітизму, концепції плюралізму еліт, ліволіберальні концепції тощо.

В українській політичній науці провідними елітологами вважають В. Липинського та Д. Донцова, які наполягали на необхідності існування у суспільстві національної аристократії, що має здійснювати процес загального керівництва. Серед сучасних наукових дослідників, які вивчають проблеми елітаризації суспільства виділяємо Б. Кухту, В. Корнієнка, В. Литвина, Н. Кононенко, Л. Мандзій, М. Михальченка, С. Наумкіну, О. Новакову, В. Полохала, Ф. Рудича, О. Траверсе, В. Фесенка, О. Чемшита.

Грунтуючись на даних дослідженнях, у рамках монографії політичну еліту визначено як особливий інститут, що здійснює владу та визначає процеси розвитку політичної системи.

Окремий напрям наукових пошуків у сучасній політичній науці складає дослідження процесу політичної конкуренції, аналіз якої набув актуальності із процесом розбудови демократичних політичних систем наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Серед західних політологів проблеми перебігу конкурентної взаємодії між елітарними угрупованнями досліджували Е. Арбластер, П. Бурдье, Д. Гелд, Р. Даль, Л. Даймонд, Е. Даунс, Дж. Ремер, Дж. Сарторі, Й. Шумпетер та ін. Всі вони наголошують на необхідності впровадження конкурентних механізмів у політиці, більше того, пов'язують їхнє функціонування з рівнем зрілості інститутів демократії в країні.

Також свою увагу дослідженню даного процесу приділяли представники транзитології, які визначають процес політичної конкуренції одним із провідних чинників для переходу політичної системи від тоталітарно-авторитарної до демократичної. У роботах А. Пшеворського, Д. Растоу, А. Шедлера, Ф. Шміттєра містяться висновки, що коли зазнає краху диктатура, визначальною суспільною проблемою виступає визнання чи невизнання провідними суб'єктами політичного процесу певних інституцій, що дозволять вільну, навіть якщо і обмежену, конкуренцію. А коли ті інституції вже сформувалися, постає питання, чи забезпечать вони спонтанну згоду, тобто чи залучать як учасників наявні політичні сили, прагнучи підпорядкувати їхні інтереси невизначеності конкуренції і спонукати їх до згоди з її результатами.

Значні напрацювання з даної проблематики містить російська школа політичної науки. У роботах Ю. Нісневича

розглядається конкурентність як умова розвитку демократії, що повинна знаходити втілення і у роботі парламенту, і у роботі органів судової влади, і у формуванні урядових структур. При цьому наголошується, що однією із головних загроз розвитку цього принципу виступає таке явище, значно поширене на пострадянському просторі, як корупція, що може знищити принцип конкуренції взагалі. Політолог Д. Кошель аналізує, за допомогою яких політико-правових механізмів ліпше регламентувати політичну конкуренцію, і доходить до висновку про необхідність створення правового поля, в якому реалізуватиметься політична конкуренція. У роботах О. Куценка та Л. Гончарова політична конкуренція розглядається крізь призму конкуренції міжпартійної, від наявності та характеру якої залежить формування демократичної партійної системи. Політичну конкуренцію еліт у світлі здійснення електорального процесу аналізують такі дослідники, як Г. Ашин, Я. Ашихміна, Б. Вишневський, О. Гаман-Голутвіна, Г. Голосов, В. Колесніков, О. Соловйов та ін.

Серед вітчизняних науковців особливу увагу звертаємо на дослідження С. Гелея, який визначає політичну конкуренцію як особливу форму політичної взаємодії; В. Геця, який наголошує, що конкуренція в політиці є набором механізмів, який забезпечує дію основних форм народовладдя: прямої, представницької та консультативної демократії; О. Новакової, яка відзначає, що етап «вічного конфлікту» між елітарними угрупованнями має бути змінений конвергенцією політичних сил, що ґрунтується на конкуренції за загально визначеними, узгодженими правилами.

Також дану проблему досліджують провідні українські елітологи: В. Бортніков, Н. Кононенко, О. Крюков, Л. Мандзій, М. Михальченко, С. Наумкіна,

А. Пахарев, В. Пашенко, О. Токовенко, Л. Тупчієнко, Ф. Рудич, О. Чемшит та ін.

Виходячи із проведеного дослідження, пропонуємо визначати політичну конкуренцію як специфічну форму політичної взаємодії суб'єктів політичного процесу з приводу участі в боротьбі за отримання та реалізацію влади, що регламентується певними нормами права та політичної культури, і виступає індикатором демократичності політичного режиму.

На нашу думку, найбільш яскраво політична конкуренція еліт реалізується в рамках виборчого процесу і пов'язана з формами політичної мобілізації, із способами соціального контролю над діями влади. Аналіз електоральних циклів в Україні дозволяє зробити висновок, що в країні поступово набуває закріплення практика вільної конкуренції політичних сил, що призводить переважно до ненасильницької зміни влади в результаті народного волевиявлення.

Загальновідомо, що на характер виборів значним чином впливає виборче законодавство, яке в Україні є досить нестабільним та часто змінюваним. Згідно з ним українська виборча система еволюціонувала від мажоритарної через змішану і пропорційну до змішаної. Вважалося, що пропорційна модель сприятиме демократизації політичної системи, підвищить роль та якість політичних партій, які стали провідними суб'єктами політичного процесу, та знизить рівень корумпованості парламенту й обмежить використання адмінресурсу. Проте парламентські вибори 2012 р. проводилися вже за змішаною виборчою системою, яка сприяла провладній політичній силі. Більше того, виборчим законодавством було заборонено участь виборчим блокам політичних партій, було підвищено загороджувальний бар'єр у пропорційній системі, а також усунуто пункт «проти всіх», що у сукупності мало

негативні наслідки для розвитку політичної конкуренції. Ця ж система використовувалась і в 2014 р.

Також необхідно згадати про такий недолік пропорційної системи, яка використовується в Україні, як закриті списки. На перший план виходить проблема формування партійних списків, процедура створення яких відбувається недемократичним, непрозорим шляхом, виходячи із політичної волі партійного керівництва. Непоодинокими є випадки «купівлі» місць у перших десятках провідних політичних сил. Тому у партійні списки знову потрапляють представники крупного капіталу, а про актуальне та необхідне розмежування влади та бізнесу в українському політикумі сьогодні не йдеться.

Принципи відбору на основі професійних якостей не використовується, а провідною рисою стає лояльність до партійного керівництва, в результаті чого партії у ВРУ відстоюють не національні інтереси, а бізнес-інтереси своїх спонсорів. Таким чином, дана система сприяє закріпленню принципу повної залежності народного обранця від партійного керівництва.

Аналіз українських електоральних циклів на предмет розвитку форм політичної конкуренції дозволив зробити такі висновки. Перші вибори до Верховної Ради України 1994 р. майже не сприяли виникненню політичної конкуренції, адже проводились на мажоритарній основі в умовах збереження міцних позицій представниками Комуністичної партії України. Тому зародження реальної політичної конкуренції в країні припадає на період проведення перших політичних виборів на змішаній основі, коли виборець отримав змогу обирати політичні партії, які, у свою чергу, зміцнили свої позиції на українському політичному ринку. Основними політичними конкурентами у цей час стають КПУ, з одного боку, та партії націонал-демократичного спрямування – РУХ, НДП, ПЗУ,

«Громада», з іншого. Реальна політична конкуренція з'являється в Україні на початку 2000-х років, напередодні парламентських виборів 2002 р., коли значно підвищує свої позиції Блок В. Ющенка «Наша Україна», натомість рівень довіри електорату до КПУ значно знижується. У цей період політична ситуація в країні загострюється, що також впливає на характер конкурентної взаємодії. Широкого використання набувають політичні технології, у тому числі і т. зв. «чорний PR», а також поширене використання адміністративного ресурсу.

Вибори до ВРУ, що проводилися у 2006 та 2007 рр. суто на пропорційній основі, мали сприяти закріпленню норм політичної конкуренції та формуванню цивілізованих традицій її протікання. Також їхньою метою було підвищення відповідальності політичних суб'єктів і готовності виборців робити свідомий вибір на підставі партійних програм і довіри до партійних кадрів, представлених у виборчих списках. Провідний політичний гравець початку 1990-х рр. – КПУ – остаточно втратив свої позиції та зі значними складнощами подолав прохідний 3 % бар'єр. Реальними конкурентами стають Партія регіонів та БЮТ, чия конкурентна взаємодія часто набуває нищівного, несистемного характеру. Політична конкуренція у цей час відбувається не на підставі ідеологічних платформ політичних сил (вони стають остаточно розмитими), а на прагненні за будь-яку ціну зайняти ключові позиції у системі влади.

Парламентські вибори 2012 р. проводилися за зміненими законодавчими нормами на змішаній основі. У парламенті з'явилися дві нові політичні сили, не представлені у Верховній Раді шостого скликання, – політична партія «УДАР Віталія Кличка» та ВО «Свобода». Відбулося значне загострення політичної конкуренції, виходячи із наявності у законодавчому органі крайніх лівих

та крайніх правих політичних партій. Останні на сьогодні вибори до Верховної Ради України відбулися у 2014 р. за змішаною системою. Вони проходили внаслідок Революції гідності на тлі напруженої політичної конкуренції, а їхнім результатом стало оновлення складу парламенту, до складу якого увійшли політичні партії, які до цього часу не були у ньому представлені у якості окремої політичної одиниці – «Народний Фронт», «Блок Петра Порошенка», «Об'єднання «Самопоміч», або були представлені в попередньому складі Верховної Ради окремими депутатами (Радикальна Партія Олега Ляшка). Також відбулася ротація еліти за рахунок входження до її складу нових акторів – громадських діячів, лідерів Революції гідності, волонтерів, учасників антитерористичної операції на сході України.

Грунтуючись на аналізі електоральних циклів, а також впливі політичного лідерства на перебіг політичної конкуренції зроблено висновок, що в Україні конкурентна взаємодія еліт відбувається за двома моделями: горизонтальною та вертикальною. У вертикальній моделі Президент виступає актором-гегемоном, який контролює стратегічні позиції політичного життя, встановлює власні правила гри, і, таким чином, впливає на перебіг політичної конкуренції. Сильна президентська влада покликана стабілізувати суспільство під час соціально-економічного реформування, регулювати внутрішньополітичні конфлікти, створювати правила протікання політичної конкуренції. Функціонування політичних партій у цій моделі відбувається під контролем Президента, який також регулює процес оновлення еліти. Горизонтальна модель передбачає підвищення ролі політичних еліт, появу елементів поліархії, зниження центрального впливу на перебіг політичного процесу, політичної конкуренції зокрема.

Таким чином, в Україні відбувається зміна зазначених моделей: горизонтальна за часів президентства Л. Кравчука (коли виникають політичні партії різного ідеологічного спрямування, спостерігаються тенденції децентралізації влади) змінилася вертикальною під час перебування на даній посаді Л. Кучми, яка призвела до приватизації держави, злиття відносин влади та власності. Формально демократична політична система України набула «фасадного» характеру, а правляча еліта активно почала використовувати демократичні механізми для обслуговування корпоративних інтересів, перетворення політичних ресурсів на економічні.

Після обрання В. Ющенка, паралельно з чим відбулась зміна виборчої моделі та форми державного правління, починають домінувати елементи горизонтальної моделі, у якості провідних політичних акторів виступають політичні партії, влада президента «демонополізована». Після перемоги на президентських виборах 2010 р. В. Януковича відбувається реконструкція вертикальної моделі, коли Президент є домінуючим актором, а політична конкуренція набуває контрольованого характеру. Зміна моделі відбулася після президентських виборів 2014 р. П. Порошенко, політика якого ґрунтується навколо євроінтеграційного процесу з відповідними цінностями і вимогами, намагається відбудувувати горизонтальну модель політичної конкуренції еліт.

Іншим індикатором рівня демократичності суспільства виступає діяльність політичної опозиції, а ступінь її інституціоналізованості – якісним показником розвитку політичної системи. В Україні протягом останнього десятиліття опозиція виявила себе активним актором політичного життя, але через брак традиції і недостатнє нормативно-правове забезпечення так і не стала повноцінним політичним інститутом. Указані недоліки

можуть стати на заваді побудові системи конструктивних відносин між владою та опозицією та не сприяють розвитку політичної конкуренції.

Конструктивна діяльність політичної опозиції залежить від використання нею демократичних методів політичної боротьби та здійснення політичної влади у разі її отримання. При цьому в Україні опозиційний політик часто пов'язує подібний статус із дозволом на використання нелегальних методів політичної боротьби. Виходячи із того, що якість опозиційної діяльності слугує індикатором якості політичної конкуренції та відповідно демократичності політичного режиму, існує сенс законодавчого закріплення прав та можливостей опозиції, що дозволить надати їй діям характеру функціональної взаємодії з владою.

У результаті проведеного дослідження зроблено висновок про існування безпосереднього зв'язку між якістю політичної конкуренції та політичною культурою даного суспільства. Саме характер політичної культури зумовлює стиль і традиції здійснення влади, звернення до адміністративного ресурсу, регулювання електорального процесу адміністративними методами, штучне створення конкурентного середовища «фасадного» типу і т.д.

Порушення принципів чесної політичної конкуренції, які можна спостерігати в українському політичному процесі, що є спадщиною патримоніального типу комуністичного режиму, виступає наслідком апатії населення, несформованості розвиненого громадянського суспільства та громадянської культури, так само як і результатом цілком певного типу демократичного устрою, що сприяє розвитку патронально-клієнтальних зв'язків.

Українською специфікою є також вплив регіональних ідентичностей на характер політичної конкуренції, які протягом останніх двох років (за даними соціологічного моніторингу) поступово зникають. Їхня

наявність була історично зумовлена низкою причин: поліетнічним, поліконфесійним складом населення, диспропорціями соціально-економічного розвитку, культурно-ціннісними та геополітичними орієнтирами громадян. При цьому для України властиве ризиковане поєднання таких рис, оскільки ще не сформувалася не лише громадянська нація, але й національна ідея – чітка державна стратегія розвитку країни, яка могла б стати основою консолідації нації. Тривале збереження такого стану може перетворити ризик на загрозу не лише у формуванні якісної транспарентної політичної конкуренції, а й політичної системи загалом.

Окрім внутрішніх чинників на характер політичної конкуренції еліт впливають також чинники геополітичного характеру. Глобальні геополітичні ризики, зокрема послаблення НАТО, загрози збереження цілісності Європейського Союзу, підвищення терористичної загрози, непередбачуваність політичних лідерів, проблеми у Туреччині, а також суверенні геополітичні ризики, зокрема, ведення гібридної війни, анексія Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та військова загроза на сході актуалізують необхідність пошуку нових шляхів забезпечення України на регіональному рівні та зумовлюють необхідність побудови своєї власної геополітичної вісі.

Запорукою подолання негативного впливу геополітичних ризиків всіх рівнів є забезпечення внутрішньої політичної стабільності в сучасній Україні, що виступає основною функцією політичної еліти.

Так, встановлення контролю з боку політичної еліти над політичною ситуацією та збереження держави в нинішніх кордонах, відновлення співпраці з міжнародними фінансовими інститутами, утримання країни від дефолту і забезпечення стабільного функціонування основних сфер життєдіяльності суспільства в умовах війни, збільшення

самоорганізаційного потенціалу українського суспільства створили передумови для здійснення країною курсу європейського демократичного транзиту. Поміж тим серед проблем виділяємо нездатність політичної еліти до консолідації, низький рівень довіри до влади, розчарування результатами реформ, високий ступінь корупції, що підсилює негативний вплив суверенних та глобальних ризиків та сприяє виникненню зони постійної нестабільності на півдні України.

Мінімізувати негативний вплив геополітичних ризиків може ефективна реформа місцевого самоврядування, перші результати якої (отримання територіальними громадами дохідної бази та видаткових повноважень, вироблення механізмів стимулювання до об'єднання громад) створюють передумови формування нової демократичної моделі управління в специфічних умовах. У той же час децентралізаційні процеси можуть провокувати посилення нерівномірності територіального регіонального розвитку, збільшення ролі місцевих регіональних еліт, поглиблення відцентрових тенденцій, збільшення сепаратистських настроїв у окремих регіонах.

Особливого значення набуває здатність до ефективної взаємодії національної та регіональної еліти, підвищення їхньої відповідальності і наявності політичної волі продовжувати процес реформування політичної системи як основної умови зменшення рівня політичної ризикованості.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що суттєвий вплив на роль та характер політичної конкуренції спричиняє форма державного правління, тип виборчої системи, рівень та якість законодавчого забезпечення. В умовах повної відсутності нормативно-правового регулювання процесу політичної конкуренції, вважаємо за доцільне прийняття змін до Законів України «Про вибори

народних депутатів України», «Про політичні партії в Україні», «Про вибори Президента України», а також прийняття окремого Закону «Про опозиційну діяльність в Україні», що сприяло би регламентації політичної конкуренції, визначенню правил її протікання та технологій, які впливають на кінцевий результат. У цілому дані заходи допоможуть мінімізувати використання адміністративного ресурсу, «брудних» політичних технологій, маніпулювання суспільною свідомістю, підвищать якість політичної конкуренції, що сприятиме консолідації демократії в країні.

У цьому сенсі пропонуємо використання досвіду регламентації економічної конкуренції. Суттєві заборони у Законі України «Про захист економічної конкуренції» об'єднані у п'ять категорій: узгоджені дії, монопольне (домінуюче) становище, концентрація суб'єктів господарювання, деякі види діяльності з «обмеження та дискримінації» суб'єктів господарювання та об'єднань та антиконкурентні дії державних органів. Отже, на ґрунті адаптації досвіду регулювання економічної конкуренції зроблено наступні пропозиції: обмежити підписання угод між політичними силами, що зменшують політичну конкуренцію та сприяють витісненню з політичного ринку тимчасово нерелевантних політичних гравців; урегулювати монопольне становище та концентрацію суб'єктів політичного процесу; закріпити покарання за здійснення антиконкурентних дій органами державної влади та місцевого самоврядування.

Дослідження процесу формування інституту політичного лідерства в Україні дозволяє зробити висновок щодо наявності комплексу проблем у його функціонуванні. Сучасні українські лідери непрофесійно виконують свої обов'язки, часто використовують популістські технології, прагнуть до концентрації влади. Хоча справжній лідер

повинен вміти запропонувати перспективний курс розвитку країни. Дані соціологічних опитувань свідчать, що громадяни прагнуть у якості національного лідера бачити раціонального політика, який зможе завершити реформування української держави на засадах демократизму. Проте до останнього моменту цього не відбулось. Стверджено, що від типу політичного лідерства залежить характер політичної конкуренції. Використовуючи типологію політичних лідерів Є. Вятра на основі відношення до політичних конкурентів, поділяємо українських лідерів на дві провідні групи: лідери-фанатики (Ю. Тимошенко, О. Тягнибок, Ю. Луценко), які у своїй діяльності спираються на методи жорсткої конкуренції; та лідери-угодовці (Л. Кравчук, В. Ющенко, Л. Кучма, П. Порошенко), що демонструють раціональний підхід у ставленні до політичних конкурентів та воліють шукати компроміси та політичні домовленості. Таким чином, стиль політичної діяльності лідера визначає характер політичної конкуренції в країні.

Важливим механізмом регулювання політичної конкуренції виступає діяльність політичних партій. Їхнє становлення в Україні проходило в рамках внутрішньої трансформації політичного режиму і супроводжувалося економічними, соціальними кризами і конфліктами еліт. При цьому вирішення міжелітних конфліктів проходило за принципом «гри з нульовою сумою». Характерними рисами основних учасників політичної конкуренції є «народність», «всеосяжність», надкласовість, вираженням чого стали програмна гнучкість, ідеологічна та соціальна розмитість. Партії володіють значними організаційними, інформаційними, фінансовими ресурсами, використовують найсучасніші політичні технології, але при цьому саме виконання обіцянок є запорукою їхнього подальшого успіху на виборах. Головним чинником, що сприяє успіху в

процесі конкуренції, стає професійна відповідальність партійних кадрів, здатних до державного управління, які продемонстрували на ділі свою компетенцію і відповідальність.

Важливим чинником, що сприяє посиленню ролі політичної партії у якості регулятора політичної конкуренції, виступає рівень внутрішньопартійної демократії. Адже саме вона забезпечує функціонування конкурентної взаємодії в межах партії. Її сутність полягає у забезпеченні влади партійних мас та її здійсненні на принципах колективності, критики, підкорення меншості більшості, підзвітності, змінності керівництва. Констатуємо недотримання даного принципу українськими партіями. Як правило, рядові члени мають незначний вплив на рішення керівництва, існує абсолютно непрозорий механізм формування партійних списків, чому значним чином сприяє нелегітимна система фінансування партій. Лише подолання даних проблем сприятиме розвитку політичної конкуренції як у межах партії, так і на міжпартійному рівні.

Традиційне сприйняття конкуренції політичних еліт як певної боротьби владних кіл центрального рівня поступово змінюється під впливом впроваджуваної в Україні реформи з децентралізації публічної влади. Саме відхід від централізованого управління сприяє набуттю нового змісту та розширених повноважень регіональною політичною елітою – соціальної групи, що представляє адміністративно-управлінські місцеві органи та політичні, суспільні й громадські організації, діяльність яких суттєво впливає на розвиток регіону. Децентралізаційна реформа, з одного боку, зможе змінити систему рекрутування регіональної політичної еліти та підвищить кваліфікаційні вимоги до неї з боку громадськості, з іншого, – створить умови для участі представників місцевих еліт у процесі політичної конкуренції еліт на рівні держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 41 % українців стикався з корупцією протягом року: опитування [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2016/08/2/7116612>
2. 98 % чиновників, які підлягають люстрації, вже звільнені – Мін'юст [Електронний ресурс] // Українська правда. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2016/10/26/7124869>
3. Агентство STANDARD & POOR отодвинули дефолт в Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.dsnews.ua/economics/agentstvo-standard-poor-s-otodvinulo-defolt-v-ukraine-14062016130200>
4. Алескеров Ф. Выборы. Голосование. Партии / Алескеров Ф., Ордешук П. – М. : Знание, 1999. – 468 с.
5. Амелин В. Н. Социальные трансформации и формирование политического класса в России / Амелин В. Н., Пинчук К. М. // Мир России. – 2001. – № 4. – С. 101–110.
6. Аналіз політичних подій. Доповідь за травень 2011 р. [Електронний ресурс] // Сайт Фонду якісної політики. – Режим доступу : <http://www.fundgp.com/ua/publications/exclusive/134/>
7. Арбластер Е. Ключові ідеї демократії / Е. Арбластер // Демократія : антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 467–485.
8. Аристотель. Политика. Афинская полития / Аристотель ; [пер. с древнегреч. А. Лосева]. – М. : Мысль, 1997. – 458 с.
9. Асмус В. Ф. История античной философии / В. Ф. Асмус. – М. : Наука, 1965. – 456 с.
10. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность: исследование клиентарных отношений,

их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России / М. Н. Афанасьев. – [2-е изд., доп.]. – М. : Московский общественный научный фонд, 2000. – 318 с. – (Серия «Монографии»).

11. Ашин Г. К. Курс истории элитологии / Г. К. Ашин. – М. : МГИМО, 2003. – 302с.

12. Баимуратова М. О. Формування Парламенту України: до пошуку оптимальної виборчої системи [Електронний ресурс] / М. О. Баимуратова, І. Д. Сліденко // Український юридичний портал «Радник». – Режим доступу : <http://radnuk.info/statti/228-konst-pravo/3491-2010-01-22-21-38-19.html>

13. Бакіров В. С. Альтернативи українського політичного розвитку: «переможець одержує усе», картель чи пакт еліт? / Бакіров В. С., Фісун О. А. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного українського суспільства. Зб. наук. праць. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – С. 165–168.

14. Балацька О. Б. Політична еліта України в процесі демократичної модернізації / О. Б. Балацька // Грані. – 2010. – № 1. – С. 132–136.

15. Балацька О. Б. Поняття консолідації політичної еліти в сучасному політологічному дискурсі / О. Б. Балацька // Гілея. – 2009. – Вип. 29. – С. 368–375.

16. Балто-Чорноморський Союз: перспективи реалізації [Електронний ресурс] // Сайт Громадської організації «Балтійсько-Чорноморська Конфедерація». – Режим доступу : <http://bbcs.eu/uk/analytichni-materialy/2473>

17. Башко В. Фінансування освіти: скільки, кому і як? [Електронний ресурс] / Василь Башко // Дзеркало тижня. Україна. – 2016. – 13 серпня. – Режим доступу :

<http://gazeta.dt.ua/finances/finansuvannya-osviti-skilki-komu-i-yak-.html>

18. Бебик В. Охотникові Вибори – 2007: мотивація та ефективність політичних впливів / В. Бебик, О. Дащаківська, О. Охотникова // Політичний менеджмент. – 2008. – №1. – С. 14–22.

19. Бебик В. Пропорційні вибори – 2007: уроки на майбутнє / В. Бебик, Н. Трач // Віче. – 2008. – № 17. – С. 16–17.

20. Бегунов Ю. 13 теорій демократії / Бегунов Ю., Лукашев А., Пониделко А. – СПб. : Изд. дом «Бизнес-Пресс», 2002. – 240 с.

21. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / Ульрих Бек ; [Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федоровой ; Послесл. А. Филиппова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.

22. Бекешкіна І. Динаміка оцінок населенням стану демократії в Україні (2004–2007) / І. Бекешкіна // Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Агора, 2007. – С. 24–37.

23. Бережна І. Оновлення політичної еліти в Україні: несподіванка обіцяної атаки / Ірина Бережна // Віче. – 2010. – № 7. – С. 4–5.

24. Биченко А. Відмінності між заходом і сходом України поступово зникають [Електронний ресурс] / Андрій Биченко // Центр Разумкова : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/article.php?news_id=1240

25. Білоус А. Політико-правові системи: світ і Україна / Артур Білоус. – К. : Асоціація молодих укр. політологів і політиків, 1997. – 200 с.

26. Білошицький С. Криза довіри громадськості до представницьких громадських інститутів / С. Білошицький // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С. 56–66.

27. Бондар С. С. Правова регламентація статусу опозиції в Україні: доцільність та форми реалізації / С. С. Бондар // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2001. – № 36. – С. 122–131.

28. Бориславська О. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О., Заверуха І., Захарченко Е. та ін.] ; Швейцарсько-український проект «Підтримка децентралізації в Україні – DESPRO». – К. : ТОВ «Софія». – 2012. – 128 с.

29. Боришполец К. П. Методы политических исследований : [пособие для студентов вузов] / Боришполец К. П. – М. : АспектПресс, 2005. – 221 с.

30. Бортніков В. Деякі проблеми політичної участі громадян в умовах демократичного транзиту / В. Бортніков, В. Троценко // Політичний менеджмент. – 2009. – № 1. – С. 3–15.

31. Бортніков В. І. Особливості формування владної еліти в Україні у процесі демократичної трансформації / В. І. Бортніков // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – № 2. – С. 33–39.

32. Бортніков В. Парламентські вибори в контексті демократичної трансформації / В. Бортніков // Віче. – 2007. – № 12. – С. 13–14.

33. Брехаря С. Г. Бізнес-еліта в сучасній Україні: засоби впливу на політичний процес / С. Г. Брехаря // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – С. 100–110.

34. Брюховецький В. Порозумітися заради європейського майбутнього [Електронний ресурс] / В. Брюховецький // Українська правда. – 2013. – 18 липня. –

Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/07/18/6994469/>.

35. Бурдяк В. Здобутки та прорахунки опозиційних партій на парламентських виборах 2007 р. на Буковині / В. Бурдяк, В. Веренько // Матеріали міжрегіональної наук.-прак. конф. «Регіональний вимір політичного процесу в Україні у 2007 році», (Львів, 10 листопада 2007 р.). – Львів : Генеза-ЦПД, 2007. – С. 15–21.

36. В Україні остаточно заборонили Комуністичну партію [Електронний ресурс] // УНІАН : Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/1245910-vischiy-adminsud-pidtvverdiv-zakonnist-zaboroni-kpuminyust.html>

37. Вакулова Т. Цивілізаційний вимір регіонів та національні інтереси України / Т. Вакулова // Стосунки Сходу й Заходу України : суб'єкти, інтереси, цінності : зб. наук. праць. – Луганськ : Вид. СХУ ім. В. Даля, 2007. – С. 22–23.

38. Васильєва С. Политическая конкуренция в теории и действии: к вопросу о сложности ее правовых оценок / Светлана Васильева // Сравнительное Конституционное Обозрение. – 2012. – № 1. – С. 16–24.

39. Вебер М. Избранные произведения : [Пер. с нем.] / Макс Вебер ; [Под ред. Ю. Н. Давидова, П. П. Гайденко]. – М. : Юрист, 1990. – 562 с.

40. Ведерникова И. Списки: открываем и ... выигрываем? / И. Ведерникова // Зеркало недели. – 2009. – 11 апреля.

41. Видрін Д. Україна на порозі ХХІ ст. : політичний аспект / Д. Видрін, Д. Табачник – К. : Либідь, 1995. – 294 с.

42. Витрати на політичну рекламу становитимуть 1,5 млрд. [Електронний ресурс] // Офіційний сайт телеканалу ТВі. – 2012. – 15 жовтня. – Режим доступу :

http://tvi.ua/new/2012/10/15/odnorazova_dzhinsa_na_tb_koshtue_politikam_blizko__50_000/

43. Вишнеvский Б. Л. Политическая конкуренция в России: хроника снижения [Электронный ресурс] / Б. Л. Вишнеvский // Политическая Эспертиза. – Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/338/30/>

44. Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / О. Вишняк // Українське суспільство 1992-2008. Соціологічний моніторинг / [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціол. НАН України, 2008. – С. 331–342.

45. Вільна енциклопедія Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <https://uk.wikipedia.org>

46. Влада і опозиція: задоволеність діяльністю, першочергові завдання [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://provse.te.ua/?page=news&newsid=13016>

47. Волобуєва Ю. Ю. Ризик в сучасних політичних процесах / Ю. Ю. Волобуєва // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2013. – Вип. 6 (4). – С. 74–78.

48. Воробйова О. Сучасні управлінські моделі New Public Management і Good Governance та їх запровадження в Україні / О. Воробйова // Збірник наукових праць «Ефективність державного управління». – 2015. – Вип. 42. – С. 230–234.

49. Ворожбит О. Світ про Україну у 2014-му: рік тривоги [Електронний ресурс] / О. Ворожбит // Український тиждень. – 2014. – 30 грудня. – Режим доступа : <http://tyzhden.ua/World/126873>

50. Вятр Е. Социология политических отношений [Електронний ресурс] / Ежи Вятр. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/229174/>

51. Гаман-Голутвина О. В. Определение основных понятий элитологии / О. В. Гаман-Голутвина // Политические исследования. – 2000. – № 3. – С. 97–103.

52. Ганжуров Ю. С. Особливості структуризації українського парламенту / Юрій Семенович Ганжуров // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – С. 54–65.

53. Гарин И. И. Что ждет Украину: оптимистические прозрения скептика / И. И. Гарин. – Харьков : Торсинг плюс, 2009. – 288 с.

54. Геєць В. Конкуренція в бізнесі і конкуренція в політиці [Електронний ресурс] / Валерій Геєць // Конкуренція. Вісник Антимонопольного комітету України. – 2007. – № 2. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/amc/control>

55. Гелд Д. Моделі демократії / Д. Гелд // Демократія : антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 155–175.

56. Гелей С. Д. Політологія : [Навч. посіб.] / Гелей С. Д., Рутар С. М. – [6-те вид., перероб. і доп.]. – К. : Знання, 2007. – 309 с.

57. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Энтони Гидденс // THESIS. – 1994. – Вып. 5. – С. 40–102.

58. Гладка Т. І. Децентралізація влади в Україні як засіб посилення демократії та підвищення її стабільності [Електронний ресурс] / Т. І. Гладка // Державне управління: удосконалення та розвиток. – 2015. – № 12. – Режим доступу : http://www.dy.nauka.com.ua/pdf/12_2015/10.pdf

59. Глуценко В. В. Финансовые риски в условиях глобализации / В. В. Глуценко // Национальная экономика. – 2006. – № 19 (221). – С. 19–24.

60. Гожев К. Теорія еліт і соціально-філософський аналіз конфліктних ситуацій / К. Гожев // Часопис «І». – 2006. – № 45. – С. 58–65.

61. Голіяд І. Методологічні проблеми дослідження політичної еліти / І. Голіяд // Магістеріум. – 2002. – Вип. 10 : Політичні студії. – С. 4–9.

62. Головатий М. Підготовка молоді політичної еліти як дієвий засіб розвитку політичного консенсусу / Микола Головатий // Політичний менеджмент. – 2007. – Спец. випуск. – С. 62–71.

63. Головатий М. Політичний клас України: що це є насправді [Електронний ресурс] / Микола Головатий // Персонал. – 2008. – № 21. – Режим доступу : <http://www.personal-plus.net/273/3294.html>

64. Гончаров Л. А. Межпартийная конкуренция в современных условиях России и Германии: сравнительный анализ : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты и процессы» / Л. А. Гончаров. – Воронеж, 2008. – 18 с.

65. Гончаров Л. А. Межпартийная конкуренция в структуре современной демократии: политико-институциональные особенности / Л. А. Гончаров // Вестник ВГУ. Серия Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2008. – № 2. – С. 173–175.

66. Гонюкова Л. Модель сучасної політичної партії / Лілія Гонюкова // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2010. – № 2. – С. 16–21.

67. Гонюкова Л. Політичні партії як суб'єкти творення коаліційного уряду / Л. Гонюкова // Збірник наукових праць Національної Академії державного управління при Президентіві України. – К. : НАДУ, 2008. – Вип. 1. – С. 154–164.

68. Грабовська І. Політичне лідерство в Україні: гендерний аспект / І. Грабовська // Сучасність. – 2007. – № 3. – С. 70–82.

69. Грабовський С. Опозиція: теоретична модель на тлі української практики [Електронний ресурс] / Сергій Грабовський // Українська правда. – 2010. – № 4. – 22 червня. – Режим доступу : <http://www.ukrudprom.ua/>

70. Гуманітарна політика Української Держави в новітній період : [Монографія] / [За ред. С. І. Здіорука]. – К. : НІСД, 2006. – 403 с.

71. Гутман Е. Ідентичність за демократії / Е. Гутман // Демократія : антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 545–562.

72. Дай Т. Демократия для элиты: введение в американскую политику / Т. Дай, Л. Х. Зиглер. – М. : Юридическая литература, 1984. – 320 с.

73. Даймонд Л. Три парадокси демократії / Л. Даймонд // Демократія : антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 92–104.

74. Даль Р. Демократия и ее критики / Роберт Даль ; [Пер. с англ. под ред. Ильина М. В.]. – М. : Текст, 2003. – 576 с.

75. Децентралізація влади : офіційний онлайн-ресурс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://decentralization.gov.ua/>

76. Деякі питання реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Розпорядження Кабінету міністрів України від 22.09.2016 р. [Електронний ресурс] // Верховна рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/688-2016-%D1%80>

77. Дніпров О. Правові основи діяльності політичної опозиції в Україні [Електронний ресурс] / Олексій Дніпров // Сайт Інституту політики. – Режим доступу : <http://www.tomenko.kiev.ua/docs/content.php?id=pc05-2003-04>

78. До рейтингів найкращих університетів світу потрапили шість українських ВНЗ [Електронний ресурс] // ТСН. – 2015. – 20 травня. – Режим доступу : <http://tsn.ua/svit/do-reytingu-naykraschih-universitetiv-svitu-potrapili-6-ukrayinskih-vnz-infografika-428385.html>

79. Довіра до соціальних інституцій та груп : прес-реліз соціологічного опитування [Електронний ресурс] // Київський міжнародний інститут соціології. – Режим доступу :

<http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=3>

80. Доклад о процессе перехода за 2005 г.: Процесс перехода и показатели стран СНГ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ebrd.com/pubs/econo/6620.htm>

81. Донцов Д. Дух нашої давнини / Дмитро Донцов. – Дрогобич : Відродження, 1991. – 342 с.

82. Донцов Д. Націоналізм / Дмитро Донцов. – Вінниця : ДП «ДКФ», 2006. – 460 с.

83. Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття : [Монографія] / [За ред. А. Круглашова, М. Токаря]. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014. – 552 с.

84. Європейський демократичний доробок в галузі виборчого права : Матеріали Венеціанської Комісії, Парламентської Асамблеї, Комітету міністрів, Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи / [за ред. Ю. Ключковського]. – [Вид. 2-е, випр. і доповн.]. – К. : Радник, 2009. – 340 с.

85. Єнін М. Політичні орієнтації на рівень довіри мешканців Донбасу та Галичини до владних структур / М. Єнін // Стосунки Сходу і Заходу України: суб'єкти, інтереси, цінності : [зб. наук. праць]. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. – С. 127–137.

86. Жданов І. Влада і опозиція в Україні / І. Жданов // Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії (Матеріали науково-практичного семінару) // Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. – № 2 (7). – С. 45–47.

87. Жданов І. Україна в ХХІ столітті: виклики для політичної еліти / І. Жданов, Ю. Якименко // Дзеркало тижня. – 2003. – № 144. – 15 лист.

88. Заборона голосувати проти всіх може зашкодити самій владі, – політолог [Електронний ресурс] // Інтернет-видання Zaxid.net. – 2011. – 13 квітня. – Режим доступу : http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?zaborona_golosovati_proti_vsih_mozhe_zashkoditi_samiy_vladi__politolog&objectId=1126999

89. Задирко Г. Меня исключили из БЮТ за то, что я последовательно способствую выполнению предвыборных обещаний Тимошенко [Електронний ресурс] / Г. Задирко. – Юго-Восточная лига КИД. – 2009. – 8 октября. – Режим доступу : <http://zadonbass.org/allnews/message.html?id=114013>

90. Заїка Є. Уряд без жінок. За три кроки до виборів [Електронний ресурс] / Є. Заїка // Українська правда. – 2010. – 18 березня. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2010/03/18/4870430/>

91. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 р. // Офіційний вісник України. – 2011. – № 97. – С. 16.

92. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції» від 08.10.2015 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/731-19>

93. Закон України «Про місцеві вибори» від 14.07.2015 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/595-19/print1476004961784227>

94. Закон України «Про очищення влади» від 16.09.2014 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада

України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1682-18>

95. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>

96. Зарицька І. В. Становлення парламентської опозиції в Україні та проблеми ефективності її діяльності / І. В. Зарицька // Політологічний вісник. – 2009. – № 42. – С. 229–238.

97. Зарицька І. В. Парламентська опозиція в функціонуванні демократії в сучасному українському суспільстві / І. В. Зарицька // Гілея. – 2012. – № 62. – С. 547–551.

98. Звіт про стан протидії корупції за 9 місяців 2016 року [Електронний ресурс] // Міністерство внутрішніх справ України : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://mvs.gov.ua/ua/pages/274_Statistika.htm

99. Звіт: свобода ЗМІ в Україні погіршилась на два пункти [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2015. – 12 лютого. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2015/02/12/7058300/>

100. ЗМІ: ціни на передвиборчу рекламу зросли на 50-60% [Електронний ресурс] // NEWSru.ua. – 2014. – 02.09. – Режим доступу : <http://www.newsru.ua/finance/02sep2014/reklama.html>

101. Зоткін А. Парламентська «кардіограма». «П'ятирічка» (2002-2007): голосування... без політичного самовизначення / Андрій Зоткін // День. – 2008. – 16 січня.

102. Індекс корупції CPI-2013 [Електронний ресурс] // Transparency International Ukraine : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://ti-ukraine.org/research/indeks-koruptsiji-cpi-2013/>

103. Индекс корупції CPI-2014 [Електронний ресурс] // Transparency International Ukraine : Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://ti-ukraine.org/research/indeks-koruptsiji-cpi-2014/>

104. Индекс сприйняття корупції [Електронний ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступу : https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%B9%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%82%D1%8F_%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%83%D0%BF%D1%86%D1%96%D1%97

105. Интернет-портал новин «Тиждень» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/96885>

106. Ірха К. О. Діяльність політичної опозиції як чинник впливу на мас-медійний портрет України / К. О. Ірха // Політологічні записки. – 2013. – № 1. – С. 196–205.

107. Ірха К. О. Вплив опозиційного статусу на побудову платформи політичної дії / К. О. Ірха // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2008. – № 1-2. – С. 29–32.

108. Калиновський Б. Конституційні засади децентралізації влади в Україні / Борис Калиновський // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2015. – № 2 (32). – С. 84–89.

109. Касьянов Г. В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 160–180.

110. Катц Р. Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: возникновение картельных партий / Р. Катц, П. Мэйр // Политические

партии и партийные системы в современном мире. – М. : РАН, 2006. – Вып. 1. – С. 27–44. – (Политическая наука).

111. Кваша О. П. Політична культура в контексті регіональної політики / О. П. Кваша // Гілея. – 2009. – Вип. 21. – С. 360–368.

112. КВУ оцінив ведення кампанії напередодні повторного голосування та визначив головні загрози на виборах Президента України 7 лютого 2010 року [Електронний ресурс] // Прес-служба ВГО КВУ. – 2010. – 5 лютого. – Режим доступу : http://cvu.org.ua/?lang=ukr&mid=fp&id=2514&lim_beg=120

113. Кирилюк Ф. М. Новітня політологія : [навч. посібник] / Ф. М. Кирилюк. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 564 с.

114. Кіндратець О. Форми та умови неконфліктної взаємодії влади і опозиції / Олена Кіндратець // Політичний менеджмент. – 2007. – № 6. – С. 47–57.

115. Кіреєва О. Маргінальність сучасної управлінської еліти в Україні / О. Кіреєва // Проблеми управління соціальним і гуманітарним розвитком : [матер. регіон. наук.-практ. конф.] ; [за заг. ред. В. Г. Вікторова]. – Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2008. – С. 30–33.

116. Ковалевський В. О. Політична еліта в системі регіональних інформаційних інтеракцій у сучасній Україні / В. О. Ковалевський // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – С. 501–511.

117. Ковриженко Д. Конституційна реформа та консолідована демократія: роль громадянського суспільства, влади і опозиції / Д. Ковриженко, О. Чебаненко // Часопис Парламент. – 2008. – № 2. – С. 2–25.

118. Ковриженко Д. Правовий статус парламентської опозиції: доцільність і механізми правового врегулювання [Електронний ресурс] / Д. Ковриженко //

Лабораторія законодавчих ініціатив. – Режим доступу : http://www.parlament.org.ua/index.php?action=draft_art&topic=6&ar_id=1147&as=0

119. Кожемякин А. Убеждать Юлию Владимировну голословно невозможно / Андрей Кожемякин // Голос Украины. – 2010. – 15 апреля.

120. Козак Б. З. Взаємозв'язок типу політичної системи, виборчих та партійних систем / Б. З. Козак // Нова парадигма. – 2002. – Вип. 27. – С. 101–110.

121. Колесников В. Н. Парламентская культура как моделирующая система политической стабильности [Електронний ресурс] / В. Н. Колесников // Политическая Экспертиза. – Режим доступу : <http://www.politex.info/content/view/540/30>

122. Колодій А. Позачергові президентські й парламентські вибори 2014 року в Україні: особливості та наслідки [Електронний ресурс] / А. Колодій // Думки з приводу: авторський проект Антоніни Колодій. – Режим доступу : <http://political-studies.com/?p=1263>

123. Конституційне право : [словник термінів] / П. П. Шляхтун. – К. : Либідь, 2005. – 568 с.

124. Колоколова М. О. Патерналізм у політичній свідомості українців: характерні прояви та ймовірні причини / М. О. Колоколова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1122. – С. 59–66.

125. Комітети Верховної Ради VI-го скликання [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://gska2.rada.gov.ua/pls/site/p_komitis

126. Кому більше довіряють українці: владі, громадськості, ЗМІ? – Загальнонаціональне опитування Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва

[Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://www.dif.org.ua/ua/polls/2015a/komu-bilshe-doannja.htm>

127. Конкурентне право та політика в Україні. Огляд ОЕСР [Електронний ресурс]. – 2008. – 123 с. – Режим доступу :
www.amc.gov.ua/amc/doccatalog/document?id=158189

128. Кононенко Н. В. Політичний клас у сучасних Україні та Росії: актор чи модератор політичного процесу / Н. В. Кононенко // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 38. – С. 94–107.

129. Кононов І. Донбас та Галичина : регіональні авто- та гетеростереотипи і соборність України / І. Кононов // Стосунки Сходу і Заходу України : суб'єкти, інтереси, цінності : зб. наук. праць. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. – С. 94–105.

130. Конончук С. Г. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Г. Конончук, О. А. Ярош, С. А. Горобчишина ; Укр. незалежний центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2009. – 80 с.

131. Конончук С. Партії у виборчих процедурах в Україні [Електронний ресурс] / Світлана Конончук ; Укр. незалежний центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2010. – 17 с. – Режим доступу :
http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/parties_electoral_procedures2010u.pdf

132. Конституція України. – К. : Український центр правничих студій, 2006. – 104 с. – (Офіційне видання).

133. Конфуцій. Лунь Юй («Беседы и суждения») / Конфуцій ; [пер. с древнекит. В. А. Кривцова] // Антология мировой философии : Древний Восток. – Минск : Харвест ; М. : Издательство АСТ, 2001. – С. 636–678.

134. Концепція реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Проект [Електронний ресурс] // Координаційна рада з питань

розвитку громадянського суспільства при Президентові України : Офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://civil-rada.in.ua/?p=477>

135. Корнієнко В. О. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні : [монографія] / В. О. Корнієнко, В. В. Добіжа. – Вінниця : ВНТУ, 2009. – 160 с.

136. Короткий огляд реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : Аналітичний звіт [Електронний ресурс] // Інститут громадянського суспільства : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://www.csi.org.ua/korotkyj-oglyad-reformy-mistsevogo-sam/#sthash.ltR7EvQV.dpuf>

137. Кочубей Л. Влада та опозиція в Україні у період Євромайдану (листопад 2013 – лютий 2014 рр.): аспекти взаємодії / Л. Кочубей // Наукові записки. – 2014. – № 2 (70). – С. 55–75.

138. Кочубей Л. О. Політична еліта та політичний клас у сучасній політології / Л. О. Кочубей // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 38. – С. 33–45.

139. Кочубей Л. О. Політичне лідерство та PR-діяльність / Л. О. Кочубей // Політичний менеджмент. – 2006. – Спецвипуск. – С. 183–190.

140. Кочубей Л. О. Сучасні політична еліта та політичний клас: визначення, моделі та особливості становлення / Л. О. Кочубей // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2010. – Вип. 1 (45). – С. 37–54.

141. Кочубей Л. Теорії еліт: зарубіжний досвід для України / Лариса Кочубей // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – 2008. – Вип. 14. – С. 10–18.

142. Кочубей Л. Чому еліта безвідповідальна? / Л. Кочубей // Віче. – 2007. – № 17. – С. 26–28.

143. Кошель Д. И. Политическая конкуренция в современной России: аспекты политико-правовой регуляции: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты и процессы» / Д. И. Кошель. – Ростов-на-Дону, 2005. – 18 с.

144. Кравець Р. Нищук вибачився за слово «генетика» [Електронний ресурс] / Роман Кравець // Українська правда. 2016. – 23 листопада. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2016/11/23/7127686/>

145. Креймер Д. Б'ючи на сполох – раунд 2: на захист демократії в Україні. Продовження звіту Freedom House [Електронний ресурс] / Креймер Д., Нурік Р., Сушко О., Сюмар В. та ін. – Режим доступу : <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/Ukraine%202012%20Ukrainian%20FINAL.pdf>

146. Креймер Д. Б'ючи на сполох: на захист демократії в Україні. Звіт Freedom House щодо стану демократії та захисту прав людини в Україні [Електронний ресурс] / Креймер Д., Нурік Р., Вілсон Д., Алтерман Е. – Режим доступу : http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/Freedom%20House_UKR.pdf

147. Кривава бійка у Верховній Раді [Електронний ресурс] // Новини сайту Точка.нет. – Режим доступу : <http://news.tochka.net/ua>

148. Кривицька О. Регіональні ідентичності: виклики та перспективи на фоні сучасних суспільно-політичних реалій / О. Кривицька // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2009. – № 44. – С. 178–190.

149. Кривошеїн В. В. Концепт «геополітичний ризик» у структурі оцінки інвестиційного клімату країни / В. В. Кривошеїн // Науковий журнал «Політикус». – 2015. – № 1. – С. 104–111.

150. Крыштановская О. Анатомия российской элиты / Ольга Крыштановская. – М. : Захаров, 2005. – 384 с.
151. Крюков О. І. Політико-управлінська еліта України як чинник державотворення : [Монографія] / О. І. Крюков. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – 252 с.
152. Крюков О. Проблема «регіонального фактора» і становлення політико-управлінської еліти / О. Крюков // Теорія та практика державного управління: Зб. наук. пр. – Х.: Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2006. – Вип. 3. – С. 318–325.
153. Кужель виключили з ПР без її заяви [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство УНІАН. – 2009. – 10 червня. – Режим доступу : <http://unian.net/ukr/news/news-320216.html>
154. Кулеба В. Ю. Запобігання корупції: українська версія [Електронний ресурс] / В. Ю. Кулеба // Освіта регіону. Психологія. Політологія. Комунікації. – Режим доступу : <http://www.social-science.com.ua/>
155. Купчинська І. Закордонна Україна: як і що пишуть світові ЗМІ про нашу державу [Електронний ресурс] / І. Купчинська // Platfor.ma : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://reinvent.platfor.ma/zakordonna-ukrayina/>
156. Курбатов С. Університетські рейтинги як фактор легітиматії елітного статусу освіти в сучасних умовах / Сергій Курбатов // Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні на початку ХХІ століття : [Монографія]. – К. : Педагогічна думка, 2007. – С. 179–210.
157. Кухта Б. Політичні еліти і лідери / Кухта Б., Теплоухова Н. – [2-ге вид., перероб. і доп.] – Львів : Кальварія, 1997. – 224 с.
158. Куценко А. Г. Межпартийная политическая конкуренция: российский и международный опыт : автореф.

дис. на соискание науч. степени канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «Политические институты и процессы» / А. Г. Куценко. – Москва, 2004. – 18 с.

159. Лавренюк С. Нынешняя избирательная система не отвечает интересам граждан и способствует узурпации власти / С. Лавренюк // *Голос Украины*. – 2010. – 4 марта.

160. Лендьел М. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : [монографія] / М. Лендьел. – Ужгород : Мистецька лінія, 2011. – 688 с.

161. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію Українського монархізму (Фрагмент) / В. Липинський // *Політологія. Кінець ХІХ - перша половина ХХ ст. : [Хрестоматія]* ; [За ред. О. І. Семківа]. – Львів : Світ, 1996. – С. 328–478.

162. Лихачев В. Антисемитизм и ксенофобия в Украине [Електронний ресурс] / Вячеслав Лихачев. – Официальный сайт Конгресса национальных общин в Украине. – Режим доступа : <http://www.kngu.org/KongrUkr/Ksenofobia.htm>

163. Логунова М. Політична іміджелогія / М. Логунова. – К. : Вид-во НАДУ, 2004. – 104 с.

164. Лопушинський І. П. Формування української політико-управлінської еліти: сучасний погляд на проблему / І. П. Лопушинський // *Актуальні проблеми державного управління*. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2010. – № 1 (37). – С. 7–12.

165. Луценко К. В. Політична реклама як іміджева технологія у системі комунікації та маркетингу : Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс] / К. В. Луценко ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006. – Режим доступа : <http://www.nbu.gov.ua/ard/2006/06lkvskm.zip>

166. Майдан і громадянське суспільство – опитування експертів [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. – Режим доступу : <http://www.dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/maidan-i-gromadjanske-suspilstvo---opituvannja-ekspertiv.htm>

167. Майдан привів у політику нових людей, які не висунули власних лідерів, – Пасхавер [Електронний ресурс] // ЕСПРЕСО : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://espresso.tv/news/2016/12/02/maydan_pryviv_u_polityku_novykh_lyudey_yaki_ne_vysunuly_vlasnykh_lideriv_paskhaver

168. Майєр Г. Виборче право як інструмент розподілу влади або виборче право й політика / Г. Майєр // Вибори та Демократія. – 2005. – № 2 (4). – С. 15–22.

169. Майєрсон Р. Україні потрібна децентралізація для виховання майбутніх поколінь демократичних лідерів [Електронний ресурс] / Р. Майєрсон, Т. Милованов, Ж. Роланд // Українська Правда : Офіційний веб-сайт. – 13 серпня 2015 р. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/articles/2015/08/13/7077663/>

170. Майже 80 % українців пишаються тим, що є громадянами України: опитування [Електронний ресурс] // Korrespondent.Net. – 2010. – 17.03. – Режим доступу : <http://ua.korrespondent.net/ukraine/1057769-opituvannya-majzhe-80-ukrayinciv-pishayutsya-tim-shcho-e-gromadyanami-ukrayini>

171. Макиавелли Н. Государь. Избранные произведения / Н. Макиавелли ; [пер. с ит., вступит. статья К. Долгова]. – М. : Художественная литература, 1982. – С. 301–379.

172. Максимова Е. Н. Индексы демократии как инструмент анализа институционального развития: украинский контекст / Максимова Е. Н., Даховник Л. Л. // Грани. – 2010. – № 3. – С. 134–138.

173. Малкіна Г. Вибори як засіб реалізації політичної відповідальності / Г. Малкіна // Віче. – 2008. – № 12. – С. 16–18.

174. Мандзій Л. Методологія дослідження політичної еліти / Любомира Мандзій // Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії. – 2010. – Вип. 2. – С. 63–70.

175. Марецька Н. О. Вплив політичної реклами на вибір електорату в Україні / Н. О. Марецька // Грані. – 2012. – Вип. 3. – С. 132–134.

176. Мартинюк Р. Парламентська відповідальність уряду в Україні: особливості нормативного регулювання / Р. Мартинюк // Право України. – 2008. – № 9. – С. 19–25.

177. Мартинюк Р. Партійна система України та регіональні чинники в її розвитку / Р. С. Мартинюк // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. IX. – Чернівці : Букрек. – 2010. – С. 180–192.

178. Мизес Л. фон. Человеческая деятельность : Трактат по экономической теории / Людвиг фон Мизес. – М. : Экономика, 2000. – 878 с.

179. Миллс Р. Властвующая элита / Р. Миллс ; [Пер. с англ.]. – М. : Иностранная литература, 1959. – 456 с.

180. Михальченко М. Політичні ризики суперечливих змін політичної системи України / М. Михальченко // Віче. – 2008. – № 19. – С. 36–37.

181. Михальченко М. Україна розділена в собі: від Леонідії до Вікторії. Т. 1. / М. Михальченко, В. Андрущенко. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. – 490 с.

182. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии / Роберт Михельс // Диалог. – 1990. – № 3. – С. 55–60.

183. Міжрегіональні відмінності (ідентичність та стереотипи) : Соціологічне дослідження [Електронний

ресурс] // Інститут громадянського суспільства : офіційний сайт. – Режим доступу : <http://old.csi.org.ua/?p=2971>

184. Многомуж Н. Нововведення у виборчому законодавстві напередодні місцевих виборів [Електронний ресурс] / Надія Многомуж. – Режим доступу : <http://dc-summit.info>

185. Мокан В. Чинники ефективності виборчих технологій в Україні [Електронний ресурс] / Василь Мокан. – Режим доступу : <http://molodanasiya.smolokyp.org.ua/?p=137>

186. Морарь М. В. Особливості формування партійних лідерів в умовах політичної структуризації українського суспільства / М. В. Морарь // Грані. – 2010. – № 6. – С. 164–168.

187. Моска Г. Правящий класс / Гаэтано Моска // Социологические исследования. – 1994. – № 10. – С. 187–197.

188. Москвін С. Депутатський мандат як об'єкт фінансування [Електронний ресурс] / Сергій Москвін. – Режим доступу : <http://www.europexxi.kiev.ua/upload/old/ukrainian/analitika/06/004.html>

189. Мостовая Ю. Back to USSR / Ю. Мостовая, С. Рахманин // Зеркало недели. – 2010. – 13 марта.

190. Мохов В. П. Государственная служба и бюрократия / В. П. Мохов, Н. Оуэн // Россия и Британия в поисках достойного правления / [под общ. ред. И. К. Кирьянова, Н. Оуэна, Дж. Сникеры]. – Пермь : [б. и.], 2000. – 196 с.

191. Мучник А. Роль засобів масової інформації у формуванні політичної системи (управлінський аспект механізму впливу) / А. Мучник, П. Ворона // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – № 3. – С. 197–201.

192. На політичну рекламу на виборах витратили найбільше в історії України, – експерти [Електронний ресурс] // Радіо Свобода. – 2012. – 27 листопада. – Режим доступу :

<http://www.radiosvoboda.org/content/article/24783002.html>

193. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.

194. Найдьонова Л. Регіональна динаміка електоральної мотивації громадян України в 2004-2010 роках як показник становлення рефлексивного капіталу територіальних спільнот [Електронний ресурс] / Л. А. Найдьонова // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави. – 2010. – Вип. 10. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/ppp/2010_10/Naidionova.htm

195. Національна спілка журналістів заявляє про факти утиску ЗМІ [Електронний ресурс] // Сайт NEWSru.ua. – 2011. – 30 травня. – Режим доступу : <http://newsru.ua/ukraine/30may2011/pritesnenie.html>

196. Нисневич Ю. А. «Вертикаль влади» и конкурентноспособность российского государства / Ю. А. Нисневич // Россия и современный мир. – 2010. – № 4. – С. 6–17.

197. Нисневич Ю. А. Современные методы политических исследований / Ю. А. Нисневич // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Политология. – 2011. – № 2. – С. 5–16.

198. Нисневич Ю. Роль конкуренции в обеспечении социально-политической стабильности и подавлении коррупции / Юлий Нисневич // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия : Политология. – 2009. – № 3. – С. 3–17.

199. Новакова О. В. Особливості демократизації політичної системи України / О. В. Новакова // Політологічний вісник. Збірник наукових праць. – 2008. – Вип. 28. – С. 172–183.

200. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів у сучасній Україні [Текст] / Олена Вікторівна Новакова. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – 216 с.

201. Новакова О. В. Політичне реформування як засіб модернізації влади / О. В. Новакова // Гілея. – 2007. – Вип. 7. – С. 82–90.

202. Новакова О. В. Сучасні проблеми розвитку політичного класу в Україні / О. В. Новакова // Політологічні записки. – 2011. – № 2. – С. 128–143.

203. Новакова О. Політична еліта України: проблема демократичної консолідації / Олена Новакова // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 72–81.

204. Новий парламент і його роль у реформування політичної системи України. Аналітична доповідь [Електронний ресурс] / [Розумний М., В. Андрусів, А. Біденко, Ю. Каплан, Л. Лясота, О. Фісун та ін.] ; Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/book/31052006/index.htm>

205. Обнародована десятка самых богатых депутатов по данным е-деклараций [Електронний ресурс] // Страна.UA : официальный сайт. – Режим доступу : <https://strana.ua/news/38542-obnarodovana-desyatka-samyh-bogatyh-deputatov-po-dannym-deklaracij.html>

206. Огляд ЗМІ [Електронний ресурс] // Media Sapiens : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411977954/>

207. Опозиційні сили лідирують в опитуваннях громадської думки у червні 2016 року: опитування

[Електронний ресурс] // VUG Консалтинг : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://vug.com.ua/lastnews/250-opozicyn-sili-ldiruyut-v-opituvannyah-gromadskoyi-dumki-u-chervn-2016-roku.html>

208. Опозиція в Україні: загальна характеристика // Опозиція: статус, права та зобов'язання. Європейський досвід та українські реалії ; [Матеріали науково-практичного семінару] // Вісник Школи політичної аналітики. – 2003. – № 2 (7). – С. 3–19.

209. Опозиція в Україні: стан, умови діяльності, відносини з владою : Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2011. – №7-8. – С. 1–23.

210. Оппозиция растеряла доверие людей: опрос [Електронний ресурс] // Обозреватель : официальный веб-сайт. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/politics/20368-opros-oppozitsiya-rasteryala-doverie-lyudej.htm>

211. Основи демократії : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / [за заг. ред. А. Колодій]. – К. : Ай Бі, 2002. – 684 с.

212. Офіційний веб-портал Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://rada.gov.ua>

213. Офіційний веб-сайт Юлії Тимошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tymoshenko.ua>

214. Офіційний веб-сервер Центральної виборчої комісії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua>

215. Оцінка громадянами ситуації в Україні та стану проведення реформ, ставлення до політиків та суспільних інститутів, електоральні рейтинги : Результати соціологічного дослідження [Електронний ресурс] // Центр

Разумкова : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/upload/1427287523_file.pdf

216. Оцінка діяльності опозиції: опитування [Електронний ресурс] // Центр Разумкова : Офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=419

217. Очікувані ризики у процесі децентралізації влади в Україні : Аналітична записка [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/1021/>

218. Павленко І. Правовий статус опозиції / І. Павленко // Політичний менеджмент. – 2005. – № 5 (14). – С. 16–30.

219. Панарин А. С. Политология / А. С. Панарин. – М. : Проспект, 2003. – 448 с.

220. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування / Ю. Панейко. – Мюнхен, 1963. – 212 с.

221. Парасюк в Раді влаштував бійку з «Опоблоком» (фото, відео) [Електронний ресурс] // УНІАН. – 2016. – 15 червня. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/politics/1376170-parasyuk-sprovokuvav-biyku-u-verhovniy-radi.html>

222. Парасюк Володимир Зіновійович [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://itd.rada.gov.ua/mps/info/page/18124>

223. Парето В. Компендиум по общей социологии / Вильфредо Парето // Антология мировой политической мысли : в 5 т. ; [пер. с ит. Т. В. Павловой]. – М. : Мысль, 1997. – Т. 2 : Зарубежная политическая мысль XX в. – С. 58–79.

224. Парламент і парламентські вибори в Україні 2012 р.: політична ситуація, суспільні настрої та очікування.

Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2012. – № 7-8. – С. 2–79.

225. Парти́йна система України до і після Майдану: зміни, тенденції розвитку, суспільні запити. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2015. – № 6-7. – С. 2–67.

226. ПАТ «Приватбанк» переходить у стовідсоткову власність держави : прес-реліз [Електронний ресурс] // Урядовий портал : Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=249597705&cat_id=244276429

227. Пахарев А. Багатопартійність і партійна система – поняття не тотожні / Анатолій Пахарев // Віче. – 2002. – № 2. – С. 3–7.

228. Пащенко В. І. Від демократичної держави до демократичного суспільства / Віктор Іванович Пащенко // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. – Вип. 36. – С. 144–151.

229. Первый электоральный цикл в России (1993-1996 гг.) / [общ. ред. : В. Я. Гельман, Г. В. Голосов, Е. Ю. Мелешкина]. – М. : Издательство «Весь Мир», 2000. – 248 с.

230. Пилипенко В. Є. Владна еліта у контексті суспільного розвитку / Пилипенко В. Є., Привалов Ю. О., Ніколаєвський В. М. – К. : ПЦ «Фоліант», 2008. – 158 с.

231. Північноатлантичний договір [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сервер Верховної Ради України. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/950_008

232. Платон. Держава / Платон ; [пер. з давньогрец. Д. Коваля]. – К. : Основи, 2005. – 356 с.

233. Події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі? (динаміка 2004-2016) [Електронний ресурс] // Центр Разумкова : офіційний сайт.

- Режим доступу :
http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=66
234. Позачергові вибори народних депутатів України 26 жовтня 2014 р.: Відомості про підрахунок голосів виборців по загальнодержавному багатомандатному виборчому округу [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія : офіційний веб-сервер. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2014/wp300?PT001F01=910>
235. Позачергові вибори Президента України: Результати голосування по Україні [Електронний ресурс] // Центральна виборча комісія : офіційний веб-сервер. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2014/wp001>
236. Покальчук О. Соціально-психологічні чинники формування українських протоелітних груп [Електронний ресурс] / Олег Покальчук // Персональний сайт. – Режим доступу : <http://pokalchuk.in.ua/ukr/article/5ID105>
237. Политическая конкуренция и партии в государствах постсовесткого пространства / [Под ред. Е. Ю. Мелешкиной]. – М. : ИНИОН РАН, 2009. – 274 с.
238. Політика в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / [За заг. ред. Ф. М. Рудича]. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – 352 с.
239. Політико-правові інститути сучасності: Структура, функції, ефективність / [За заг. ред. М. І. Панова, Л. М. Герасіної]. – К. : Ін Юре, 2005. – С. 262–277.
240. Політична реклама, яку показують політики в Україні, на Заході є забороненою, – Ю. Шведа [Електронний ресурс] // Агенція регіональної інформації та аналітики Гал-інфо. – 2012. – 22 жовтня. – Режим доступу : <http://galinfo.com.ua/news/120035.html>
241. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / [за ред.

Ф. М. Рудича] ; [навч. посіб. для студ. вищих зак. освіти]. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 327 с.

242. Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М. : Три квадрата, 2003. – 328 с.

243. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації : [навч. посібник] / [Ю. С. Ганжуров, В. В. Лісничий, О. В. Радченко] ; [ред. кол. : Є. А. Афонін]. – К. : Парламентське вид-во, 2008. – 416 с. – (Навчальне видання).

244. Політологічний енциклопедичний словник / [відп. ред. Шемшученко Ю. С., упоряд. Горбатенко В.П.]. – 2-ге вид., доповн. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – 735 с.

245. Політологічний словник : [Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / [За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка]. – К. : МАУП, 2005. – 792 с.

246. Політологія : [Навчальний посібник] / [Кузь О. М., Брунько П. В., Вихрова В. І., Дзіндра Л. Ф. та ін.]. – Харків : Вид-во ХНЕУ, 2004. – 465 с.

247. Політологія. Навчально-методичний комплекс : [підручник] / [За ред. Ф. М. Кирилюка]. – [2-ге вид., перероб. та доп.]. – К. : Центр навч. літератури, 2005. – 697 с.

248. Поліщук Н. Очікувані зміни роботи оновленого парламенту [Електронний ресурс] / Н. Поліщук. – Obozrevatel.com. – 2013. – 4 січня. – Режим доступу : <http://obozrevatel.com/author-column/16985-ochikuvani-zmini-roboti-onovlenogo-parlamentu.htm>

249. Полохало В. Структурування політичних еліт в процесі виборчих компаній в Україні і Росії: порівняльний аналіз / В. Полохало // Політична думка. – 1999. – № 3. – С. 3–7.

250. Полунина Г. В. Политические системы общества : [Учебное пособие] / [Полунина Г. В.,

Анисимов Е. В., Завьялов В. Т. ; под ред. Г. В. Полуниной]. – М. : АКАЛИС, 1996. – 456 с.

251. Понад 70 % українців не бачать зменшення корупції в Україні – Transparency International [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2016. – 17 листопада. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2016/11/17/7127076>

252. Постанова ЦВК «Про відшкодування політичним партіям (політичним партіям, що входили до виборчих блоків політичних партій) витрат, пов'язаних із фінансуванням їх передвиборної агітації» від 6 листопада 2007 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сервер Центральної виборчої комісії України. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/acts/ShowCard?id=23369&what=0>

253. Постанова ЦВК «Про відшкодування політичним партіям (політичним партіям, що входили до виборчих блоків політичних партій) витрат, пов'язаних з фінансуванням їх передвиборної агітації» від 4 травня 2006 року [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сервер Центральної виборчої комісії України. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/acts/ShowCard?id=23369&what=0>

254. Права людини в Україні – 2012. Доповідь правозахисних організацій / [За ред. Є. Ю. Захарова] / Українська Гельсінська спілка з прав людини. – Харків : Права людини, 2013. – 560 с.

255. Правова бібліотека України [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.uapravo.net>

256. Пранова М. Политическая конкуренция как условие демократизации политического процесса [Електронний ресурс] / Мария Пранова. – Режим доступу : <http://www.regionclub.ru/politic.files/frame.htm>

257. Примуш М. Партійна та виборча система України / Микола Примуш // Польща і Україна – спроба

аналізу політичної системи. – Варшава : ELIPSA, 2011. – С. 309–322.

258. Примуш М. Політична партія та її соціальна база / Микола Примуш // Віче. – 2008. – № 21. – С. 41–44.

259. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості : аналіт. доп. / [Кер. авт. колективу Яблонський В. М.]. – К. : НІСД, 2014. – 78 с.

260. Програма партії «Блок Петра Порошенка «Солідарність» (нова редакція) [Електронний ресурс] // Офіційний сайт партії «Блок Петра Порошенка «Солідарність». – К., 2015. – Режим доступу : http://solydarnist.org/wp-content/uploads/2015/12/programa_solidarnist.pdf

261. Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=49483

262. Проект Закону «Про парламентську опозицію» від 24.09.2015 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56613

263. Проект Закону «Про парламентську опозицію» від 27.11.2014 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52393

264. Проект Закону України «Про опозиційну політичну діяльність» № 2007-1 від 16.05.2005 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

265. Проект Закону України «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» № 6329 від

10.01.2001 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

266. Проект Закону України «Про парламентську опозицію» № 5101 від 16.02.2000 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

267. Проект Закону України «Про політичну опозицію у Верховній Раді України» № 5101-1 від 28.02.2000 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

268. Проект Закону України «Про політичну опозицію» № 7469 від 06.07.2001 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>

269. Процик О. Партийная конкуренция в Молдове: идеология, организационные стратегии и подходы к разрешению этно-территориальных конфликтов / Олег Процик, Игор Букатару, Андрей Волентир. – Кишинев : СЕР USM, 2007. – 214 с.

270. Пугачев В. П. Введение в политологию / Пугачев В. П., Соловьев А. И. – М. : Аспект Пресс, 2007. – 477 с.

271. Пустовой С. Категорії централізації та децентралізації державної влади в державознавстві / С. Пустовой // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – Вип. 49. – С. 358–364.

272. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація / А. Пшеворський // Демократія : антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 604–648.

273. Радзівська С. О. Конкуренентоспроможність та інтеграційні перспективи України / С. О. Радзівська. – К. : Знання України, 2012. – 344 с.

274. Радченко О. В. Влада і вибори: інституційна взаємодія в демократичному суспільстві : [монографія] / О. В. Радченко. – Х. : Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2006. – 244 с.

275. Растоу Д. Переходи до демократії: спроба створення динамічної моделі / Д. Растоу // Демократія : антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 583–604.

276. Рахункова палата: Витрати на вибори Президента України в 2010 р. зросли в 2,4 рази – до 1,1 млрд. грн. [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство РБК-Україна. – Режим доступу : <http://www.rbc.ua/ukr/newsline/show>

277. Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней / Реале Дж., Антисери Д. – СПб. : Знания, 1994. – Т. 2. Средневековье. – 456 с.

278. Результати виборів до Ради оприлюднено офіційно [Електронний ресурс] // Українська Правда : офіційний веб-сайт. – 2014. – 12 листопада. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2014/11/12/7043958/>

279. Результати Всеукраїнського соціологічного дослідження в контексті суспільно-політичних і політико-економічних процесів в країні «Ментальні основи вибору» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Київського інституту проблем управління імені Горшеніна. – Режим доступу : kipu.com.ua/Sotsyolog/Files/pres_conf_reliz_20.06.2007_ukr.doc

280. Результати голосування по Україні [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сервер Центральної

виборчої комісії України. – Режим доступу : <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>

281. Ремовська О. «Молодь уже не відокремлює себе від України, вона – її частина» – соціолог» [Електронний ресурс] / О. Ремовська // Радіо Свобода. – 2016. – 20 серпня. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/27934191.html>

282. Рибалка С. В. Особливості формування і функціонування регіональних політичних еліт в сучасній Україні / С. В. Рибалка // Грані. – 2015. – № 8 (124). – С. 47–52.

283. Рибалка С. В. Регіональні еліти: політичні чинники формування / С. В. Рибалка // Політологічні записки. – 2013. – № 2 (8). – С. 112–120.

284. Рихлік В. А. Політична еліта України: проблеми консолідації / В. А. Рихлік // Вісник СевДТУ : Політологія. – 2008. – Вип. 91. – С. 90–93.

285. Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2008 року (справа про предмет та зміст закону «Про Державний бюджет України» [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Конституційного суду України. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=12758>

286. Рішення Національного агентства з питань запобігання корупції «Про початок роботи системи подання та оприлюднення декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування» від 10.06.2016 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0958-16>

287. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» від 1.04.2014 р. [Електронний ресурс] // Верховна

Рада України : офіційний веб-портал. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80>

288. Розумний М. Розвиток політичної системи України: виклики і загрози / Максим Розумний // Політичний менеджмент. – 2008. – № 1. – С. 9–13.

289. Роль інтелігенції в формуванні середнього класа : [Монографія] / [Науч. ред. И. И. Кальной, А. В. Горбань]. – Симферополь : Синтагма, 2010. – 472 с.

290. Рудакевич О. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української політичної культури) / Рудакевич О., Гутор М. – Тернопіль : Поліграфіст, 1998. – 51 с.

291. Рудич Ф. Політична влада та опозиція в Україні: спроба політологічного аналізу / Ф. Рудич // Наукові записки. – 2014. – №2(76). – С. 5–25.

292. Рудич Ф. Політичний клас у сучасній Україні: передумови становлення / Ф. Рудич // Віче. – 2009. – № 11. – С. 20–24.

293. Рудич Ф. М. Політологія : [Підручник] / Ф. М. Рудич. – К. : Либідь, 2006. – 480 с.

294. Руссос Н. Электоральная конкуренция в новых демократиях: растущее понимание избирателей и эволюция партийной системы [Электронный ресурс] / Н. Руссос. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/crossroad_full.php?m_id=1079

295. Савков А. Формування та розвиток політичної еліти в Україні / А. Савков // Актуальні проблеми державного управління : Збірник наукових праць Укр. Академії державного управління при Президенті України. Одеський філіал. – Випуск 2. – Одеса : Аспропринт, 1999. – С. 124–128.

296. Сарторі Дж. Вертикальна демократія / Дж. Сарторі // Демократія : антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 586–532.

297. Сас О. Теоретичні та практичні реалії української опозиції / Ольга Сас // Віче. – 2011. – № 3. – С. 26–29.

298. Сидоренко М. В. Категорія «політична еліта»: підходи, критерії, визначення / М. В. Сидоренко // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2007. – Вип. 35. – С. 202–215.

299. Сичова В. В. Еволюція інституту політичної опозиції в контексті модернізації системи державного управління в Україні [Електронний ресурс] / В. В. Сичова // Актуальні проблеми державного управління. – 2009. – № 2. – Режим доступу : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/1/07.pdf>

300. Сімнадцять відсотків українців хотіли б проголосувати «Проти всіх» [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство УНІАН. – 2012. – 21 листопада. – Режим доступу : <http://www.unian.ua/news/536935-17-ukrajintsiv-hotili-b-progolosuvati-proti-vsih-opituvannya.html>

301. Скакунов Э. И. Политическая конкуренция в России / Э. И. Скакунов // Социологические исследования. – 2000. – № 5. – С. 12–15.

302. Собора І. Литва готова направити експертів до України для перевірки е-деклараций – Д. Грібаускайте [Електронний ресурс] // Українські Національні Новини : офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.unn.com.ua/uk/news/1626719-litva-gotova-napraviti-ekspertiv-do-ukrayini-dlya-perevirki-e-deklaratsiy-d-gribauskaite>

303. Сорока С. В. Особливості впливу політичної культури на функціонування політичних режимів у посттоталітарних країнах / С. В. Сорока // Наукові праці. Політологія. – 2008. – Том 79. – Вип. 66. – С. 43–48.

304. Соціологи: Піддержка Януковича на юго-востоке упала вчетверо [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://news.mail.ru/inworld/ukraine/politics/5514024>

305. Ставнійчук М. Законодавство про вибори народних депутатів України: актуальні проблеми теорії і практики / М. Ставнійчук. – К. : Факт, 2001. – 156 с.

306. Ставченко С. В. Комунікативні аспекти управління в умовах політичної кризи / С. В. Ставченко // Гілея. – 2011. – С. 518–523.

307. Стан демократичних свобод і демократії в Україні: опитування експертів [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://dif.org.ua/article/stan-demokratichnikh-svobod-i-demokratii-v-ukraini-opituvannya-ekspertiv>

308. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007, 2009, 2011 та 2015 [Електронний ресурс] // КМІС : офіційний сайт. – Режим доступу : http://kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption%20in%20Ukraine%202015%20UKR.pdf

309. Статистичні дані [Електронний ресурс] : сайт Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова. – Режим доступу : <http://www.razom.org.ua>

310. Степаненко В. П. Політична культура і суспільна відповідальність [Електронний ресурс] / В. П. Степаненко // Презентація дослідницьких проєктів Інститутом соціології НАН України. – Режим доступу : <http://i-soc.com.ua/institute/pdp.php>

311. Суспільно-політична ситуація в Україні: грудень 2013 р. [Електронний ресурс] // Соціологічна група «Рейтинг» : офіційний веб-сайт. – Режим доступу :

http://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskaya_situaciya_v_ukraine_dekabr_2013.html

312. Сухий Ярослав: Стоденний ювілей Верховної Ради України сьомого скликання [Електронний ресурс] // Фастівська міськрайонна газета «Перемога». – 2013. – 30 березня. – Режим доступу : <http://peremoga-fastiv.com.ua/intervu/467>

313. Сучасний виборчий PR / В. В. Лісничий, В. О. Грищенко, О. В. Радченко та ін. ; [Керів. авт. кол. В. В. Лісничий]. – Северодонецьк : ВД «Єврика», 2001. – 480 с.

314. Схема розміщення депутатських фракцій і груп у сесійній залі [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : Офіційний веб-портал. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/radan_gs09/ns_zal_frack

315. Схід і захід України: шлях до довіри. Презентація кампанії «Тиждень довіри» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden-doviry.ukrainian-action.org.ua/shid-i-zahid-ukrajiny-shlyah-do-doviry>

316. Тарасова О. В. Вплив держави на формування інвестиційно-інноваційного потенціалу економіки України / О. В. Тарасова // Економіка харчової промисловості. – 2015. – № 1 (25). – С. 66–70.

317. Телуха Є. В. Вплив виборчої системи на формування партійної системи та механізму політичної влади в Україні / Є. В. Телуха // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2010. – Сер. : Питання політології. – Вип. 16. – С. 115–121.

318. Теория политики : [учебное пособие] / [под ред. Б. А. Исаева]. – СПб. : Питер, 2008. – 464 с.

319. Тищенко Ю. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю. Тищенко, П. Байор, М. Товт, С. Горобчишина ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2010. – 148 с.

320. Токвиль А. Старый порядок и революция [Електронний ресурс] / А. Токвиль. – Режим доступу : <http://downloads.pavroz.ru/files/tokvilstaryiyporiadok.pdf>.

321. Токовенко О. Дослідження регіональних політичних еліт: у пошуках теоретичного обґрунтування / Токовенко О., Пащенко В. // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2009. – № 44. – С. 108–116.

322. Траверсе О. «Правлячий клас» на початковому етапі демократичних змін в українському соціумі [Електронний ресурс] / Олег Траверсе // Політичний менеджмент. – 2008. – Спец. вип. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=88&c=2182>

323. Траверсе О. Політичне лідерство: поняття, дискурс, практика / Олег Траверсе // Віче. – 2006. – № 17/18. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/332>

324. Траверсе О. Українська політична еліта: vice versa / Олег Траверсе // Сучасна українська політика. – 2011. – Вип. 24. – С. 105–112.

325. Троценко Я. Українські політичні партії у взаємодії зі світовими політичними партіями та рухами, або Кому ми потрібні [Електронний ресурс] / Яна Троценко // Фондація «Відкрите суспільство». – Режим доступу : http://www.deputat.org.ua/pp_analit_297.htm

326. Тупчієнко Л. Політична еліта в Україні чи українська політична еліта? / Леонід Тупчієнко // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2007. – Вип. 33. – С. 224–233.

327. Турусин С. В. Централизация-децентрализация: управленческий аспект / Турусин С. В. // Основы экономики, управления и права. – 2013. – № 1. – С. 27–29.

328. У світі українську корупцію називають «ганьбою для нації» [Електронний ресурс] // Українська

правда. – 2010. – 26 жовтня. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2010/10/26/5515166>

329. Україна в 2005-2009 рр. : стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку [Текст] / Нац. ін-т стратегічних досліджень ; [за заг. ред. Ю. Г. Рубана]. – К. : НІСД, 2009. – 655 с. – (Наукове видання).

330. Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку [Текст] / Нац. ін-т стратегічних досліджень ; [за заг. ред. Ю. Г. Рубана]. – К. : НІСД, 2008. – 744 с.

331. Україна в глобальних рейтингах: підсумки 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/cdn/graphics/rating/story/index.html>

332. Україна епохи Януковича в дзеркалі світової преси (дослідження) [Електронний ресурс] // Главком. – 2012. – 23 жовтня. – Режим доступу : <http://glavcom.ua/articles/8452.html>

333. Україна передвиборна: електоральні наміри, політичні комунікації, громадсько-політична залученість : інформ. бюл. [Електронний ресурс] / [за ред. М. М. Слюсаревського] ; [упоряд. Л. П. Черниш]. – К., 2009. – Режим доступу : <http://www.ispp.org.ua/files/1262002864.pdf>

334. Україна у фокусі іноземних ЗМІ: кількісно-змістовний аналіз електронних матеріалів найбільш рейтингових ЗМІ [Електронний ресурс] // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського : офіційний веб-сайт. – 2014. – Жовтень. – Режим доступу : <http://www.nbuviar.gov.ua/images/infografika/in1.pdf>

335. Україна як соціальна держава: гасло для політичної конкуренції чи шлях до солідаризації суспільства? / О. М. Пищуліна, Я. А. Жаліло,

С. І. Лавриненко ; [За заг. ред. В. Є. Воротіна]. – К. : НІСД, 2009. – 108 с.

336. Україна-2013: між виборами і перед вибором (аналітичні оцінки) [Електронний ресурс] // Центр Разумкова : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/upload/Ukraine-2013_ukr.pdf

337. Україна-2014: рік тяжких випробувань. Прогнози-2015. Громадська думка про підсумки 2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/upload/Pidsumky_2014_2015_A4_fnl.pdf

338. Українська опозиція в дзеркалі громадської думки: результати опитування [Електронний ресурс] // Центр соціальних досліджень «Софія» : офіційний веб-сайт. – Режим доступу : <http://sofia.com.ua/page162.html>

339. Українців найбільше дратує реклама Партії регіонів [Електронний ресурс] // *Gazeta.ua*. – 2012. – 15 жовтня. – Режим доступу : http://gazeta.ua/articles/politics/_ukrajinciv-najbilshe-dratue-reklama-partiji-regioniv/461079

340. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность / Уоллерстайн М. // Политические исследования. – 1992. – № 5/6. – С. 17–26.

341. Урядовий портал. Офіційний портал органів виконавчої влади України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/>

342. Участь жінок у політиці та процесі прийняття рішень в Україні. Стратегії впливу. – К. : Український жіночий фонд, 2011. – 41 с.

343. Фаріон І. Акція «Вставай, Україно!»: здобутки та помилки [Електронний ресурс] / Іван Фаріон // Електронна щоденна газета «Високий замок». – 2013. –

21 травня. – Режим доступу :
<http://www.wz.lviv.ua/ukraine/122979>

344. Фесенко В. Протестна акція «Вставай, Україно!» не виправдає сподівань опозиції [Електронний ресурс] / Володимир Фесенко // Інформаційно-аналитический портал «Народный корреспондент». – 2013. – 29 березня. – Режим доступу <http://nk.org.ua/politika/36537-protestna-aktsiya-vstavaj-ukrajino-ne-vipravdae-spodivan-opozitsiji-fesenko>

345. Ханстантинов В. О. Толерантність у політично нестабільному суспільстві / В. О. Ханстантинов // Вісник Житомирського державного університету. – 2010. – Вип. 52. Філософські науки. – С. 13–16.

346. Харченко Л. В. Політична культура регіональних політичних еліт: можливі підходи до вивчення (на прикладі Львівської області) / Л. В. Харченко // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 4 (5). – С. 27–32.

347. Хейвуд Е. Політологія [Текст] / Е. Хейвуд. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – 524 с.

348. Хигли Дж. Демократия и элиты : лекция [Електронний ресурс] / Джон Хигли // Рус. чтения. – 2006. – 20 окт. – Режим доступу : <http://www.inop.ru/files/Higley.doc>

349. Хорішко Л. С. Політична еліта як суб'єкт модернізації політичної системи / Л. С. Хорішко // Гілея. – 2010. – Вип. 31. – С. 347–353.

350. Хорішко Л. С. Спеціальні PR-події у формуванні іміджу політичних партій / Л. С. Хорішко // Гілея. – 2012. – Вип. 57. – С. 616–620.

351. Хутка С. Фукуяма про наслідки для України виборів президента у США [Електронний ресурс] / Світлана Хутка // Радіо Свобода. – 2016. – 22.11. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/a/28131238.html>

352. Цимбалістий Б. Політична культура українців / Б. Цимбалістий // Сучасність. – 1994. – № 4. – С. 77–90.

353. Цього року за корупцію покарали понад 600 осіб – Луценко [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2016. – 22 жовтня. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2016/10/22/7124467>

354. Чемшит А. А. Гражданское общество и демократия участия [Текст] / Александр Александрович Чемшит. – Севастополь : Изд-во СевНТУ, 2007. – 418 с. – (Наукове видання).

355. Черненко О. Місце у списку регіоналів можна купити за 80 мільйонів [Електронний ресурс] / Олександр Черненко // ТСН. – 2012. – 5 березня. – Режим доступу : <http://tsn.ua/politika/misce-u-spisku-regionaliv-mozhna-kupiti-za-80-milyoniv.html>

356. Что такое демократия? – Вашингтон : Информ. агентство США, 1991. – 32 с.

357. Шарп Дж. От диктатуры к демократии. Концептуальные основы освобождения [Електронний ресурс] / Дж. Шарп. – Режим доступу : <http://psyfactor.org/2005/lib/sharp.htm>

358. Шачковська Л. С. Виборча реформа 1997 р. та її вплив на процеси трансформації партійної системи України / Любов Сергіївна Шачковська // Грані. – 2009. – № 3. – С. 113–118.

359. Шведа Ю. Аналіз парламентських виборів 2014 року в Україні [Електронний ресурс] / Юрій Шведа // Юрій Шведа : Персональний веб-сайт. – Режим доступу : <http://yuriy-shveda.com.ua/uk/students/publication/285----2014--.html>

360. Шведа Ю. Політичні партії та партійна система України: проблеми на тлі позачергових парламентських виборів [Електронний ресурс] / Юрій Шведа // Сайт центру політичних досліджень. Політичні студії в Україні. – 2007. – 11 жовтня. – Режим доступу : <http://postua.info/news.php?nid=1>

361. Шедлер А. Вимірювання демократичної консолідації / А. Шедлер // Демократія : антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 687–714.

362. Шмиттер Ф. Неокорпоративизм и консолидация неodemократии [Електронний ресурс] / Филипп Шмиттер ; [Пер. с англ. В. Дикевича и О. Харитоновой]. – Режим доступу : <http://www.zhurnal.ru/polit/articles/cup2.html>

363. Шовкун І. В. Політична реклама як комунікативний процес : Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс] / І. В. Шовкун ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – К., 2004. – Режим доступу : <http://www.nbu.gov.ua/ard/2004/04sivrkp.zip>

364. Шумпетер Й. Елітарна демократія і теорія конкурентного лідерства / Й. Шумпетер // Демократія : антологія / [упоряд. О. Проценко]. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 467–485.

365. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Йозеф Алоиз Шумпетер. – М. : Эксмо, 2007. – 864 с.

366. Щедрова Г. П. Виборча система України в контексті трансформаційного розвитку сучасного суспільства / Г. П. Щедрова // Політологічні записки. – 2015. – № 1 (11). – С. 5–16.

367. Щедрова Г. П. Вплив виборчого процесу на еволюцію форм політичної конкуренції еліт в Україні / Г. П. Щедрова // Політологічні записки. – 2012. – № 2 (6). – С. 7–19.

368. Щедрова Г. П. Демократична консолідація політичної еліти: ціннісний аспект / Г. П. Щедрова // Політологічні записки. – 2010. – Вип. 2. – С. 250–258.

369. Щедрова Г. П. Політико-правове регулювання політичної конкуренції в Україні / Г. П. Щедрова // Політологічні записки. – 2011. – Вип. 3. – С. 6–14.

370. Щедрова Г. П. Ризики модернізаційних змін політичної системи сучасної України / Галина Петрівна Щедрова // Модернізація політичної системи України: стан та перспективи розвитку : зб. наук. праць за матеріалами II Всеукр. наук.-практ. конф., 23 жовтня 2008 року. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. – С. 5–7.

371. Щедрова Г. П. Самоорганізація громадянського суспільства: теоретичні засади і практичні реалії / Г. П. Щедрова // Гілея. – 2016. – Вип. 114. – С. 341–344.

372. Щедрова Г. П. Специфіка партійних механізмів регулювання політичної конкуренції еліт / Г. П. Щедрова // Політологічні записки. – 2013. – № 2 (8). – С. 5–17.

373. Элитарное образование в эгалитарном обществе [Електронний ресурс] // Сайт Фонда подготовки кадрового резерва «Государственный клуб». – 2007. – 29 октября. – Режим доступа : http://www.gosclub.ru/about_fund/o-nas-pishut/268

374. Эллинек Г. Право современного государства / Г. Эллинек. – Т. 1. – СПб., 1908. – 599 с.

375. Ющенко назвал Тимошенко «бомжом» [Електронний ресурс] // Новости Delfi. – Режим доступа : <http://www.delfi.ua/news/daily/society/yuschenko-nazval-timoshenko-bomzhom.d?id=595060>

376. Bawn K. The Logic of Institutional Preferences / Bawn K. // American Journal of Political Science. – 1993. – Vol. 37. – № 4. – P. 21–35.

377. Corruption Perceptions Index [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi

378. Dahl R. Development and Democratic Culture in Consolidating the Third Wave Democracies / Dahl R. ; [Ed. by

L. Diamond, M. F. Plattner]. – Baltimor ; London, 1997. – 365 p.

379. Decentralization [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://en.wikipedia.org/wiki/Decentralization>

380. Democracy Index 2015. Democracy in an age of anxiety [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>

381. Doing Business 2016. Measuring Regulatory Quality and Efficiency. Comparing Business Regulation for domestic firms in 189 Economies. A World Bank Group Flagship Report [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf>

382. Downs A. An Economic Theory of Democracy / Downs A. – New York : Harper & Row, 1957. – 336 p.

383. Eldersveld S. J. Political Parties: A Behavioral Analysis / Eldersveld S. J. – Chicago : Rand McNally and Company, 1964. – 365 p.

384. Freedom House: свобода ЗМІ у світі падає, Україна – частково вільна [Електронний ресурс] // Українська правда. – 2016. – 27 квітня. – Режим доступу : <https://www.pravda.com.ua/news/2016/04/27/7106911/>

385. Hoffman A. L. Political Parties, Electoral Systems and Democracy: A Crossnational Analysis / Hoffman A. L. // European Journal of Political Research. – 2005. – № 44. – P. 36–41.

386. Higley J. The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns / Higley J., Burton M. // American Sociological Review. – 1989. – Vol. 54. – № 1. – P. 36–67.

387. Kirchheimer O. The Catch-All-Party / O. Kirchheimer // The West European Party System. Edited by P. Mair. – Oxford : Oxford University Press, 1993. – P. 287–319.

388. Linz J. Problems of Democratic Transition and Consolidation / Linz J., Stepan A. // Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. – Baltimore and London : The Johns Hopkins University Press, 1996. – 479 p.

389. Meisel J. H. The Myth of the Ruling Class: Gaetano Mosca and the «Elite» / James H. Meisel. – Ann Arbor : University of Michigan Press, 1962. – 432 p.

390. Nations in Transit – Ukraine [Электронный ресурс] // Сайт Freedom House. – Режим доступа : <http://www.freedomhouse.org>

391. Party Governments: European and American Experiences / [Ed. by R. Katz]. – Berlin : de Gruyter, 1987. – 458 p.

392. Political Oppositions in Western Democracies / [Edit. by R. Dahl]. – New Haven ; London : Yale Univ. Press, 1966. – 423 p.

393. Putnam R. The Comparative Study of Political Elites / Putnam R. – N.Y., 1976. – 389 p.

394. Remer J. Political Competition: Theory and Applications / Remer J. – Harvard : Harvard University Press, 2001. – 412 p.

395. Shchedrova G. Geopolitical risks influence on activities of political institutions in modern Ukraine [Электронный ресурс] / Shchedrova Galina // Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal. – 2011. – 03 (11).

396. The Global Innovation Index 2015. Effective Innovation Policies for Development [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.globalinnovationindex.org/userfiles/file/reportpdf/GII-2015-v5.pdf>

397. Top Risks 2016. Eurasia Group Report [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://www.eurasiagroup.net/siteFiles/Issues/1512_Top_Risks_2016.pdf

398. Transparency International оцінила рівень корупції в Україні: ганьба для нації [Електронний ресурс] // Сайт ZN.UA. – 2012. – 5 грудня. – Режим доступу : http://dt.ua/ECONOMICS/transparency_international_otsinila_riven_koruptsiyi_v_ukrayini_ganba_dlya_natsiyi.html

399. Transparency International стурбована станом свободи слова в Україні [Електронний ресурс] // NEWSru.ua. – 2010. – 18 серпня. – Режим доступу : <http://newsru.ua/ukraine/18aug2010/transparency.html>

400. Wong S. Political risk: analysis of the key contract clauses in China's BOT project / S. Wong, R. Tiong, S. Ting, D. Ashley // Journal of Construction Engineering and Management. – 1999. – May/June. – P. 190-197.

Наукове видання

ЩЕДРОВА Галина Петрівна

**ПОЛІТИЧНА КОНКУРЕНЦІЯ ЕЛІТ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ**

Монографія

За редакцією автора

Здано до склад. р. Підп. до друку
Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 22,67.
Наклад 25 прим. Зам. №10765.

Видано та віддруковано в ТОВ «Акцент ПП»
вул. Ларіонова, 145, м. Дніпропетровськ, 49052
тел. (056) 794-61-04(05)

*Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК № 4766 від 04.09.2014.*